

**ADUNAREA
IZVOARELOR
VECHIULUI
DREPT
ROMÂNESC
SCRIS
VIII**

VALENTIN AL. GEORGESCU • EMANUELA POPESCU

**LEGISLAȚIA
AGRARĂ
A ȚĂRII
ROMÂNEȘTI**

**LA LÉGISLATION
AGRAIRE
DE
VALACHIE**

1775 - 1782

LEGISLAȚIA AGRARĂ A ȚĂRII ROMÂNEȘTI (1775—1782)

Ediție critică

de VALENTIN AL. GEORGESCU
și EMANUELA POPESCU

Ultimele cercetări și identificări de manuscrise au făcut posibilă reconstituirea mai mult decât probabilă a întregii opere de codificare din domnia lui Al. Ipsilanti (1774—1782), din care *Pravilniceasca Condică* (1780) nu este decât momentul final, mai temeinic. Ediția de față strânge la un loc legislația agrară din domnia lui Al. Ipsilanti, cuprinzând: a) *Codul agrar* redactat în grecește de Mihail Fotino în cadrul (ante-) proiectului de cod general ce ni s-a păstrat în așa-zisul *Manual de legi* din 1777, b) o nouă versiune românească a *Pravilelor pentru plugari*, legată de cea din secolul al XVIII-lea și întărită de domn ca lege locală, și c) trei așezăminte agrare (urbarii), din care numai ultimul, încorporat în *Pravilniceasca condică* (XVI), era cunoscut și valorificat, primul fiind descoperit recent într-o copie necunoscută a manualului din 1766 al lui Fotino, păstrată la Biblioteca Națională din Paris. Un amplu studiu introductiv (în limbile română și franceză, ca și majoritatea datelor documentare), traducerea românească a textelor grecești și apendice speciale (concordanța receptării legii agrare bizantine cu exemplificarea aplicării ei în documentele interne, prefața lui Fotino la proiectul de cod general, un glosar grec, facsimile și indicele alfabetic de materii) măresc valoarea ediției ca instrument de cercetare științifică a unui larg cerc de probleme majore. Printre acestea figurează: relațiile agrare la finele secolului al XVIII-lea, receptarea lărgită a dreptului bizantin în momentul trecerii la consolidarea și unificarea sistemelor de drept în vigoare, printr-o codificare de orientare luministă, programul legislativ al lui Ipsilanti, opera lui M. Fotino și acțiunea politică a noii ideologii reformiste, legată de varianta orientală a despotismului luminat, într-un context social în plină criză, care preludează și pregătește profunde transformări din prima jumătate a secolului al XIX-lea.

**LEGISLAȚIA AGRARĂ A ȚĂRII ROMÂNEȘTI
(1775—1782)**

**LA LÉGISLATION AGRAIRE DE VALACHIE
(1775—1782)**

ACADÉMIE DES SCIENCES SOCIALES ET POLITIQUES
DE LA RÉPUBLIQUE SOCIALISTE DE ROUMANIE

INSTITUT D'ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

— Collection des sources de l'ancien droit roumain écrit, VIII —

LA LÉGISLATION AGRAIRE DE VALACHIE (1775 — 1782)

LE PROJET DE CODE AGRAIRE DE M. FOTINO — LOIS
POUR LES CULTIVATEURS — ÉTABLISSEMENTS
AGRAIRES ANTÉRIEURS À 1780

Édition critique

(Textes d'époque, traduction, étude introductive, appendices)

par

VALENTIN AL. GEORGESCO et EMANUELA POPESCO

ÉDITIONS DE L'ACADÉMIE DE LA RÉPUBLIQUE SOCIALISTE DE ROUMANIE
BUCAREST

1 9 7 0

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE STUDII SUD-EST EUROPENE

— Adunarea izvoarelor vechiului drept românesc scris, VIII —

LEGISLAȚIA AGRARĂ A ȚĂRII ROMÂNEȘTI (1775 — 1782)

PROIECTUL DE COD AGRAR AL LUI M. FOTINO
— PRAVILELE PENTRU PLUGARI — AȘEZĂMINTELE
AGRARE DINAINTE DE 1780

Ediție critică

(Texte de epocă, traducere, studiu introductiv, anexe)

de

VALENTIN AL. GEORGESCU și EMANUELA POPESCU

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
BUCUREȘTI

1970

TABLA DE MATERII

	<u>Pag.</u>
Introducere	7/51
I. Conținutul ediției	7/51
II. Istoria externă a textelor editate	9/53
III. Analiza structurilor interne ale textelor editate	22/66
IV. Descrierea manuscriselor	46/92
V. Tehnica ediției	48/94
 Legislația agrară a Țării Românești (1775—1782)	 99
1. <i>Proiectul de cod agrar în limba greacă (Νέμω γεωργικοί)</i> , alcătuit de M. Fotino în cadrul proiectului de cod general (<i>Manualul de legi, 1777</i>), la începutul domniei lui Al. Ipsilanti	99
1A. Traducerea modernă în limba română a proiectului de cod agrar	125
2. <i>Pravilele pentru plugari</i> , întărite sub Al. Ipsilanti ca un cod rural special	147
3. <i>Așezămintele agrare</i> din timpul lui Al. Ipsilanti	167
a. Versiunea inițială (A) din cod. paris. 1323	168
b. Versiunea lărgită (B) din <i>Manualul de legi, 1777</i> , (cartea a IV-a, t. 11).	168
c. Versiunea modificată (C) din <i>Pravilniceasca condică</i> , t. 16 (text reprodus pentru comparație cu precedentele)	169
 Anexe.	 185
<i>Apendice A. Concordanța proiectului de cod agrar (1) cu principalele momente ale receptării lui NG în Țara Românească și în Moldova</i>	187
<i>Apendice B. Aplicarea lui NG în general și a legislației agrare a Țării Românești din anii 1775—1782 în documentele interne (1765—1782)</i>	191
<i>Apendice C. Pravilniceasca condică</i> , t. 16, text grecesc și românesc (v. mai sus 3 c)	201
<i>Apendice D. Prefață scrisă în 1777 de M. Fotino pentru Manualul de legi elaborat ca proiect al primului cod general la începutul domniei lui Ipsilanti</i>	202
<i>Apendice E. Glosar grec</i>	207
 Sigle	 209
Bibliografie	211
Indice alfabetic de autori și de materii	225
Facsimile după textele editate	235

TABLE DES MATIÈRES

	<u>Page</u>
Introduction	7/51
I. Contenu de l'édition	7/51
II. Histoire externe des textes édités	9/53
III. Analyse des structures internes des textes édités	22/66
IV. Description des manuscrits	46/92
V. Technique de l'édition	48/94
Législation agraire de Valachie (1775—1782)	99
1. <i>Le projet de code agraire</i> — Νόμοι γεωργικοί — élaboré en langue grecque par Michel Fotino dans le cadre du projet de code général (<i>Manuel de lois</i> , 1777) conçu au début du règne d'Al. Ypsilanti	99
1A. <i>Traduction moderne en langue roumaine du projet de code agraire</i>	125
2. <i>Lois pour les laboureurs</i> , confirmées sous le règne d'Al. Ypsilanti à titre de code rural spécial	147
3. <i>Établissements agraires</i> datant du règne d'Al. Ypsilanti	167
a. Version initiale (A), celle du cod. parisien 1323	168
b. Version élargie (B), celle du <i>Manuel de lois</i> , 1777 (liv. IV, t. 11)	168
c. Version modifiée (C), celle du code de 1780, t. 16 (texte reproduit aux fins de comparaison avec les précédents)	169
Appendices	185
A. Concordance du projet de code agraire (1) avec les principaux moments de la réception du N.G. en Valachie et en Moldavie	187
B. Application du N. G. en général et de la législation agraire de Valachie (1775—1782) dans les documents internes (1765—1782)	191
C. <i>Pravilniceasca condică</i> — Συναγμάτιον νομικόν, t. 16, texte grec et roumain (v. ci-dessus, 3 c)	201
D. Préface écrite par M. Fotino en 1777 pour son <i>Manuel de lois</i> , élaboré comme projet du premier code général, au début du règne d'Al. Ypsilanti	202
E. Glossaire grec	207
Sigles	209
Bibliographie	211
Index alphabétique des auteurs et des matières	225
Fac-similés de textes édités	235

INTRODUCERE

I. CONȚINUTUL EDIȚIEI

Ediția de față își propune să ofere istoricilor chestiunii agrare în Țara Românească la sfârșitul secolului al XVIII-lea, ca și acelorora ai dreptului postbizantin, textele de epocă — grecești și românești —, ca și traducerea română a celor dintâi, care alcătuiesc legislația agrară a Țării Românești sub domnia lui Alexandru Ipsilanti (1774—1782). Inedite și practic rămase în afara cercetărilor privitoare la istoria relațiilor agrare din epoca în cauză sau la receptarea dreptului bizantin (*Nomos geōrgikos*, *Basilicalele*, *Novелеle lui Iustinian* și acelea din secolele al X-lea pînă în al XII-lea), aceste texte ne par destinate să devină, fără întîrziere, o sursă importantă a cercetărilor amintite.

Noțiunea de „legislație agrară“ pe care o folosim pentru a desemna obiectul acestei ediții nu trebuie să fie luată decît în sensul ei foarte general, mai mult ca o referință care să înlătore un titlu analitic de o lungime supărătoare. Iată de ce trebuie să notăm de la început că sub această denumire am adunat texte care merg de la un proiect de cod agrar de origine bizantină pînă la un așezămînt domnesc (urbar, prelucrat în vederea includerii lui într-un cod general, neîntărit), și trecînd printr-o codificare oficial întărită, care se sprijinea pe adaptarea în românește a legii agrare bizantine (*Nomos geōrgikos*).

Textele astfel adunate sînt următoarele :

(1) Cartea a III-a, intitulată *Νόμοι γεωργικοί*, din *Manualul de legi* (fără titlu original) pe care Mihail Fotino (Phôteinos, Phôteinopoulos)¹ l-a redactat, înainte de 11 noiembrie 1777, ca proiect pentru primul cod, a cărui arătare „la toți“, confirmare și publicare Alex. Ipsilanti o anunțase încă din 1775, în actele importantei sale reforme judecătorești: textul de epocă, uneori în greaca savantă, alături în neogreacă, și traducerea modernă în românește (ms. gr. 1195 ff. 34^r—42^v al BAB).

¹ Asupra acestor trei forme, v. Val.-Al. Georgescu, *Trimiria* 93 n. 8 (în continuare, lucrările acestui autor vor fi citate cu ajutorul siglei G, urmată de cifra romană care, în bibliografie desemnează fiecare studiu). Pentru cele două forme grecești, atestările documentare sînt la egalitate. Hotărîrile judecătorești redactate în românește sînt semnate *Fotino Folen* (rar) și foarte des *Miche(a)*; fiii săi, Teodor și Andonie (Andronic), se vor numi Fotino.

(2) *Pravilele pentru plugari* din mss. rom. ale BAB 1336, 1405 și 5782, adică adaptarea românească, sub domnia lui Ipsilanti, a lui *Nomos geōrgikos* propriu-zis, a cărui intrare în vigoare, cu titlu de cod rural separat, rezultă dintr-o mențiune expresă în *Pravilniceasca condică* XV 2.

(3) Titlul 11 al cărții a IV-a din manualul citat al lui M. Fotino (1777), privitor la obligațiile feudale ale țăranilor dependenți (lăcui-tori, clăcași) față de stăpînii moșiilor și satelor, *περί μητροκωμητῶν καὶ παροίκων*: text în neogreacă (ms. gr. 1195 f. 53^{r-v} al BAB) și traduce-re modernă în limba română. Acest titlu este detașat din cartea a IV-a, care, în proiectul primului cod al lui Ipsilanti (= *Manualul de legi*, 1777), redactat de Fotino, codifica obiceiurile locale după recenta jurisprudență a divanului domnesc. El reproduce termenii unei regle-mentări locale, al cărei original nu-l posedăm. Prin obiectul său, această reglementare intră logic în sfera materială și personală a unui cod agrar și noi ne-am socotit îndreptățiți să-l adăugăm unui astfel de cod care a existat. La Fotino (proiectul cărții a IV-a) și la Ipsilanti (*Prav. cond.*), numai tradiția bizantină, sistematizarea insuficientă și imperativele încă nedepășite ale pluralismului sistemelor de drept explică așezarea în două cărți (coduri) diferite a textelor agrare pe care noi le reunim aici. În-tr-adevăr, *Nomoi geōrgikoi* depindeau de *ius receptum*, de origine bizan-tină, în timp ce raporturile dintre clăcași și stăpînii de moși erau regle-mentate de noul drept domnesc, pornind de la anumite obiceiuri întărite modificate sau completate.

(4) Titlul adițional, *περί δικαίων* etc., avînd, sub o formă mai redusă, același conținut ca cel precedent, și care este extras din codexul 1323 p. 684^d al BNP: text neogrec și traducere modernă în limba română.

(5) Textelor editate și traducerilor lor li s-au adăugat în anexe toate materialele pe care le-am socotit indispensabile ca instrumente de lucru cercetătorilor, și anume:

Ap. A: Concordanța proiectului de cod agrar (1), a codurilor Moldovei și Țării Românești din secolul al XVII-lea (*Pravilele pentru plugari*), a manualului precedent al lui Fotino (1766, titluri scoase din NG) și a codului rural român al lui Ipsilanti (*Pravilele pentru plugari*).

Ap. B: Practica judiciară privitoare la NG și la așezămintele agrare în perioada 1765—1782, direct legată de elaborarea textelor editate.

Ap. C: Textul grecesc și românesc oficial al titlului XVI din *Prav. cond.*, ultima reelaborare a așezămintelui agrar al lui Ipsilanti, a cărui comparație cu urbarul de sub (3) și (4) se impune și se va dovedi din cele mai sugestive.

Ap. D: Textul grecesc și traducerea românească modernă a prefeței scrise de Fotino la 11 noiembrie 1777 pentru „manualul” său, adică pentru proiectul de cod general rămas nesancționat de domn.

Ap. E: Glosar grecesc.

Sigle. Bibliografie. Indice alfabetic de materii.

Facsimile după textele editate.

II. ISTORIA EXTERNĂ A TEXTELOR EDITATE

1. *Contextul istoric general.* Această istorie este dintre cele mai complicate. Ea nu poate fi despărțită de procesul de dezagregare în care feudalismul românesc intrase cu începere de la mijlocul secolului al XVIII-lea și în raport cu care reformele lui Constantin Mavrocordat (1739—1746) constituiau în același timp un simptom și o semnificativă oglindire.

Cu personajele pe care le pun în cauză și cu problemele din care izvorăsc, în căutarea unor soluții legislative, actele normative editate aici vor trebui mereu legate de un context istoric, ale cărui trăsături izbitoare ar putea fi pe scurt enunțate astfel: dificultăți în aplicarea reformelor lui Constantin Mavrocordat; căutarea în materie de relații agrare a unui statut legal în condițiile unei adevărate goane după clacă, pe care boierii, fără rezervă seniorală de o întindere apreciabilă, începeau s-o practice, nu fără a nutri speranța de a reintroduce șerbia dinainte de reforma din 1746²; marasmul unei țări supraexploatare, menținută sub nivelul virtual al mijloacelor sale de producție, în timp ce pe plan european aceste mijloace cunoșteau deja un avânt însemnat; proiectele legislative ale lui Ștefan Racoviță (1764—1765), care puneau în relief capacitatea puțin obișnuită a consilierului său juridic, Mihail Fotino; răscolirile fecunde și grelele încercări pe care războiul ruso-turc din 1768—1774 și o lungă ocupație militară nu puteau să nu le aducă cu sine pentru principate; noul statut internațional al acestora, ieșit din tratatul de pace de la Kuciuk-Kainargi (1774), cu ușurarea monopolului comercial al Imperiului otoman, un control rusesc asupra exercițiului suzeranității turcești asupra principatelor și o nouă amenajare a puterii domnești; acțiunea și dezvoltarea locală a noii ideologii sociale, politice și culturale, care agita toată Europa sub devizele liberalismului economic, ale despotismului luminat și ale luminismului de orientare enciclopedistă și prerovoluționară, devize care se juxtapuneau, se ciocneau și se interferau.

În acest context istoric, urcarea pe tronul Țării Românești a unui fanariot luminat în persoana lui Alex. Ipsilanti, spirit deschis culturii europene, nelipsit de bune intenții, care însă nu mergeau până la un idealism naiv, căpăta un relief deosebit, care și-a pus pecetea pe textele editate.

² În timpul războiului austro-ruso-turc dintre 1787 și 1792 (v. Urechii, *Ist. rom.* III 329—330), divanul Țării Românești, adresându-se comandantului-șef austriac, prințul de Coburg, își exprima speranța de a redobîndi „pronomia dintru-nceput de a avea sate întregi ca sub domnii de altădată”, adică șerbi (*rumâni*), *vecini*, cum rezultă din comparația cu expunerea istorică prezentată de începutul documentului. Asupra dimensiunilor modeste ale rezervei senioriale de la 1750 la 1840, v. lucrările lui V. Mihordea, Fl. Constantiniu, S. Columbeanu și Ilie Corfus. În discutarea problemei se va ține seama de § 11 (15) din așezămintele agrare pe care le publicăm, preluat și de *Prav. cond.*, care dă stăpînului dreptul să-și aleagă pămîntul cel mai bun tocmai pentru rezerva sa seniorală (fără a rezulta întinderea ei, dar problema interesa pentru a fi astfel legiferată). V. Mircea Grosu, in S 23 (1970) 45.

Primit fără tragere de inimă de boierii pămînteni care luptaseră pentru revenirea la alegerea unui domn pămîntean, noul „hospodar”, agreat de Rusia, a pus toată grija pentru a nu trezi nici o neîncredere din partea Porții otomane. Politica de reforme inaugurată de Ipsilanti fără nici o întîrziere presupunea desăvîrșirea programului, căruia C. Mavrocordat nu izbutise de-a lungul domniilor lui să-i asigure decît o aplicare foarte relativă. Pe linia gîndirii sociale și politice luminate, remediul tuturor relelor — cu mult mai adînci și complexe — de care sufereau principatele era cerut și așteptat de la reformele legislative, de la o generală codificare sistematică a dreptului, de la organizarea justiției și a instituțiilor, inclusiv acelea ale vieții economice. Textele editate nu sînt decît unele dintre piesele capitale ale acestei politici legislative, ale acestei organizări instituționale.

Către sfîrșitul domniei, Ipsilanti izbutise să-și apropie cel puțin o parte din marii boieri, începînd cu I. Văcărescu, diplomat distins, istoric al Imperiului otoman și promotor al unei renașteri a culturii naționale. Problematika și impulsul imprimate de Ipsilanti vieții românești se regăsesc, în alb sau în negru, la toți urmașii săi. Printre aceștia, viclenii și mediocrii alternau cu personalități înzestrate și mai energice, la care laturile negative nu lipseau.

Într-adevăr, toți erau măcinați între interesele materiale și imperative politice contradictorii, pe care rivalitățile singeroase și distrugătoare (războaiele din anii 1768—1774; 1787—1792; 1806—1812) dintre marile puteri le făceau mai dăunătoare pentru avîntul și integritatea principatelor. Dar ironia istoriei voia ca aceste rivalități să fie inseparabile de scăderea constantă și iremediabilă a puterii otomane, fără care sorții de eliberare treptată a principatelor ar fi fost în mod nedefinit întîrziți.

Ar fi zadarnic să urmărim reconstituirea istoriei textelor editate fără a fi făcut în prealabil cunoștință cu personalitatea și cu opera lui Mihail Fotino, din moment ce ele fac parte din această operă. Tot așa trebuie să ne facem o imagine mai precisă despre programul legislativ al lui Ipsilanti, de care aceste texte se leagă în mod direct și îi oglindesc semnificația socială și istorică.

2. *Personalitatea și opera lui Mihail Fotino*³. Originar din insula Chios, fost student și probabil profesor⁴ al Academiei patriarhicești din Constantinopol, Fotino, născut la o dată necunoscută, pare să se fi stabilit la București cu cîțiva ani înainte de 1764, căci sub scurta domnie a lui Ștefan Racoviță (1764—1765) îl vedem mare grămătic al domnului, cu titlul de fost mare paharnic, fără a fi membru al divanului, și își începe lungă și laborioasă carieră de codificator oarecum fără noroc.

Această carieră se va întinde peste mai mult de zece ani și nu-l va împiedica pe Fotino să dețină multă vreme (24.II.1776—1781) calitatea de membru-președinte al primului tribunal civil (departamentul de opt)

³ V. Pan. I Zepos, NP, introducere și bogată bibliografie; G I—XII.

⁴ Zepos, NP 12—13; G I 1535 n. 6; VIII 207—208.

din București. După 1776, sub numele de *Miche(a)*, nume cu care Fotino semnează adesea hotărârile sale, acesta apare lui Sulzer, rivalul său în materie de codificare și profesor de drept la București, ca un *Bartolus român* (*der Walachische Bartolus*)⁵. Era ὑπατος τῶν φιλοσόφων al Bisericii.

Data și împrejurările morții sale după 1781 (nu după 1790) nu ne sînt cunoscute. Avem o listă de cărți nejuridice ale bibliotecii sale și lui i se datorește, pe lângă opera de jurist, un text parenetic : sfaturile către fiul său Teodor, care îi asigură un loc apreciabil printre moralistii și pedagogii, nu prea numeroși, ai epocii⁶.

Cei doi fii, Teodor, autor al unei lucrări istorice⁷, și Andonie (Andronic) au fost judecători distinși la București⁸. Ioan Bujoreanu, jurist și romancier, era unul dintre coborîtorii lui prin femei⁹.

Pentru Ștefan Racoviță, Fotino redacta un proiect de cod sub forma unui manual (prohiron, sintagmă, sinopsă, antologie)¹⁰, precum și un proiect de hrisov de întărire, care expunea limpede programul legislativ al domnului. Două mici culegeri îi erau anexate : una de drept domnesc (hrisoavele care introduceau diferite reforme), cealaltă de practică judiciară (consultațiile lui Fotino într-o serie de importante litigii controversate în fața divanului domnesc)¹¹. Proiectul¹² de hrisov definește cu acuitate și în mod potrivit ideea unei necesare sinteze a sistemelor existente : dreptul bisericesc și împărătesc, obiceiul pămîntului, dreptul domnesc, așa cum ea va sfîrși prin a se impune ca o necesitate istorică pînă la Regulamentele organice (1831). Dar în *Manualul de legi* din 1765, cod general (de drept constituțional, administrativ și fiscal, drept al familiei, civil, comercial, penal, agrar, maritim și procedură civilă și penală) în trei tomuri (cărți), dintre care al treilea este consacrat dreptului bisericesc, toate trei scoase din culegerile bizantine, cu o vădită preferință pentru

⁵ *Geschichte* III 223. Pentru condicile domnești, v. la ASB seria anilor 1775 și urm., din care o culegere de acte judecătorești (1775—1782) este în curs de pregătire la Institutul de istorie „N. Iorga” din București (v. aici doc. 30, ASB ms. 1 f. 76—76^v : numirea lui Fotino ca judecător).

⁶ N. Iorga, *Pedagogia unui jurisconsult fanariot la București la 1780*, în AAR, MSI 12 (1932) 219—224.

⁷ V. Zepos, NP 15 n. 1 ; idem, ‘Ο ἐκ Χίου Θεόδωρος Φωτεινός καὶ Ἱστορία τῆς Δακίαιας, în *Εἰς Μνήμην Κ. Ἱ. Ἀμάντου*, Atena (1960) 284 ; G VI 141, n. 65—68.

⁸ V. G V 93 n. 8. Pe Teodor pare să-l desemneze Sulzer (*ib.* III 81), sub numele de *Miche*, devenit patronimicul tatălui, prezentîndu-l ca pe „un tînăr grec de mare capacitate și de mare nădejde”, elevul său la școala pe care o deschisese la București.

⁹ N. Iorga, *Bucureștii de acum un veac după romanul unui avocat*, în AAR, MSI 16 (1935) 160.

¹⁰ Asupra titlurilor manualelor lui M. Fotino, v. G V 94.

¹¹ BAB ms. gr. 20—21 : este manualul din 1765, a cărui carte a II-a s-a pierdut. Cele două mici coduri figurează la ff. 98—142 (ms. gr. 21) ; v. G I 1508 n. 6 ; III 82, n. 81 ; V 95—96 n. 45 ; VI 122 și trimerurile.

¹² *Sic*, începînd din 1961 : G I 1508 n. 1 ; III 82 ; IV 64 ; VI 123. Asupra concepției tradiționale care vede în Manualele lui Fotino un cod efectiv sancționat în 1765 (și poate a doua oară în 1766) și ca alare intrat în vigoare, v. C. Erbiceanu, I. Peretz, Șt. Gr. Berechet, P. I. Zepos (1959) și Gh. Cronț (în 1960 și în 1969, fără luare de poziție în problema nesancționării nici unuia din proiectele întocmite de Fotino).

Basilicale, acest program de sinteză este abia schițat. Într-o primă etapă, această sinteză avea ca obiect numai *dreptul receptat* bizantin. Simplificat, sistematizat și consolidat, fără să-și piardă cu totul individualitatea istorică, dreptul bizantin îmbracă, acum, forma unei codificări, pe care întărirea domnească îl transforma în lege locală (pravila țării)¹³.

Dar Ștefan Racoviță, personalitate contradictorie, unind îndrăzneala pătimașă a unui reformator cu violențele dezordonate ale unui satrap oriental, fu asasinat într-o răscoală populară și părăsit de boierii pe care nu-i menajase destul, sprijinindu-se exclusiv pe creditul venal al capuchehaiei sale la Constantinopol, Stavvache. Amintirea defavorabilă legată de domnia sa nu îngăduie codului din 1765 să supraviețuiască prin întărirea lui ca atare. Totodată, reformele de ordin juridic, economic și social, rezumate în hrisoavele micului cod de drept domnesc, fură pentru moment părăsite.

Urmașul său, Scarlat Ghica (1765—1766), pare să fi reluat pe seama sa ideea unei codificări a dreptului cuprins în *pravila* bizantină și, teoretic, a întregului drept muntenesc. În 1766 o nouă versiune lărgită și sensibil refăcută a manualului din 1765 fu supusă aprobării noului domn de către Fotino¹⁴. În ciuda unui proiect de hrisov confirmativ¹⁵, parafrază a celui precedent, întărirea domnească nu se produse. Acest al doilea manual (1766) cunoscute trei ediții, pe care numai cod. 1323 al BNP, recent identificat¹⁶, și care coroborează o structură nevalorificată a ms. gr. V 42 (BUI), ne îngăduie să le distingem între ele cu toată limpezimea dorită, și anume:

a) O primă ediție, de proporții reduse (pp. 1—684), conține 189 de titluri împărțite între cele trei cărți; manualul din 1765 se regăsește în noul manual, cu o altă dispoziție a rubricilor, numărul lor ca și acela al paragrafelor, fiind mărit.

¹³ *Prav. cond.* fu multă vreme considerată ca un simplu cod al domnului sau divanului. Urmașul lui Ipsilanti trebuia s-o confirme în 1782. Numai la finele secolului ea începe să facă figură de *pravila pământului*, codul țării, fără ca celelalte denumiri să dispară cu totul; cf. DRA I nr. 535 și 687 (1783; 1797): *condică*; 549 (1784): *Prav. cond. . . de obiceiurile pământului*; 573 și 702 (1785; 1798): *Prav. cond.*; 624 (1791): *condica divanului*; 627 (1792): *condica domnii mele*; 644 (1792): *caidul divanului*; 646, 708 și 715 (1793, 1799): *condica divanului*; 659 (1794): *ponturi ale mării sale lui Vodă*; 662 (1794): *caidul condicii divanului*; 716 și 724 (1799 și 1800): *Prav. cond.*; 668 (1794): *condiliceasca pravilă*.

¹⁴ Titlul care figurează în mss. gr. 122 și 131 (BAB) conține în partea sa finală (v. Litzica, *Catalogul* 139—140, nr. 275—277) o dedicație datată din 1766, către Sc. Ghica, domnul din anii 1765—1766. În mss. 896, 1196 (BAB), 1697 (ASI), VI 6 (BUI) și 1323 (BNP), această frază este înlocuită printr-o dedicație către colectivitate, numele domnului fiind trecut sub tăcere (v. pentru text, Zepos, NP 37). Pentru semnificația acestei diferențe, nesemnălată pînă acum, v. G X₁₋₂. În mss. gr. 798, titlul cu dedicație către domn este scris de C. Erbiceanu după alt manuscris cunoscut acestui autor, care semnaleză că, așa cum rezultă dintr-o însemnare autografă, codicele a aparținut cunoscutului cărturar Metodie din Leros (Leriu). Celelalte mss. ale manualelor din 1765 și 1766 nu conțin titlu-dedicație.

¹⁵ Litzica și Zepos au publicat hrisovul din 1765. Cel din 1766 este în partea sa a doua, ușor diferit și mai scurt, în ciuda informației lui Litzica 139—140, după care hrisoavele din 1765 și 1766 ar fi cu totul identice; cf. N. Camariano, *Catalogul* II (1940) 124.

¹⁶⁻¹⁷ V. G X₁ și X₂. Textele complementare se găsesc la p. 685—756. Identificarea acestui manuscris cu *Manualul de legi* din 1766 al lui Mihail Fotino s-a făcut în cursul sta-

b) O a doua ediție, rezultând din adăugirea la textul precedent a 198 §§ și a 5 scolii, repartizate între 24 de titluri, dintre care 3 sînt noi.

În cod. 1323, acest complement¹⁷ se găsește copiat după textul primei ediții. Dar, la o dată pe care o ignorăm încă, cele două părți fură reunite într-un text unic pentru fiecare titlu. Versiunea aceasta unificată se găsește, cu adaosuri și variante uneori semnificative, care pot diferi de la o familie¹⁸ de manuscrise la alta sau de la un codex la altul, în 10 din cele 11 copii ale manualului din 1766, păstrate la București¹⁹ și Iași²⁰, dintre care una a fost editată în 1959 de prof. Pan. I. Zepos la Atena²¹. În manuscrisele care alcătuiesc familia A, această unificare a celor două ediții se oglindește prin intermediul unui prototip pierdut, care n-a putut fi stabilit decît înainte ca textul lui Fotino să primească adaosurile de care va fi vorba de îndată.

c) În aceeași perioadă și mai probabil spre sfîrșitul ei, Fotino, sperînd că opera sa va triumfa mai ușor, pare să fi preparat o *a treia ediție*, adăugînd textului anterior un număr apreciabil de titluri și de paragrafe, venînd din toate culegerile bizantine și, mai ales, din *Basilicale*. Această versiune nu se găsește decît în cod. 1323, care apare astfel ca fiind copia cea mai semnificativă și, poate, exemplarul de lucru (dar nu autograf) al lui Fotino. Celelalte copii tardive sau de o dată neprecisă conțin și ele adaosuri sporadice de valoare mai redusă și care nu par să fie opera lui Fotino.

În cursul elaborării acestei ediții, din ea s-a desprins un al doilea prototip, astăzi și el pierdut, care stă la baza familiei B de manuscrise (mss. gr. 122, 378, 987, 1434). Aici unificarea din primul prototip s-a făcut în esența ei, dar lăsîndu-se la o parte, pentru motive neclare încă,

giului de studii și documentare, în Franța, de care autorul, cu recomandarea profesorilor Jean Gaudemet (Paris) și Paul Ourliac (Toulouse), a beneficiat în vara anului 1969, ca „maitre de recherche” la Centrul Național al Cercetării Științifice.

¹⁸ V. G V 99–100: grupul II și I, pe care ulterior le-am numit familia A (v. mai jos mss. însemnate cu un asterisc) și familia B (celelalte).

¹⁹ BAB mss. gr. 122, *131, 378, *798, *896, 897, *1196, 1434; asupra lor, v. Litzica, Peretz, Zepos (NP 14 n. 2; 28–29) și G I și V. Cu privire la ms. gr. 1434, v. la Șt. Gr. Berechet, în *Omagiul lui Ioan Lupaș*. București (1943) 74, o primă semnalare și o concepție greșită asupra conținutului manuscrisului și raporturilor lui cu Manualele din 1765 și 1766 (sinopsă diferită de Manuale). Poziția lui Berechet, cu unele dezvoltări contradictorii și fără utilizarea literaturii existente, se regăsește la Gh. Cronț (v. *La Synopse* 221–228). Cf. Zepos, NP 14 n. 2, care citează ms. 1434, bănuind o oarecare legătură cu Manualul din 1765, dar nu-l menționează la pp. 28–29 printre manuscrisele operei editate. Pentru rectificarea erorii lui Berechet și demonstrația faptului că este vorba de o simplă copie tirzie, laicizată, care conține Manualul din 1766, din care s-a eliminat cartea a 3-a de drept bisericesc și titlul inițial despre dreapta credință (pe lângă alte particularități neesențiale), v. G V 91–102.

²⁰ BUI mss., gr. *VI 6; *ASI ms. gr. 1697; v. Zepos, NP 29–31 (și referințe). Pentru poziția specială a ms. gr. V 42 (BUI), v. nota de la sfîrșitul acestei introduceri.

²¹ ASI 1697 = Zepos NP. După eminentul bizantinolog atenian, unii coplești, din ură față de domnul tiran asasinat în 1765, ar fi atribuit manualul din 1765 urmașului său, ca domn iubit de popor pentru spiritul său de dreptate. Pentru nevoia de a se distinge între manualul din 1766 și cel din 1765, v. G I 1508–1510; VI 135–138; v. în același sens, astăzi, Cronț, *La Synopse* 222 n. 7, care pare că aderă implicit la această teză recent (1961) formulată, părăsind poziția sa proprie din 1960 (S 13, nr. 2, 273; 275), cînd profesa doctrina tradițională (un singur manual, din 1765, cu ușoare variante de la o copie la alta).

un grup de șapte titluri complementare. În schimb au intrat patru titluri din cele adăugite în cadrul a ceea ce am numit a treia ediție a manualului din 1766 (v. G X₁ și X₂, apendicele B și C).

Ca adaos de origine nebizantină al celei de-a treia ediții trebuie să semnalăm titlul despre obligațiile clăcașilor către stăpînii de moșii (v. mai jos, p. 37). Cum acest text se găsește, în esența sa, în al treilea manual al lui Fotino, adică în cel redactat la începutul domniei lui Ipsilanti pînă la 11 noiembrie 1777, și cum reglementarea domnească ce se găsește condensată și textul respectiv par să vină dintr-un hrisov recent, poate de la finele anului 1775 sau începutul lui 1776²², se impune să admitem că adaosurile care formează ediția a treia a manualului din 1766, așa cum ne-o atestă cod. 1323, n-au fost încheiate (sau întrerupte) de Fotino decît ca să se consacre exclusiv punerii la punct a manualului din 1777, a cărui analiză nu poate fi abordată înainte de a înfățișa programul legislativ al lui Alex. Ipsilanti. În 1788, codicele aparținea marelui visțier I. Văcărescu (v. *ex-libris*-ul grecesc, p. 102).

3. *Reformele din domnia lui Alex. Ipsilanti. Codul din 1775.* Un program de reforme fu anunțat, nu fără oarecare insistență și precipitare, chiar la sfîrșitul anului 1774, trei luni după numirea în domnie. O întreagă serie de hrisoave, de cărți și de pitace, care se urmează în 1775 și chiar în 1776, deschid un vast ansamblu de măsuri sau anunță reforme de mai mari proporții, sub forma unei codificări generale a dreptului. Domeniile interesate erau: biserica, școala, comerțul și meșteșugurile, relațiile agrare, orașele și mai ales capitala. Printre instituții semnalăm protimisul (hrisovul grecesc din 1775) și hotărnicirile. Cît privește organizarea judiciară și procedura, o primă reformă, care relua și consolida inovațiile reformei lui C. Mavrocordat, fu realizată prin marele hrisov din 1775.

Domnul socoti de cuviință să se apuce astfel de sarcina ce-i revenea, fără să mai aștepte elaborarea — inevitabil mai greoaie — a codificării, în care reforma judiciară ar fi trebuit să ocupe un loc de frunte. Dar domnul lega lămurit hrisovul asupra justiției de codificare, prezentîndu-l ca o prefață a acesteia și dînd, în chiar cuprinsul lui, asupra reformei, precizări care ne readuc în viul subiectului nostru și în inima prezentei ediții. În hrisovul din 1775, principiile anunțate ale noului program legislativ sînt următoarele:

a) Procesele penale aveau să fie judecate după dreptul bizantin („după orînduiala pravilii”). Se reafirma situația de la începutul secolului al XVII-lea, expusă de Matei al Mirelor în cronică sa în versuri grecești, cu privire la domnia lui Alex. Iliș.

²² Din 1775 avem o *Carte pentru vînzarea venitului de moșie și mai ales o sugestivă Carte de clacă după cărțile vechi a domnilor de mai tîinle* (v. *Prav. cond.* ed. crit. 178—180, unde trimiterea la *Condica domnească* nr. 2 — azi ms. 2 — se va corecta din 27 și 30 în 37 și 31), care enunța normativ 6 din obligațiile ce vor figura în cele trei așezăminte agrare analizate mai departe de noi. Un nou așezămînt al lui Al. Ipsilanti n-a putut apărea decît după cartea care se referea pur și simplu la reglementările anterioare. Pentru cel din decembrie 1776, coniecturat de Florin Constantiniu, v. de acest autor *Locul*, cap. 6.

b) Procesele civile și comerciale aveau să fie judecate după dreptul bizantin și după obiceiul pământului, a cărui confirmare prin lege abia o hotărîse.

c) Aplicarea obiceiului necodificat fiind o cauză de grave abuzuri, domnul cercetase obiceiurile, întărindu-le pe cele ce-i păruseră potrivite, după ce le îndreptase cum trebuia. Materiile depinzînd de dreptul bizantin fuseseră adunate. Se putuse astfel alcătui un cod care avea să fie adus la cunoștință tuturor și, după ce va fi fost tradus în limba română, de asemenea tipărit. În așteptarea acestei pravile, judecătorii trebuiau să aplice dreptul bizantin.

4. *Identificarea codului din 1775 cu Manualul de legi al lui M. Fotino din 1777.* Pînă în vremea din urmă se înclina în istoriografia noastră spre ideea că, dacă fusese vreodată alcătuit, codul din 1775 se pierduse cu desăvîrșire. În 1957 editorii *Prav. cond.* afirmau că *pravila* menționată în hrisovul din 1775 nu era decît codul din 1780, confirmat și publicat cu mare întîrziere din cauza opoziției Porții otomane. Această ipoteză nu se sprijinea pe nici o dată documentară. Reforma din 1775 nu putea fi anunțată dacă ar fi fost de natură să suscite împotrivirea Porții. Or, anunțarea n-a produs nici o reacție defavorabilă din partea acesteia. În 1780 nu se vede de ce ea ar fi revenit asupra presupusului veto din 1775. Dar mai presus de toate trebuie să ținem seama de însuși textul hrisovului de întărire, așezat în fruntea codului din 1780 și în care domnul declara lămurit că, după ce a alcătuit la începutul domniei o adunare de legi bizantine („am strîns... din pravile”) și apoi o culegere de dispoziții întemeiate pe hotărîrile divanului din ultima vreme, a „așăzat noao alcătuită pravilă”²³, aprobată de un sfat de obște și de mitropolitul țării (adunare de stări).

Aceste trei etape ale programului legislativ al lui Ipsilanti trebuie regăsite în documentele de care dispunem și în monumentele de drept ce ne-au rămas din perioada în discuție.

A existat deci o primă culegere de drept bizantin și Ipsilanti însuși desemnează acest proiect cu numele de Νομικὴ ἀνθολογία (*Antologia pravilii*)^{23a}. Aceasta ar putea fi a treia ediție a manualului din 1766, care tocmai purta numele de *Antologia legilor imperiale și a canoanelor bisericesti*, și pe care Fotino o ținea mereu la zi, îmbogățindu-i conținutul, așa cum o cunoaștem astăzi prin ms. gr. 1323 al BNP. Ar putea de asemenea să fie manualul din 1777 (cărțile I—III și V—VII), dacă nu amîndouă aceste manuale, unul după altul. Nimic mai verosimil decît să admitem că în cadrul reformei din 1775 s-a trecut de la o rapidă punere la zi a manualului din 1766 la redactarea unui cod general mai ambițios, mai nou, așa cum ni l-a conservat ms. gr. 1195 al BAB.

²³ *Ibid.* 44; v. G XII 193 n. 1. Asupra aplicării dreptului bizantin, v. *Prav. cond.* 162; 165.

^{23a} V. marele hrisov din 1 noiembrie 1775 pentru protimisismis (*Prav. cond.* ed. crit. 186).

Dar independent de rolul, mai degrabă episodic, pe care versiunea lărgită a manualului din 1766 l-a putut juca la începutul domniei lui Ipsilanti, adevăratul (ante)proiect al codului anunțat de domn în 1775 rămîne „manualul” a cărui prefață poartă data de 1777. Desigur, nu este locul să revenim aici asupra recente demonstrații pe care am prezentat-o în această problemă. Dar se pot sublinia cîteva aspecte mai puțin tehnice. Autor al celor două proiecte de cod eşuate, Fotino, care se raliase la politica noului domn fanariot, era nu numai în totul indicat pentru a-și asuma misiunea redactării unui al treilea proiect, dar și singurul care s-o poată face. „Manualul” are din plin factura unui cod menit să fie aplicat ²⁴ și o astfel de destinație este sugerată de prefață, scrisă într-un moment cînd proiectul nu mai avea sorți să izbutească. Prin cuprinsul său, opera lui Fotino corespundea principalelor obiective ale programului legislativ al lui Ipsilanti și soarta ulterioară a acestor două operații rămîne oarecum solidară una de cealaltă.

Proiectul n-a avut un caracter unitar. Efortul principal și absorbant trebuia să poarte, așa cum domnul indicase el însuși, asupra codificării pravilelor (dreptul receptat, de origine bizantină). Dar repede s-a impus nevoia unei culegeri a practicii judiciare a divanului domnesc, în care obiceiul îndreptat și întărit avea să ocupe locul de frunte. Este cartea a IV-a a *Manualului de legi*, redactat de Fotino înainte de 11 noiembrie 1777 și intitulat *Συνήθεια τοπικαί του Πριγκιπάτου της Ούγγροβλαχίας και τινες νόμοι βασιλικοί: αίτινες συνήθεια διενεργούνται ως νόμοι διά παλαιότητα*. În carte, formula care amintește întărirea domnească („s-a hotărît”); „am hotărît”) revine ca un leitmotiv. Mai multe texte reproduc *in extenso* sau în rezumat acte normative ale puterii domnești ²⁵, inclusiv un așeză-mînt agrar, despre care va fi vorba mai departe.

În altă parte am avut prilejul să semnalăm faptul că în *Manualul de legi* din 1777, culegerea de obiceiuri din cartea a IV-a apare ca inserată în mod oarecum forțat între două mase omogene de texte bizantine, a căror urmare firească a fost întreruptă. Hrisovul de întărire din 1780 ne dă rațiunea de a fi a acestei constatări ²⁶: culegerea de jurisprudență a fost prelucrată după codificarea dreptului bizantin („pravila”) și independent de aceasta. Manualul din 1777, Fotino l-a obținut prin contopirea unui cod bizantin din 1775—1776 (care înlocuia versiunea lărgită din 1766) cu o culegere de obiceiuri din 1776—1777. Dar acest proiect n-a primit întărirea domnească și n-a devenit nici el codul oficial al țării,

²⁴ În 1959, prof. Pan. I. Zepos, după descrierea ms. gr. 1195 procurată de L. Vranousis, nu ezita să vadă în acest ms., abia intrat în circuitul științific, textul unui cod, dar se gîndea (v. ed. cit. NP 29 și 303) la o versiune din 1777 a codului din 1765 (considerat ca unică operă legislativă a lui Fotino). Dacă ms. 1195, cum știm astăzi în mod necontestat, nu are nici un raport cu proiectul din 1765, el nu încetează însă prin aceasta de a fi legat de o codificare, și singura la care ne putem gîndi este cea care am crezut că poate fi propusă.

²⁵ V. G VI 129; 161 n. 55; 164 n. 66.

²⁶ V. G VI 129—130; *Prav. cond.* 44.

deși conținea, în esență, un drept care se afla în vigoare. Prefața redactată de Fotino în noiembrie 1777²⁷ oglindește discret acest eșec, ale cărui cauze nu putem decît să le conjecturăm. Cunoașterea lor exactă, încă de neatins, ar fi de cel mai mare interes pentru mînuirea și interpretarea textelor editate de noi.

Nu limba greacă a acestora, pe cît se pare, a constituit cauza neizbîndei. Domnul vorbise de o traducere românească aflată în lucru, deci codul proiectat, redactat în grecește, trebuia să apară în românește (ca, în curînd, *Pravilele pentru plugari*) sau în ediție bilingvă, precum codul din 1780 și mai tîrziu Codul Caragea (1818). Numai dimensiunile lucrării și marele număr de texte în greaca savantă, transcrise neschimbat după ediția occidentală a *Basilicalelor*²⁸, ar fi putut îngreuija traducerea, întîrziind desăvîrșirea textului românesc. Dar mai era la mijloc și caracterul prea bizantinist al operei, o transpunere prea fidelă a modelelor și a tradițiilor dreptului bizantin, pentru a nu bănuî o destul de vie reacție a partidei boierilor pămînteni, care nu agreau de loc nici persoana, nici politica domnului. Bizantinismul proiectului devenea astfel un defect binevenit pentru a ralia pe opozanți. De altfel domnul putea avea și el ezitări și chiar motive de nemulțumire. Nu se gîndise el, la un moment dat, la un cod cu adevărat „modern” de factură jusnaturalistă, pe care elvețianul de formație germană, Fr. Jos. Sulzer²⁹, nu se va consola niciodată de a nu-l fi redactat potrivit unei prime inițiative, repede abandonată? Or, este totuși o mare distanță între un astfel de cod și proiectul lui Fotino, în care Armenopol și tratatul de arhitectură (urbanistică) al lui Iulian din Ascalon, *Nomos geórgikos* și legile militare bizantine duceau casă bună cu dreptul penal din cartea LX a *Basilicalelor*. Mai erau apoi unele soluții adoptate în proiect, susceptibile de a nemulțumi unele pe boieri, altele pe domn. Astfel, anumite dispoziții favorabile țăranilor liberi, proprietari de pămînt, și obștilor țărănești, pe care Fotino le împrumutase³⁰ din novelele sociale din 922 (>927/8) și 947 (v. mai jos, p. 35), contrariu intereselor boierilor acaparatori de terenuri aparținînd celor economicește slabi. Cît privește dispozițiile așezămîntului agrar (cartea a IV-a, titlul 11), dacã sînt comparate cu acelea ale titlului 16, confirmat în mod definitiv de Ipsilanti în *Prav. cond.* din 1780, se constată că textul transmis de Fotino consacra un statut mai apăsător pentru țărani, în timp ce domnul era de la început sau a fost destul de repede cîștigat unei politici mai înțelegătoare față de clăcași, și aceasta, înainte de toate, în interesul mai durabil al puterii suzerane și al clasei dominante. Cît despre cartea a III-a (proiectul de cod agrar pe care îl edităm aici), ea

²⁷ V. G II 298 n. 3; 300–301; *infra*, Apendicele D.

²⁸ *Syn. Bas.* (ed. Leunclavius, 1575) și *Bas.* (ed. Fabrot, 1647) se găseau în biblioteca Mavrocordaților de la începutul sec. XVIII; v. G VIII 206.

²⁹ *Geschichte* II 93; III 80–81. Al. Elian, *Les rapports* 223 n. 30, vedea în opera lui Fotino „încercarea cea mai îndrăzneță și himerică de a turna vechiul drept — și îndeosebi dreptul public românesc — în tipare bizantine”, și interpreta eșecul acestei încercări ca fiind „cîntecul de leabădă” al bizantinismului (juridic) în Țara Românească.

³⁰ V. G II 321–323; XII 189–192.

consacra în titlurile sale 1 și 2 un statut de dependență a țăranilor, foarte apropiat de șerbia dinainte de C. Mavrocordat. Mai ales domnul nu putea fi de acord, deoarece o astfel de reîntoarcere înapoi ar fi provocat revolta țăranilor. În mod evident, aceste puncte nevralgice, și altele încă, ar fi putut fi îndreptate și readuse la o formulă de compromis. Or, tocmai aceasta nu pare să fi fost cu putință în cadrul proiectului alcătuit. Ceea ce nu înseamnă însă că va trebui să ne gândim, ca urmare, la o cădere în dizgrație în ceea ce privește persoana lui Fotino. Într-adevăr, fără a face sub Ipsilanti o strălucită carieră politică, el a continuat să fie apreciat ca jurist în fruntea unuia dintre cele două departamente (tribunale) civile reorganizate prin reforma judecătorească a lui Ipsilanti. Sulzer îl prezintă și ca judecător instrumentând în cauze penale. Numărul hotărârilor care, în registrele domnești păstrate la ASB (1775—1781), poartă semnătura sa este considerabil ³¹ și dovedește competența ce trebuie să-i recunoaștem, precum și rolul important pe care domnul continua să i-l rezerve în aplicarea dreptului și în realizarea reformelor sale. Nu lipsesc judecățile în care soluția ingenioasă, dar bizantinistă, propusă de Fotino, este înlăturată de domn, care, sub inspirația „pămîntenilor” din divan, aplica obiceiul pămîntului ³¹.

5. *Soarta codului din 1775/1777. Raportul lui cu Pravilniceasca condică (1780).* Oricum, manualul din 1777 nu deveni codul oficial al țării. Dar care fu soarta lui imediată? Unicul exemplar, care ne-a fost conservat de biblioteca familiei Brîncoveanu-Bibescu ³², denotă o circulație foarte restrînsă, mai ales în comparație cu cele douăsprezece exemplare ale manualului din 1766. Dar din datele de care dispunem nu rezultă mai puțin că Ipsilanti a utilizat larg materialele acestui manual pentru ducerea mai departe a reformelor sale legislative.

Astfel, culegerea de obiceiuri locale din cartea a IV-a a fost chemată să joace un rol de prim plan. Să notăm înainte de toate circulația pe care a cunoscut-o într-o versiune redusă (11 titluri), mai întii în neogreacă și apoi în traducerea românească sau invers ³³.

Culegerea aceasta va deveni baza unei noi codificări de proporții reduse, care nu este decît *Prav. cond.* din 1780. Prezentarea tehnică a fost îmbunătățită. S-a îndepărtat referința la sursele bizantine, ca și confruntările didactice cu dreptul bizantin și mențiunea recentei hotărâri cu privire la valabilitatea soluțiilor obișnuielnice. În același timp el fu completat cu titluri privind organizarea judecătorească și procedura,

³¹ V. ASB ms. 1, *passim*.

³² La începutul secolului al XIX-lea, marele ban Gr. Brîncoveanu dăruia vărului său Alex. Mavrocordat, Iași, un exemplar din manualul din 1766 (BUI VI 6); Peretz II 2, 366.

³³ V. G II 305—309 (Παράρτημα la *Istoria Țării Românești* etc. (Ιστορία τῆς Βλαχίας etc.), editată la Viena în 1806 de frații Tunusli); VI 146—166 (text românesc, anterior anului 1817, în condica de ședință a unui boier-judecător din Craiova, C. Zătoreanu). Părțile eliminate din această versiune redusă sînt o indicație cu privire la greutățile pe care le ridica versiunea integrală: novelele din titlul 5 despre protimisii (v. mai jos, p. 35) și titlul despre redevențele clăcașilor.

venind din hrisoave domnești care nu-și găsiseră locul în Manual. Textele novelelor cu caracter social erau eliminate, iar obligațiile din titlul 11 (devenit titlul 16 al *Prav. cond.*) erau ușurate în favoarea țăranilor. Dar fraze și pasaje întregi din cartea a IV-a se regăsesc textual în *Prav. cond.*³⁴

Nu este deci vorba de o simplă influență a manualului din 1777³⁵ asupra codului din 1780, ci de o desfășurare logică a lucrărilor legislative: proiectul redactat de Fotino nedînd satisfacție, partea sa cea mai valabilă a fost utilizată în continuarea lucrărilor, în așa fel încît a devenit nucleul noului cod, redactat, probabil, de I. Văcărescu.

Nu mai puțin interes prezintă soarta celorlalte părți ale manualului din 1777.

Cartea I, consacrată domnilor (περί αὐθέντων), demnitarilor (περί ἀρχόντων) și agenților lor, în total 20 de titluri, era de natură de a provoca dificultăți cu Poarta otomană. Codul din 1780 nu poartă urmele unei astfel de reglementări. O jumătate de secol mai târziu, proiectul de cod al lui Caragea³⁶ propunea o reglementare ca cea din 1765—1766, mergînd pînă la o definire a prerogativelor domnești. Or, ea a dispărut din versiunea definitivă și întărită a legiurii (1818). Numai Regulamentele organice (1831), în condiții profund schimbate, vor izbuti să reglementeze materii de drept constituțional. Se poate deci conchide că titlurile privind atribuțiile puterii domnești, conținute în manualele din 1765—1766 și 1777, constituie un obstacol în calea sancțiunii oficiale, deoarece contrariau politica Porții otomane, care făcea tot ce-i sta în putință pentru a prezenta cele două principate ca părți integrante din teritoriul imperiului. Manualele citate, autorul lor și forțele interne pe care le exprimau constituie unul dintre aspectele necunoscute pînă acum ale luptei pentru afirmarea autonomiei în al treilea pătrar al secolului al XVIII-lea. În orice caz, autonomia legislativă a principatelor nu putea fi desființată și toată munca ce se depune la București din 1765 pînă în 1818 dovedește că nici o îndoială nu există asupra îndreptățirii domnilor de a codifica dreptul țării.

A doua carte despre vistierie, după *Basilicale* (20 de titluri), privește dreptul fiscal. Ea a rămas literă moartă, reglementarea unui astfel de sector ridicînd probleme dificile și textele *Basilicalelor* neputînd aduce soluții îndestulătoare și mulțumitoare numeroaselor probleme particulare ale regimului fiscal al țării.

Cartea a III-a, proiectul de cod agrar pe care îl edităm aici, a fost ușurat de toate textele care veneau din *Basilicale* și din *Novele*, încărcate

³⁴ Cu privire la *Suplimentul la Istoria* publicată de frații Tunusli, C. A. Spulber observase acest fapt la o dată (1945) cînd identitatea lui cu cartea a IV-a a lui Fotino nu era cunoscută; v. G II 324—325 și SC IV (1962) 150.

³⁵ Analiza din text explică de ce problema unei influențe a manualelor din 1765 și 1766 (la care N. Iorga, fără o demonstrație concretă, se gîndise în 1901; v. în același sens apropierea făcută de Gh. Cronț, în recenzie sa la ed. Zeșos a *Prav. cond.*, Atcna, 1936, în An. Fac. de drept, Buc. 1941) nu se pune. Iar problema „influenței” manualului din 1777 nu a apărut decît după 1950, data intrării la BAB a ms. gr. 1195.

³⁶ V. Const. C. Giurescu, *Legiuirea lui Caragea* 43—74 (cf. p. 65—67)

de structurile legării de glie, atît de binevenită pentru boierii care visau o reîntoarcere la *rumânie*, dar care nu erau mai puțin în contradicție cu stadiul atins de dependența țaranilor (clăcași, lăcuiitori) după reforma lui C. Mavrocordat (1746). Protimisul în materie funciară nu va mai fi reglementat în 1780 decît printr-un titlu unitar (titlul 32). Restul cărții a III-a, ἐκ τῶν γεωργικῶν etc., tradus în românește în versiunea pe care de asemenea o edităm, a devenit un cod agrar independent, sub numele devenit tradițional de la marile coduri de la mijlocul secolului al XVII-lea: *Pravilele pentru plugari* (sau *plugărești*). La acest ultim cod agrar în limba română, *Prav. cond.* (XV 2) face trimitere ca la o codificare separată și perfect obligatorie „... pentru pricinile plugărești (ale țaranilor) au să urmeze numiții judecători (după la județe) pravililor celor orînduite pentru plugari, care și acestea deosebit acum s-au tîlmăcit pe limba rumînească”. Nu știm dacă un hrisov de întărire a fost socotit necesar, căci textele în chestiune erau în vigoare din 1652, într-o versiune pe care juriștii lui Ipsilanti au avut-o în fața ochilor, limitîndu-se să-i modernizeze limba. Oricum, textul ce publicăm ne-a fost păstrat în 3 mss. identice ³⁷, avînd o sursă comună și mergînd de la 1783 la 1815. Nici unul nu poartă vreo mențiune expresă, care să-l autentifice ca text oficial. Dar acesta nu putea conține decît tot o adaptare a legii bizantine, și n-ar fi serios să se pretindă că textul oficial, a cărui existență nu ridică nici o îndoială, s-ar fi pierdut fără nici o urmă, în timp ce o copie privată — prin ipoteză elaborată independent de codul oficial — s-ar fi transmis fidel în trei exemplare, în curs de o jumătate de secol. Iată de ce n-am ezitat să considerăm *Pravilele plugărești* sau *pentru plugari* ale ms. rom. 1336 ca fiind copia textului oficial al codului agrar în limba română, menționat de *Prav. cond.* Din nefericire, elaborarea (traducerea) acestui cod, anterioară lunii martie 1780, nu poate fi datată cu mai multă precizie.

Dacă trecem la cartea a V-a, adică la codul urban ³⁸, inclus de Fotino în proiectul său de cod general, se constată că ea nu s-a bucurat de aceeași luare-aminte ca cele două cărți precedente. Și, totuși, problema orașelor era la ordinea zilei. Mai multe hrisoave ale vremii se ocupau de ele. Esențialul cărții a V-a se regăsea, de altfel, sancționat cu titlul de drept domnesc prin marele hrisov al lui Alex. Scarlat Ghica (1766—1768) din 12 mai 1768 ³⁹.

Altfel s-au petrecut lucrurile cu cartea a VI-a de drept penal (*Despre vini*). Substanța ei este evocată de *Prav. cond.* atunci cînd aceasta (IV 2) decide că pricinile penale vor fi judecate „după pravilele împărătești. . . , care pravili, tîlmăcindu-să pe limba rumînească, le-am așezat Domniia-mea în deosebit sintagmation, adică carte” (carte fiind termenul românesc tehnic pentru a desemna un cod: *Cartea românească de învățătură*, 1646; *Carte de pravile*, în tabla de materii a *Îndreptării legii* și, probabil, prima

³⁷ BAB mss. rom. 1336, 1405 și 5782.

³⁸ V. G IV 60—66.

³⁹ V. G. Potra, *Doc. priv. ist. oraș. Bălurești* 475—479 nr. 385; G III 82.

denumire a codului din 1652). S-a crezut că acest cod penal, independent de *Prav. cond.*, n-ar fi depășit stadiul unui proiect⁴⁰ sau că s-ar fi pierdut⁴¹.

În absența unui text românesc oficial, cercetătorul este ispitit să admită că tocmai cartea a VI-a a manualului a fost folosită drept cod penal și tradusă în limba poporului, cum spune *Prav. cond.* În realitate, vastul text al cărții a VI-a a lui Fotino⁴² a suferit o adâncă prelucrare: într-o culegere de proporții mai modeste⁴³ s-au strâns textele cele mai importante, care au fost distribuite în ordine alfabetică. Era o metodă primitivă care surprinde întrucîtva și care a respectat o obișnuință a practicii judiciare locale, încă bine împlîntată, din moment ce se găsește și o sinopsă alfabetică de drept civil sau, mai exact, de drept general⁴⁴. Pe de altă parte, și *Prav. cond.* reprezenta, sub raportul sistematizării, un pas înapoi față de construcția pretențioasă a manualului din 1777. În noul cod penal, textele veneau mai întîi din cartea a LX-a a *Basili-calelor*, dar și din alte cărți și, excepțional, din alte culegeri, de pildă din Armenopol, pe cale de evident adaos.

Acest cod penal alfabetic ne-a fost conservat în trei copii, dintre care una, datată 1783, poartă titlul de *Canoane dă englimatica alese din pravilile împărătești, pentru prălej, 1783* (ms. rom. 1336 al BAB), a doua copie, nedată, neavînd titlu (ms. rom. 1405 BAB), în timp ce a treia (ms. rom. 5826 BAB), purtînd data 1815, se intitulează *Pravile cu cuvinte de învățătură bune ca văzîndu-le un om acestea, poate să va lăsa de lucruri netrebnice*⁴⁵. În acest titlu se oglindește lămurit vechea concepție despre natura regulii de drept.

În ciuda acestor titluri, care pentru epocă n-au nimic surprinzător și cu toată lipsa unei mențiuni exprese privind caracterul oficial al textului în chestiune, sîntem convinși de identitatea lui cu codul penal al lui Ipsilanti, menționat în *Prav. cond.* (IV 2). Să nu uităm că cele două mari coduri ale secolului al XVII-lea sînt uneori copiate fără titlurile lor oficiale, care de altfel nu sînt niciodată citate în cărțile de judecată care aplică efectiv aceste coduri, reproducîndu-se dispozițiile lor. Și mai sus am văzut sub cîte titluri era citată *Prav. cond.* în actele oficiale și în acelea ale practicii pînă în 1800. Fără a mai spune nimic de faptul că în 1817 culegerea de obiceiuri (cartea a IV-a) a manualului din 1777 al lui Fotino, tradusă în românește, figura în codicele de ședință al unui boier judecător din Craiova ca fiind o culegere de legi din Armenopol⁴⁶.

⁴⁰ Zepos, SN 139 n. 5.

⁴¹ *Prav. cond.* 56 n. 1; Gh. Cronț, în NEH 3(1965) 179 n. 24.

⁴² În manualul din 1777, cartea a VI-a de drept penal comportă 59 de titluri cu 841 de paragrafe, față de 33 de titluri cu 131 de paragrafe pentru codul penal românesc pe care îl analizăm în text.

⁴³ V. G VII₂ 335–337 și apendicele C.

⁴⁴ V. G VII₂ 338–341.

⁴⁵ BAB ms. rom. 1336 ff. 1^r–4^r; 1405 ff. 36^r–48^r; 5826 ff. 1^r–31^r.

⁴⁶ G VII₁ 630; VII₂ 342; VI 152.

În fine, cartea a VII-a a manualului din 1777, conținând legile militare bizantine, a fost folosită drept cod ostășesc pentru oștirea existentă la acea epocă (64 §§ din legile militare + 5 titluri din *Basilicale*). La această culegere și la echivalentul ei într-o ediție care ar fi prezentat garanțiile necesare⁴⁷ se face în *Prav. cond.* (XII 1) o trimitere implicită atunci când se decide că legile ostășești (bizantine) se aplică în mod obligatoriu la procesele elementelor care aparțin oștirii.

Dar nici o aluzie nu se face în codul din 1780 nici la redactarea legilor ostășești sub formă de cod separat, nici la traducerea în limba română. Opt paragrafe izolate ale acestor legi militare se regăsesc, cu indicarea originii lor, în codul penal românesc, de care s-a vorbit mai sus⁴⁸.

Din analiza care precede rezultă că manualul din 1777, fără a deveni un cod oficial al țării, este departe de a fi rămas un simplu proiect dezafectat și credem că pe bună dreptate l-am înglobat în „legislația” lui Ipsilanti. La acea epocă, noțiunea de legislație avea un cu totul alt conținut decât astăzi. Aceasta este atât de adevărat, încât constatăm că *Prav. cond.* apare la început cu vechiul caracter viager al oricărui act normativ sau al oricărui alt act emanând de la un domn feudal, și din această cauză avea nevoie să fie reîntărită în 1782 de către Nicolae Caragea⁴⁹, urmașul la tron al lui Ipsilanti. Întăririle celorlalți domni par să fi fost tacite și, cu schimbarea ce se producea în acest domeniu, codul din 1780 a sfârșit prin a lua rang de *pravilă a pământului* sau a *țării* în sensul instituționalizat al noțiunii.

III. ANALIZA STRUCTURILOR INTERNE ALE TEXTELOR EDITATE

1. *Proiectul de cod agrar redactat în limba greacă* (= cartea a III-a a manualului din 1777, ms. gr. 1195). Este un proiect de cod special, înglobat împreună cu alte șase coduri, având același caracter, în proiectul de cod general pe care îl alcătuia Manualul (v. apendicele D). Acest caracter de cod general — aici mai extins decât oricând — este comun tuturor codificărilor epocii, cu excepția codului civil (1816—1817) și a codului penal și de procedură penală (1820—1826) din Moldova, acestea din urmă de altfel nemailegându-se decât parțial de receptarea bizantină.

În „întreaga sistemă a pravilelor”⁵⁰, de care se vorbește mult în jumătatea de secol următoare, codul agrar figura ca un element constitutiv important pînă la mișcarea revoluționară a lui Tudor Vladimirescu. Ne-o spune cel dintîi Fotino în prefața din 11 noiembrie 1777 a „manua-

⁴⁷ Asupra celor ce se aflau în biblioteca Mavrocordaților, v. G VIII 206.

⁴⁸ V. G VII₂ 352 (nr. 22).

⁴⁹ Urechiă, *Ist. rom.* I (1891) 263.

⁵⁰ *Urcariul* IV 209—210 și *Codul Calimach*, ed. crit. (1958) 863—865, prefața și § 2 al codului.

lului” său (v. apendicele D). Iar boierii moldoveni, într-o anafora din noiembrie 1819⁵¹, reclamau încă elaborarea unui astfel de cod, sub numele modernizat de *Codică agronomicască*. Această revendicare legislativă oficială încheie tradiția multiseculară a implantării în principate a lui *Nomos geörgikos* ca legislație rurală, când distinct, când înglobat ca un ansamblu coerent într-un cod general.

A. RECEPTAREA LUI NOMOS GEORGIKOS ÎN PRINCIPATE

Iată principalele etape ale acestei implantări în Țara Românească și în Moldova⁵², textele dintr-o țară circulând adesea în cealaltă.

a. Între 1449 și 1454⁵³, în Țara Românească, sub domnia lui Vladislav al II-lea, s-a folosit și poate chiar s-a copiat în slavonă la mănăstirea Bistrița (unde se găsea la acea epocă manuscrisul în cauză) *codex tripartitus* al lui Ștefan Dušan, adică: *Sintagma* lui Vlastares, apoi așa numita *Carte de judecată a împăratului Iustinian* și *Zaconicul* din 1349—1354 al lui Ștefan Dušan, a doua culegere (*Cartea*) conținând 17 paragrafe din NG.

b. În 1652, sub domnia lui Matei Basarab, în Țara Românească, *Îndreptarea legii*, codul întărit de mitropolitul Ștefan cu acordul domnului și al sfatului domnesc, îmbina Nomocanoanele lui Malaxos și Aristin cu textul integral al codului moldovenesc din 1646. Prin aceasta, *Îndreptarea legii* reunea cele 4 §§ agrare ale Nomocanonului lui Malaxos, cu textul românesc al primelor 94 de zaceale ale Pravilei moldovenești (1646), care reprezentau 92 de paragrafe din aceeași lege agrară bizantină (într-o prelucrare neogreacă, făcută probabil în Italia, în cercurile universitare de la Padova, sau la Roma, împreună cu prelucrarea operei lui Prosper Farinacius, folosită de Eustratie la alcătuirea Pravilei sale).

În 1632, la Iași, *Pravila aleasă* a tretilogofătului Eustratie, traducere românească manuscrisă a aceluiași nomocanon al lui Malaxos, conținea

⁵¹ *Uricariul, l.c.*; *Cod. Calimach*, ed. cit., 863—865. Prefața codului Calimach nu menționează codul rural, deoarece urmează schema occidentală, pe care în 1819 boierii o completează pentru a ține seama de tradiția locală.

⁵² V. pentru aceste amănunte G VII₁ 626—630; 634—638 și IX. Ar fi cu totul nepotrivit să prezentăm aici o analiză a acestei faimoase legislații, ca problemă de drept agrar (rural) bizantin, cu preocuparea de a ține seama de abundența ei literatură și de controversele, care persistă, unele din ele încă insolubile. Pentru o vedere de ansamblu pe care o necesită expunerea de față, vom trimite la una din propriile noastre lucrări (G IX). Din marea literatură a problemei, apărută în ultimul sfert de secol, se vor consulta importante lucrări ale lui Dölger, Malafosse, Lemerle (*Esquisse* I 49), Karayannopoulos, Lipșic, Každan și o privire de ansamblu la Kin-ichi Watanabe (v. *Bibliografia*). De asemenea, a trebuit să lăsăm de o parte problema obștii agrare bizantine (v. lucrările lui N. A. Constantinescu, Iorga, Brătianu, Rouillard, Levčenko, Ostrogorsky, Lemerle, Svoronos, Lipșic, Pigulevskaja, Každan, Litavrin, Tchalenko, Kin-ichi Watanabe, Gorjanov, Sjuzumov, Schmidt, Angelov), ca și aceea a răspunderii fiscale colective (v. lucrările recente ale lui Dölger, Karayannopoulos, Každan, Osipova, Svoronos).

⁵³ Pentru date, v. G. Mihăilă, *Pravila* 18.

și ea cele 4 paragrafe de care am vorbit mai sus⁵⁴. Să amintim că după 1776, gen. Bauer (*Mémoires*, Neuchâtel, 1781, 225) prezenta *Îndreptarea legii* ca „un cod de legi rurale scos din Iustinian”, ceea ce nu era exact decât pentru glavele 296—311, lăsând la o parte problema originii lor.

c. Tot în Țara Românească, ms. gr. 176 al BAB, în afara textului principal al unei eclogi fragmentare și a altor texte cu caracter religios, note și maxime copiate de Callinic, arhimandritul patriarhului de Ierusalim, Theofanes, conține pe primele trei folii 76 de paragrafe din versiunea veche a lui *Nomos geōrgikos*, a cărei prețioasă concordanță cu versiunea Armenopol a fost dată de Peretz.

d. Biblioteca Mavrocordaților, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, posedă o serie de tipărituri din Occident, printre care *Promptuarium iuris* (*Exabiblu*) lui Armenopol în edițiile lui A. Th. Suallebergus (1540) și D. Godefroy (1587); două exemplare din I. Gr.-R. de Joh. Leunclavius (ed. Freherus, 1596) și ediția publicată în 1561 de S. Scardius (Schard) din celebrul tratat asupra termenelor de prescripție (*Ροπαί*), atribuit lui Eustathios. Aceste lucrări conțineau textul grec al lui *Nomos geōrgikos*, cu traducerea latinească alături. *Ius Graeco-Romanum* va cunoaște o largă răspândire în cele două principate, și după textul grecesc al acestor ediții NG va fi și copiat, împreună cu legile maritime și cele ostășești, într-un manuscris grec al aceleiași biblioteci, ca dovadă că tipăriturile acesteia nu constituiau o simplă podoabă domnească.

e. Începând din 1744, pătrunse în principate unde a cunoscut o mare trecere, deschisă de edițiile bibliotecii Mavrocordat, ediția în greaca populară a *Exabiblu* lui Armenopol, publicată de Alexios Spanos⁵⁵ la Veneția. În appendice (*Ἐπιμετρα*), ea conținea pravilele pentru plugari în versiunea Armenopol.

f. Manualele de legi redactate în 1766 de Fotino în condițiile expuse mai sus conțineau în partea finală a cărții lor a II-a un ansamblu de 5 pînă la 7 titluri (35, respectiv 45 de paragrafe) din *Nomos geōrgikos*, la care se adăugau alte 4 paragrafe într-un titlu (II 44) izolat și un al optulea titlu agrar (10 §§ în cod. 1323 și 9 §§ în mss. familiei B) scos din *Basilicale*.

Receptarea din 1765 nu ne este cunoscută în amănunte, fiindcă s-a pierdut cartea a II-a a manualului din acel an. În manuscrisele din fam. A ale manualului din 1766, receptarea se limita la cinci titluri. Ea nu s-a lărgit la șapte titluri, plus cel din *Basilicale*, decât în mss. din fam. B. Cod. 1323 de la BNP a ridicat această receptare la 75 de paragrafe din versiunea Armenopol. Această etapă a receptării lui NG, limitată

⁵⁴ V. Harm., NG, ed. Heimb. I 2; 11; 18 = IL gl. 311 = *Prav. aleasă* ff. 590^r—592^r, texte care dublează dispozițiile din IL gl. 296, 3; 12; 19, acestea venind direct din NG; gl. 310 a IL = *Prav. aleasă* f. 591^r, dezvoltă pe Harm. NG I 19 (= IL gl. 296, 20), cu ajutorul lui Harm., *Exabiblu* III 8,27 și al unei legi a împăraților Leon și Constantin, citați numai în IL; *Pravila aleasă* nu menționează decât pe *Armenopol*.

⁵⁵ V. D.S. Ghinis, in *Τόμος Κ. Ἀρμ.* 173—178; Gh. Cronț, in S 16 (1963) 830. Pentru detalii asupra bibliotecii Mavrocordaților, v. G VIII.

la ms. 378 al BAB, care conținea fam. B, a fost studiată de D. C. Arion în teza sa de doctorat.

g. Copia românească a *Cărții de judecată* a împăratului Iustinian și a *Zaconicului* lui Ștefan Dușan (ms. rom. 3093 BAB), făcută în Banat și datată din 1776, fără a se putea indica data exactă a traducerii după un original sîrbesc sau bulgăresc⁵⁶, conține aceleași paragrafe din NG ca și *Codex bipartitus* din secolul al XIV-lea (vezi mai sus lit. a), ușoarele diferențe existente neprezentînd interes pentru inventarul de față.

h. Cartea a III-a a manualului din 1777 al lui M. Fotino, adică proiectul de cod agrar care face parte din proiectul de cod general al lui Ipsilanti, ca și cele trei copii ale versiunii românești a lui NG, în care era modernizată traducerea din secolul al XVII-lea, reprezintă reactivarea de care se bucură receptarea legii agrare bizantine după 1774, cu prelungiri pînă către 1820. Acest moment face obiectul prezentei ediții.

i. În apendicele la traducerea în românește a *Exabiblului* lui Armeanopol, făcută la Iași în 1804 de Toma Carra cu ajutorul a trei juriști pămînteni, se găsește de asemenea textul integral al lui NG după ediția A. Spanos. Cum această versiune a *Exabiblului* făcea parte din programul legislativ al lui Alex. C. Moruzi, este îngăduit să bănuim că la un moment dat domnul și sfătuitoarii lui se gîndiseră să adopte manualul celebrului judecător din Salonic drept cod modern pentru Moldova. Ar fi fost, desigur, o eroare, care pînă la urmă n-a fost săvîrșită. Problema s-a pus de asemenea pentru Grecia cîțiva ani mai tîrziu, după cucerirea independenței, și ideea de a transforma *Exabiblul* în cod general al unei țări moderne a avut cîștig de cauză. În Moldova, chiar în 1806, Toma Carra procedase la redactarea unei opere originale (tomul I din *Pandectele sale*, rămase neterminate) pe baza surselor pe care era firesc să le folosească, în condițiile date.

Acest palmares impresionant al receptării românești a lui NG constituie pentru monumentele de drept pe care le edităm un context a cărui importanță trebuie subliniată și pe care îl vom relua mai departe, cînd vom discuta efectivitatea acestei receptări în viața juridică și socială a țării și rezultatele procesului în discuție.

B. PROIECTUL DE COD AGRAR AL LUI FOTINO. PLANUL ȘI TEHNICA LUI

Proiectul Fotino reprezintă un efort de sistematizare, ale cărui merite de netăgăduit sînt întrucîtva umbrite de o serie de flagrante imperfecții.

Rubrica generală, „Legi agrare din Basilicale și pravilele pentru plugari ale lui Iustinian cel Mare” (f. 34'), nu se referă, poate din ne-

⁵⁶ V. Gh. Cronț, în RESEE 6 (1968) 639–747, cu lămuriri asupra ediției critice în pregătire cu prof. M. Andreev (Sofia); M. Andreev, D. Angelov, *Ист. на българската феод. държава и право*, ed. 3. Sofia (1969) 53 cu lit.

voia unui titlu nu prea lung, la novelele care sînt puse la contribuție în textul cărții. Tabla de materii (f. 34^v) nu menționează grupul final (13 §§ scoase din diferite novele), pe care l-am intitulat „adaosuri” și adăugat ca atare la cele 17 rubrici de titluri nenumerotate care figurează în această carte.

În fruntea acestor diviziuni ale textului, Fotino a așezat cînd o rubrică privind originea și conținutul ⁵⁷, cînd una care privește numai originea textului⁵⁸, cu adaptări pentru titlurile cu aceeași sursă⁵⁹. Nu s-a folosit o numerotare generală de la 1 la 17, respectiv la 18, dacă se cuprind și adaosurile, ci titlurile din NG au fost separat numerotate drept carte (βιβλίον) de la 1 la 15. O astfel de mențiune este marginală pentru titlul <3> = cartea 1, și mediană pentru celelalte (<4–17>). Ea este concepută ca o referință de origine. Fotino a inovat deci mai întii în raport cu I Gr.-R al lui Leunclavius, pe care l-a avut sub ochi și care, ca și alte ediții vechi, nu folosește nici o numerotare pentru titlurile din NG, și apoi în raport cu tradiția, care voia ca numai 11 din cele 15 diviziuni ale lui NG să fie eventual numerotate, celelalte 4 rămînînd să apară ca simple subdiviziuni.

O rubrică de origine figurează în fruntea unor paragrafe, înăuntrul unui titlu anumit ⁶⁰. O singură dată o astfel de rubrică este dublată de una privind conținutul ⁶¹.

Toate paragrafele au o referință marginală de origine. În general, ea repetă cu ajutorul unui „tot de acolo” referința mediană sau o completează pe aceasta dacă este cazul (indicînd fragmentul din *Basilicale* și pagina din ed. Fabrot)⁶². În cîteva cazuri, ea repetă pe scurt sursa din referința mediană: νεαρᾶ; ἐκ τῶν νεαρῶν etc.⁶³. Cînd un paragraf străin se găsește intercalat într-o serie determinată, se poate ca referința marginală să dea toate elementele necesare pentru identificarea textului ⁶⁴. Numele generic de *Basilicale* este, în general, subînțeles cu începere de la rubrica titlului <1>. Totuși, în unele referințe marginale, el reapare pentru nevoia clarității ⁶⁵.

Această structură complicată și inegală, mai puțin izbitoare în manualele anterioare ale lui Fotino și absentă din *Prav. cond.* (1780), era, desigur, dăunătoare unui cod de circulație lărgită. Ea se explică mai ales prin caracterul de proiect sau de anteproiect al textului în chestiune. Și, sub acest raport, o punere la punct a lucrării va fi trebuit să aibă loc o dată cu traducerea ei în limba română, cu sau fără transcriere prealabilă în neogreacă. Oricum, structura textului actual n-ar putea

⁵⁷ T <1> <4–17>.

⁵⁸ <Ep>.

⁵⁹ Rubrica de origine a T <3> este valabilă și pentru T <4>–<17>.

⁶⁰ T <2> §§ 3–4; 5 și 7; <Ep> §§ 1–7; 8–9; 12–13.

⁶¹ T <2> § 7.

⁶² T <1> și T <2> § 1.

⁶³ T <2> §§ 3; 5 și 7; <Ep> §§ 1, 8 și 12.

⁶⁴ T <1> § 4; T <2> § 6; <Ep> §§ 10 și 11 (Μάγιστρος, subînțeles: la Armenopol).

⁶⁵ T <2> § 6.

constitui un argument contra destinației legislative pe care i-o atribuim. Ea reprezintă o particularitate a metodei de lucru a lui Fotino, ale cărui referințe didactice, de altfel, simplifică mult sarcina istoricului modern. Justificarea metodei se găsea în ideea că dreptul *pravilei* bizantine, aplicat practic pe cale de receptare obișnuielnică și jurisprudențială, era în principiu direct obligatoriu *in globo*, ca drept imperial universal, de unde necesitatea unei verificări a surselor acestui drept. Tehnica aceasta, ușurată de folosința crescândă a edițiilor savante din Occident, contribuia la salvarea unei anumite legalități, neobosit căutată, cu rezultate foarte relative ⁶⁶, dar o legalitate cu dublu tăiș, căci, dacă textul original domina, receptarea risca să devină statică și chiar anacronică; dimpotrivă, dacă textul era adaptat într-un mod creator, reîntoarcerea la sursele bizantine devenea inutilă și chiar contradictorie. Problema va dispărea treptat pe măsură ce vor triumfa codificările „locale”, concepute ca o sinteză ieșită din exercitarea de către domn a puterii sale legislative.

Cît despre meritele sistematizării lui Fotino, în progres față de manualele sale anterioare ⁶⁷, ele constau în faptul că proiectul de cod general a fost limpede divizat în mai multe coduri speciale, sugerînd ideea că toate la un loc reprezintă „întreaga sistemă a pravilelor”⁶⁸ unei țări date. Această concepție novatoare a unei codificări generale și foarte sistematice, preconizată și promovată de luminismul de care Ipsilanti era îmbibat ⁶⁹, își făcea intrarea în cultura juridică și în tehnica legislativă a dreptului românesc. Dar în comparație cu un model jusnaturalist propriu-zis, care se aplica în Europa centrală și occidentală, realizarea lui Fotino din 1777 rămînea la jumătatea drumului între apelul net la un „modernism” necesar, revoluționar, și povara tradițiilor bizantine încremenite la nivelul *Basilicalelor*.

C. UTILIZAREA IZVOARELOR BIZANTINE DE CĂTRE FOTINO

Asupra metodei de lucru a lui Fotino nu posedăm nici o informație în afară de datele conținute în însăși opera analizată. Și cum aceasta ni s-a păstrat într-o singură copie, a cărei istorie amănunțită nu o cunoaștem direct, concluziile la care putem ajunge au în mare măsură un caracter de relativitate sau de simplă ipoteză.

Problema identificării surselor lui Fotino se pune numai pentru textul legii agrare și al extraselor din novele. Pentru cele din *Basilicale*, propriile referințe ale lui Fotino au avut nevoie numai de verificare, exactitatea lor fiind aproape totală.

Pentru legea agrară am admis că Fotino, prin biblioteca Mavrocordașilor, a avut înaintea ochilor atît o ediție a *Exabiblului* lui Armenopol,

⁶⁶ V. prefetele tuturor codurilor și proiectelor de coduri de la 1765 la 1818.

⁶⁷ V. mai sus, II 2.

⁶⁸ V. mai sus, n. 50; cf. III 1.

⁶⁹ V. mai sus, n. 29.

cît și I Gr.-R al lui Leunclavius. Faptul că el a introdus peste tot în text, ca lecțiune de bază, versiunile marginale ale lui Leunclavius (care indică drept sursă : *alii (codices)*), ne-a determinat să socotim că modelul fundamental a fost textul lui Leunclavius. Nici o altă abatere față de acest model nu a venit să facă îndoielnică sau să excludă această ipoteză. Numerotarea tuturor rubricilor (principale și interioare) de la 1 la 15, deși la Leunclavius nu sînt numerotate, am interpretat-o ca un aport personal al lui Fotino. Rămîne de explicat atitudinea lui Fotino față de lecțiunile marginale din ediția Leunclavius. Am exclus ipoteza existenței în mîinile lui Fotino a unui manuscris care ar fi conținut în textul său de bază versiunile marginale. Probabil că Fotino a interpretat aceste versiuni ca mai vechi și mai aproape de original și, din înclinare personală spre bizantinism și purism, le-a preferat în mod principial. Această înclinare se manifestă și în preferința sa pentru forma clasicizantă de dual δύω în loc de δύο, curentă în vremea lui Fotino, afară de cazul cînd grafia în cauză este opera copistului.

Fotino n-a receptat toate paragrafele din textul lui Leunclavius, deși în general ne dă o receptare mai completă decît cea din pravilele secolului al XVII-lea.

În contrast cu aceste pravile, Fotino completează titlurile despre pagubă (4) și despre uciderea dobitoacelor (6) cu cîte un paragraf și adaugă ca un titlu special paragrafele despre silnicie. Paragrafele inversate sînt restabilite în ordinea lor originală. Cu spiritul didactic de care face adesea dovadă, el introduce, unde i se pare necesar, unele definiții clarificatoare : aceea a cotei din recoltă de tipul dijmei, care la Leunclavius apare ca text marginal, cu mențiunea că este o glosă a lui Hesychius ; a paricului și a metrocomitului (cartea a IV-a, t. 11), precum și aceea a dijmașului — în neogreacă — din scolia finală a § 3 (T<4 >).

Eliminarea unor texte, ca § 3 din titlul despre slugi și ultimele două paragrafe din titlul despre noile construcții (vezi concordanța din apendicele A), apare surprinzătoare. Ele nu repetă alte dispoziții aflate în restul legii, iar dispozițiile pe care le conțin nu numai că nu sînt inutile, dar se și aplicau în practica noastră juridică. Este deci probabil să nu fie o problemă de selecție deliberată, ci un aspect accidental, legat de istoria manuscrisului sau o lacună de copiere. Numai comparația cu un al doilea manuscris, de care pînă acum nu dispunem, va putea introduce un element de certitudine.

În ceea ce privește emulația față de textul *Îndreptării legii*, constatăm că nici în prefață, nici în alt loc Fotino nu face vreo referință la el.

Din punctul de vedere al conținutului, un singur text a suferit o modificare : IX 3, „Cel care își paște vitele în chip nedrept pe pămînt străin, se supune legii Aquilia, adică la simplu“. În textul lui Leunclavius se prevedea pedeapsa *dublului* : „se condamnă la îndoit“. În pravilele din secolul al XVII-lea, textul corespunzător lipsește. Nu știm dacă modificarea lui Fotino este o măsură de *ius nouum* sau o adaptare la practica locală. Oricum, mențiunea *legii Aquilia* este un anacronism

cărturăresc, pe care pravilele din secolul al XVII-lea și Fotino el însuși, în manualul din 1766 (ed. Z II 92,4), nu-l săvârșeau, deoarece știau să renunțe la o astfel de mențiune, lipsită de sens pentru dreptul românesc din secolele XVII—XVIII. Acest anacronism nu este izolat (v. <Ep.> 10). Cît privește celelalte schimbări, de topică și de variație în folosirea timpurilor, simpla lor semnalare în aparatul critic este suficientă. Sub raportul formei, modificările lui Fotino se sudează bine cu ansamblul textului.

Majoritatea extraselor provine din nov. din 934 a lui Roman cel Bătrîn (Lecapenul), pe cînd în cartea a IV-a Fotino va folosi nov. din 922(>927/8) a aceluiași împărat și pe cea din 947 a lui Constantin Porfirogenetul. Urmează extrasele din novelele lui Nichefor Focas, Iustinian și Manuel Comnenul. Pentru prițele două novele, Fotino nu folosește textul dezvoltat, ci rezumatul împărțit în paragrafe numerotate, operînd următoarele modificări :

— înlătură tot ceea ce încărca inutil textul (v. începutul novelei lui Roman Lecapenul, § 1, cf. Nov.I 32);

— înlătură pasajele care nu se potriveau realităților românești, ceea ce dovedește o prelucrare inteligentă, critică, nu o receptare mecanică, menită să rămînă exclusiv nominală. Astfel, în § 2 al extrasului din novela lui Roman Lecapenul, din însiruirea magistraților menționați în corpul textului, Fotino înlătură pe οί μάγιστροι, οί πατρίκιοι precum și pe σύγκλητος βουλή, iar din θεματικοί ἄρχοντες înlătură pe θεματικοί;

— în două cazuri, dacă nu este vorba de o lacună de copiere, intervenția lui Fotino a făcut textul greu inteligibil: fragmentul din Nov. I 157 și § 4 din Nov. lui Roman Lecapenul. În ambele cazuri am completat textul după sursa folosită.

— în §§ 10 și 13 din proiect <Ep.>, scurtează și parafrazează textul original (Nov.I 32 și nov. lui Manuel Comnenul), inversînd ordinea propozițiilor din final (v. aparatul critic al textelor cit.)

— folosind novelele rezumate și în Harm., Fotino a avut în față Exabiblu și a recurs uneori la el în mod direct (v. <Ep>).

Cu astfel de modificări, Fotino obține paragrafe de o conciziune apreciabilă — delict, pedeapsă —, apropiindu-se mult de factura generală a textelor din NG.

D. CONȚINUTUL PROIECTULUI

1. Iată acum conținutul celor 17 titluri și al adaosului :

a. Titlurile <1> și <2> enunță principalele categorii bizantine de țărani și statutul juridic al cultivatorilor dependenți, cu o reglementare privind pe cultivatorii de grădini de legume (κηπουροί), protimisul înăuntrul obștilor agrare, și legarea de glie a colonului [*Bas.* 55, l. 5 și 11; 12, 3; Nov. I 17 și 157; *Sententia* (Ψῆφος) 1-a a lui Cosma, *magister officiorum*, în legătură cu o presupusă nov. a 2-a a lui Roman Lecapenul (v. Leunclavius II 165; Mortreuil II 333; lipsă la Zepi I; asupra lui Cosma, v. Lemerle, *Esquisse* III 84)].

Categoriile evocate în rubrica și în paragrafele titlului <1> sînt următoarele :

— cultivatori (γεωργοί), în sens cînd de țărani liberi, cînd de coloni (țărani dependenți). De această amfibologie am ținut seama în traducerea neunitară a termenului de γεωργός. Într-adevăr, în versiunea originală a lui NG, *geórgos* „are un sens cu totul general și corespondentul său latinesc este *agricola* și nu *colonus*, cum îl traduc unii autori”⁷⁰. Dar situația se schimbă după inserarea § 17 (I), de care va fi vorba mai jos. Acest text pune piedici în calea dreptului de liberă strămutare a plugarului. În *Bas.* sensul de colon pentru acest ultim termen nu pare excesiv într-un bun număr de cazuri. Or, această evoluție se repercutează asupra textelor minuite de Fotino pentru proiect. Cu toate acestea, traducerea oficială a lui *geórgos* în *Pravilele plugărești*, care se menține și în secolul al XVIII-lea, a fost aceea de *plugar (agricola)*;

— coloni simpli (μισθωτοί), termen pentru care *Lexiconul juridic*⁷¹ din *Manualul de legi* al lui Fotino (1766), păstrat în ms. parizian 1323, ne dă echivalența : μισθωτός = κολωνός. Despre ei, § 3 al T <1> ne spune, folosind o celebră constituție a lui Anastasie (a. 509) trecută în *Bas.*, că și după o ședere de 30 de ani, ca oameni liberi „cu învoială”, ei rămîn oarecum liberi și proprietari ai bunurilor lor, dar sînt ținuți să cultive pămîntul și să plătească impozitele, în „interesul comun al stăpînului și al colonului”, acesta ne mai putînd fi izgonit de pe lotul său⁷²;

— paricii (πάροικοι), a căror definiție ne-o dă T 11 din cartea a IV-a⁷³, reamintind o scolie la Nov. I (7, pr. § 1)⁷⁴. Paragraful 7 (T <2>) conacără o scăzută capacitate a paricului de a-și înstrăina parcela, care, în caz de părăsire din partea lui, revine stăpînului. Chiar din secolul al XVIII-lea și mai ales în secolul următor (după 1730—1740), feudalii au depus multe eforturi pentru a impune țăranilor, cu tradițiile și interesele lor de obște, noul regim⁷⁵. (Pentru curături, v. Corfus, *Dr. ce stăpînire*).

În secolul al XI-lea, la Bizanț, paricii, așa cum remarcă J. de Malafosse⁷⁶, sînt legați de glie, „adevărate imobile prin destinație”, „dăruiți sau schimbați împreună cu pămîntul”. O mare deosebire din

⁷⁰ Malafosse, *Lois agr.* 39; cf. Ostrogorsky, *Commune rur.* 139 urm.; sic: D. Gothofredus, ed. Exabibului, Geneva (1587) 421: *agricola*.

⁷¹ V. G X și XI; sic: D. Gothofredus, *loc. cit.*

⁷² CI 11, 48, 19; v. nota textului francez.

⁷³ V. mai jos Așez. *agr. B.* La Bizanț, categoria paricilor este dominantă în secolul al XI-lea; înainte precumpăneau γεωργοί, κολωνοί, έναπύργαφοι, iar mai tîrziu προσκαθήμενοι (mai rar, γονικοί), cf. Dölger, *Byzanz.* 226. Asupra categoriilor de țărani din text, v. Rouillard, *Vie rur.*, 96—97; 103—107; Lemerle, *Esquisse I* 45—48 (γεωργοί = coloni și cultivatori liberi; μισθωτοί și έναπύργαφοι), I 67—69 și III 82—92 (πάροικοι); Saumagne, *Colonat* 493 și *passim*, și Johnson, *Roman Empire* 101 urm. (έναπύργαφοι); Bréhier, *Civ. biz.* 163—169; Dölger, *Byzanz* 220—222; 226; Každan, *Аграрные отношения* 134; Lipšic, Sjuzumov și Každan despre πάροικοι: v. Kin-ichi Watanabe, *Féodalité* II 9—10 și Sorlin, *Bulletin*, 500—506; v. *История Византии* I 81; 85; II 129—133; III 101—106.

⁷⁴ V. nota textului francez; cf. Saumagne, *Colonat* 543.

⁷⁵ V. Fl. Constantiniu, *Locul*, cap. 5; cf. pentru Moldova, Mihordea, *Rel. agr.* 92 și n. 49 (doc. 1735 publicat de Wickenhauser, și 8 apr. 1746, publicat de T. Bălan, *Doc. bucov.* V 6—7).

⁷⁶ *Dr. agr.* 67—68.

punct de vedere social și economic îi separă pe paricii înzestrați cu un lot de pământ de cei fără un astfel de lot. Cum a arătat cu putere G. Rouillard⁷⁷, la a cărei interpretare aderă autorul citat, paricii din a doua categorie ocupau „locul de jos pe scara socială”, ceea ce numele lor de *πάροικοι* exprima în mod sugestiv. Ei erau legați de pământ în-tocmai ca mai târziu *rumânii fără moșie* din Țara Românească în secolele XVI—XVII, condiție la care feudații se străduiau să readucă pe toți *rumânii*. Reforma lui Mavrocordat din Țara Românească consacra tocmai pierderea de către rumâni a moșiei lor și le permitea să-și răscumpere numai persoana (capul);

— colonii *înscriși* (*adscriși*) sau *adscripticii* (*γεωργοί ἐναπόγραφοι*), pentru care § 3 din T <1 > împrumută prin *Basilicale* textul aceleiași constituții a lui Anastasie⁷⁸; ei sînt cultivatorii fără pământ și al căror peculiu aparține stăpînului lor. Din această cauză, la Bizanț s-a produs o întărire a raporturilor personale care legau de stăpînul pămîntului (*dominus terrae*) pe *ἐναπόγραφος*, colonul înscris (*adscris*) pentru motive de ordin fiscal, ceea ce ar explica, după părerea lui J. de Malafosse, faptul că această categorie de coloni trecea „în mod insensibil la o stare de cvasi-servitute”⁷⁹. În Țara Românească, pe vremea lui Fotino, această distincție nu mai era neted resimțită, cu atît mai mult cu cît șerbia locală amestecase fără multă rigoare conceptuală energica legătură personală (aservirea) cu o legare de glie, cu o obligație de reședință (așezare), pe care fiecare parte voia să aibă dreptul de a o invoca în interesul său exclusiv. Funcțiunea fiscală a *legăturii* (*adscriptio*) slăbise, iar obligația de așezare stabilă a neînscrisului nu făcuse decît să-și vadă mărindu-se rolul său fiscal. Apropierea acestor două situații explică de ce lexiconul citat din ms. parizian 1323 dă echivalența: *γεωργοί ἐναπόγραφοι* = οἱ ὀμπάτζιδες (*iobagi*)⁸⁰. Și la finele secolului al XVIII-lea cronicarul Dionisie Eclisiarhul⁸¹ explica pe *iobag* prin rumânul dinainte de reforma lui C. Mavrocordat, adică un șerb legat de glie și amenințat de a fi tratat ca un rob țigan. În documentele interne ale anilor 1765—1800⁸², termenul de *iobag* nu este niciodată folosit pentru a desemna vreuna din categoriile de țărani din Țara Românească;

— cultivatorii patrimoniali (*γεωργοί πατριμονιάλιοι*), adică cei ce depindeau de *patrimonium Caesaris*, la Bizanț de *πατριμονιάλια τοῦ βασιλέως*, așezați pe *πατριμονιάλια χωρία* = *fundi patrimoniales* (CI 11, 63,4; Bas. 55, 13, 1). Se vorbește de asemenea de *ιδιόκτητοι* (*peculiares*) depinzînd de *ιδιόκτητον* (*peculium*) τοῦ βασιλέως, bunurile personale ale împăratului, pe care un D. Gothofredus, *op. cit.* 421, le interpreta ca făcînd parte din *res priuata*, în timp ce, cu începere de la Anas-

⁷⁷ *Vie rur.* 121 sq.; Malafosse, *loc. cit.*

⁷⁸ Vezi nota la textul francez.

⁷⁹ *Dr. agr.* 49—50.

⁸⁰ V. G X și XI.

⁸¹ *Cronograful Țerei Rumânești* (1934) 146 și 147. Aceeași legătură între regimul rumâniei și stăpînirea unui „sat întreg” se regăsește în memoriul revendicativ al divanului Țării Românești către prințul de Coburg, citat mai sus, n. 2.

⁸² Vezi, de pildă, DRA I.

tasie, aceasta, în opoziție cu *patrimonium sacrum* și *diuina domus*, desemna bunurile coroanei, domeniul public al împăratului [Bouché-Leclercq, Hirschfeld, Mitteis, His, Schulten, Wiart, Beaudouin, Rostowzew, Liebenam și, mai aproape de noi, Saumagne, *Colonat romain* 508 (*coloni rei priuatae*); 528—529 (colonii de *pe fundi patrimoniales*; cf. CI 11, 63, 4; *Bas.* 55, 8.11) și Bréhier, *Instit.* 253, care pentru epoca lui Iustinian trimite la Nov. 102 și la Ed. 4: *sacrum patrimonium* (domeniile coroanei), *sacra priuata* (vechea *r. p.*) și *domus diuina* (cf. *Bas.* 55, 8.11, v. mai jos, p. 76)]. Trebuie să se țină seama și de confuzia terminologie bizantină (His, Beaudouin), în această materie. — Analogia dintre bunurile aparținând «numai împăratului» și *cămara domnească* în Principatele dunărene se găsește indicată într-o definiție a Lexiconului juridic din ms. gr. 1323 p. 759 (BNP), de care ne-am ocupat mai sus: *τριβουτάριοι τέποιοι εἰσὶν οἱ ἀφιερωμένοι μόνον τῷ βασιλεῖ, ἤτοι τῇ καμάρᾳ*. La data la care ne plasăm însă, domniile, în general, nu mai au domenii rurale, preferând să le fixeze în patrimoniul membrilor familiei. Pe de altă parte, termenii de *πατριμονιάλιοι* și *ιδιόκτητοι* apar la Fotino numai în rubrica preluată din *Basilicale*, fără dispoziții dezvoltătoare în cuprinsul titlului. Din această cauză nu se poate vedea mai clar în ce fel concepea el adaptarea celor doi termeni bizantini sinonimi, la condițiile locale. Există *locuri domnești*, care țin de *cămară*, dar sursele nu vorbesc de clăcași *domnești*, ca o categorie deosebită, (v. însă DRA I nr. 504:18 iunie 1779).

— țăranii proprietari de pământ — *μητροκωμῆται* — definiți de Fotino în titlul 11 din cartea a IV-a citată, cu echivalența în românește *μοσνάνοι* (moșneni)⁸³. Paragraful 4 al T <1> supune pământurile metrocomeților la restricțiile unui privilegiu de preemțiune (*protimisis*) în favoarea locuitorilor din același sat (megieșii, obștenii).

În legătură cu primele trei paragrafe ale T <1>⁸⁴, este important să constatăm o analogie întimplătoare, dar semnificativă, cu ms. gr. 1385 A al BNP, datînd din secolul al XVI-lea. În acest ultim manuscris, textul din NG este precedat, așa cum l-a pus în lumină J. de Malafosse⁸⁵ în importantul său studiu asupra tradiției și a exegezei legii agrare, de trei scolii, care vin una sigur și celelalte probabil din *Basilicale*.

Fotino și responsabilul de forma actuală a cod. paris. 1385 A au resimțit, fiecare în condițiile istorice diferite în care se găsea, nevoia de a completa textul tradițional al lui NG cu împrumuturi făcute reglementării raporturilor agrare în *Basilicale*. În cod. paris., operația este limitată

⁸³ V. mai jos *Așez. agr.* B. Cu excepția lui *μητροκωμῆτης* pentru *κωμῆτης*, Fotino nu folosește nici unul din termenii bizantini care, după Dölger, *Byzanz* 223, desemnau pe țăranii independenți, dar care, pentru Ostrogorsky, *Paysannerie* 41—42, erau aplicabili și țăranilor dependenți. Dreptul unui sat (obște) de a sta în justiție — semn de libertate și de independență pentru Dölger și Charanis — nu exclude, după Ostrogorsky (*ib.* 42), dependența față de stat (*γεωργολ δημοσιάριοι* sau de senior). În Țara Românească, la epoca *rumâniei*, satele aservite se bucurau de dreptul de a sta în justiție fie pentru anumite interese ale obștii, fie pentru a-și dovedi statutul de sat liber.

⁸⁴ În acest sens, v. și ed. Zepos 215 (II 86, 1—3); ms. Suppl. gr. 1325 p. 539 al BNP, texte transpuse în neogreacă.

⁸⁵ Malafosse, *Lois agr.* 41—42; *Dr. agr.* 71; cf. Z. von Lingenthal, *Gesch.*, 258 n. 852.

și privește și două texte care nu figurează în părțile cunoscute de noi din *Basilicale*, dar au puncte de sprijin în CI. La Fotino, ea se întinde la alte texte din *Basilicale*, ca și la Nov. I și la novelele din secolele X—XII. Această constatare exclude ipoteza care ar atribui consultării unui manuscris din familia cod. paris. 1385 A prezența la Fotino, în T <1>, a unor paragrafe, împrumutate din Bas. În ceea ce privește forma textelor comune, Fotino prezintă și aici anumite particularități ⁸⁶.

Dar în ambele cazuri semnificația socială și juridică a completării aduse lui NG este foarte asemănătoare. În ceea ce privește glosele cod. paris. 1385 A, J. de Malafosse admite pe drept cuvânt că ele legalizau juridicește starea de dependență a paricului față de proprietar, așa cum se cristalizase deja în secolul al XIV-lea. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în Țara Românească, reacționând împotriva relativei emancipări cîștigată de țărani, foștii șerbi, prin reforma din 1746, Fotino, în serviciul politicii agrare a boierilor, recurgea la texte cînd identice, cînd paralele cu acelea ale cod. 1385 A pentru a completa NG, agravînd dependența atenuată a clăcașilor și încercînd s-o readucă înapoi, cît mai aproape cu putință de vechea șerbie (rumânie), detestată de țărani și de neuitat pentru boieri.

Printre dispozițiile titlului <2> semnalăm pe cele ce urmează :

— arendașul sau concesionarul unei grădini de legume care a beneficiat de recolta semănată de proprietarul terenului este ținut să restituie grădina în aceeași stare, evaluîndu-se recoltele și compensîndu-se valoarea lor ⁸⁷;

— punerea în cultură a unui pămînt înțelenit care aparține altuia (cu titlu de proprietar sau de arendaș) dă drept la ridicarea recoltei (§ 2). Această regulă, cu o interpretare extensivă, era caracteristică pentru dreptul românesc (*ius Valachicum*) cel mai vechi și, ca atare, opunînd o vie rezistență unei nete „privatizări” a proprietății funciare cu ajutorul principiilor de drept romano-bizantin ⁸⁸;

— țărani fugari vor fi redați stăpînilor lor sub supravegherea guvernatorilor, stăpînii recalcitranți (detentori ai fugarilor) fiind sancționați prin încărcarea lor cu obligația de a cultiva terenurile sterile (§§ 3 și 4); în Țara Românească și Moldova, un rol asemănător va reveni, în primul loc, ispravnicilor, dar fără a se practica sancțiunea textului bizantin;

— proprietarii moșiilor trebuie să împiedice căsătoriile mixte între cultivatori aparținînd la doi stăpîni diferiți (§ 5);

— cu prilejul împărțelii pămînturilor, familia cultivatorului nu trebuie să fie silită să se risipească (§ 6) ⁸⁹;

⁸⁶ V. nota textului francez și Ap. E p. 208.

⁸⁷ Principiul acestui text, în afara tehnicii lui savante și precise, concordă cu obiceiul locului.

⁸⁸ Este un aspect particular al dreptului de deștelenire (*curătură*) și de punere în valoare a unui teren necultivat, dublă instituție fundamentală a obiceiului de obște agrară, puternic combătută la epoca la care ne găsim; vezi îndeosebi lucrările lui H. H. Stahl, *Contrib. I—III*; Corfus, *Dr. de stăpînire*; pentru regimul din urbariile lui Alex. Ipsilanti, v. mai jos.

⁸⁹ V. CI 11, 48, 13 (a.400); cf. Malafosse, *Dr. agr.* 48 n. 42.

— în caz de uniune mixtă (liber-colon-sclav), copilul urmează condiția mamei (T <1> § 5), veche regulă a dreptului roman sclavagist ⁹⁰.

b. *Cele 15 titluri următoare* (<3 — 17>) constituie o receptare destul de fidelă a 93 din cele 97 de paragrafe ale lui NG în versiunea Armenopol. Au fost lăsate la o parte §§ 13 (II), 4 (IX), 4 — 5 (X). Comparativ cu receptarea lui NG în codul din 1652, Fotino a eliminat §§ 39, 84 și 89 — 90 (= Harm. II 13; IX 4; X 4 — 5), dar a conservat §§ 3 (T <9> = Harm. V 3) și 5 (T <10> = Harm. VI 4), care lipsesc în citatul cod. Două paragrafe, 1 (T <3> = Harm. I 1) și 5 (T <10> = Harm. VII 5), sînt rediate în codul din 1652, respectiv, prin §§ 1—2 și 73—74. Pentru rest, receptarea lui NG în proiectul de cod a lui Fotino nu aduce nici o inovație însemnată față de cea din secolul al XVII-lea.

Conceput pentru cultivatori (plugari) în raporturile lor agrare reciproce sau cu proprietarii (stăpînii) de pămînt, NG conținea dispoziții de drept civil, rural și penal, dintre care unele vor fi aplicate prin analogie și la raporturile dintre marii proprietari funciari atît în Moldova, cît și în Țara Românească.

Paragraful 17 ⁹¹ (cod 1652, gl. 296 § 18) al T <3> consacră în mod expres dreptul stăpînitorilor de a relua pe țăranii (dependenți) fugari care s-ar fi stabilit pe o altă moșie.

La §§ 21 — 22 (I) din versiunea Harm., Fotino a adăugat o definiție a colonatului parțiar (μορτή, § 1), după Hesychius, și o alta a colonului parțiar (μορτίτης), ca scolie la § 3. Aceste patru texte formează la Fotino T <4>, cu o rubrică independentă.

c. *Adaosul* (<Ἐπίμετρα>), prin intermediul unei serii de surse bizantine: Nov. I 32, Nov. „I” (934) a lui Roman Lecapenul, Nov. 3 (967) a lui Nichefor Focas, Nov. lui Manuel Comnenul (1166), *Exabibitul* lui Armenopol, introduce pentru prima oară într-un cod agrar de tip imperial (NG) reglementarea relațiilor între *puternici* (δυνατοί) și cei socialmente slabi (πένητες) și săraci (ἄποροι), cu elemente de protimisis ⁹², ca instituție de drept agrar, al cărei statut de drept comun (obișnuielnic și scris) se găsește în cartea a IV-a (titlul 5) al proiectului de cod general. Fotino nu stabilește nici o legătură fățișă între cele două reglementări paralele, care în parte sînt concurente, deoarece dispozițiile cu caracter de reformă socială — de data aceea sprijinindu-se pe novela despre protimisis (922, azi

⁹⁰ CI 11, 48, 21 (v. nota textului francez). În dreptul local, problema dominantă este aceea a căsătoriilor mixte, în care unul din soți este *rob* (țigan), țiganii avînd o capacitate matrimonială restrînsă, spre deosebire de sclavii din antichitate, v. textul francez al notei 90, p. 79.

⁹¹ V. Malafosse, *Lois agr.* 40; *Dr. agr.* 62 — 66: inserarea acestui text în versiunea originală a lui NG pare să dateze din secolul al XIV-lea; textul reproduce un edict al prefectului Zoticus (a. 512), care se inspire dintr-o constituție a lui Arcadius și Honorius (CI 11, 48, 12); cf. E. E. Lipsic, *Визант. земл. закон.* 391 și *Земл. закон.* 59.

⁹² Locul protimisisului în proiectul de cod agrar (cartea a III-a a manualului lui Fotino din 1777), cu unele elemente noi față de cartea a IV-a din același manual, a rămas în afara inventarului prezentat de ultima monografie despre preemțiune (v. G XII) și constituie o contribuție proprie a ediției de față.

927/8, v. Svoronos) a lui Roman Lecapenul, atribuită lui Constantin Porfirogenetul, și pe novela acestuia din 947 — nu sînt absente din titlul 5 citat (§§ 10, 11, 14—15, 17)⁹³. Iată principalele dispoziții ale adaosului cu referire la textele paralele din cartea a IV-a, titlul 5 :

— privilegiul de protimisis recunoscut locuitorilor de sate și pămînturi învecinate cu lotul ereditar al unui om sărac care ar fi avut intenția a de a înstrăina (§ 1). După § 10 din cartea a IV-a, protimisisul cu titlul de membru al obștii agrare se acorda locuitorilor din metromonii (megieșilor de hotar) fără a se cere ca vînzătorul să fie un sărac ;

— oprire pentru înalții dregători de a acapara pămînturi în circumscipția lor ; în caz de violare a acestei interdicții, pămîntul se întorcea la vechiul proprietar, la rudele lui și la vecini (§ 2). Această regulă n-a devenit niciodată un principiu efectiv al dreptului local ;

— daniile (donațiile) și dobîndirile frauduloase de dată recentă erau lovite de nulitate și obiectul lor (pămîntul) se întorcea, fără restituirea prețului, la cel ce făcuse înstrăinarea, la rudele și la partenerii lui de rol fiscal (cobirnici). În cartea a IV-a, § 11 excepta dota și dania de la restricțiile protimisisului și § 14 interzicea celor puternici orice danie (sub orice formă) venind de la un sărac ; puternicii nu mai puteau arenda sau schimba terenuri înăuntrul satului, în care ei n-aveau încă o stăpînire neocultă. Dar interesatul putea face proba dificilă a simulării titlului gratuit. Interzicerea daniilor de la sărac la puternic, avînd ca obiect o cotă-parte în comunitățile de răzeși, n-a fost legiferată și aplicată decît în Moldova prin hrisovul sobornicesc din 1785 ⁹⁴ ;

— oprire pentru proprietarii (stăpînii) de pămînt de a deveni acaparatori de terenuri în urma unei promovări sociale și economice (§ 4)⁹⁵. Cei care se vor deda la acte de opresiune vor fi goniți de pe moșia lor (§ 5). În dreptul local, aceste măsuri îndrăznețe nu se vor aplica decît sub forma de care va fi vorba mai departe în legătură cu § 9 ; lupta contra celor puternici, a acaparatorilor de terenuri în obștile țărănești, se va dovedi, de altfel, în mod practic fără rezultate decisive ;

— dobînditorii de terenuri pentru mai puțin de 50% din valoarea lor reală vor fi goniți de pe aceste terenuri (§ 6) ;

— marii dregători și prelații care, pe cale de danii sau altfel, se introduc într-o obște vor fi goniți fără despăgubire (§ 7) ;

— circulația pămînturilor între persoane de condiție socială diferită (puternici și săraci etc.) este oprită (§§ 8 și 9). Paragraful 17 din cartea a IV-a admitea implicit această circulație, care în principatele danubiene n-a fost niciodată împiedicată în sensul novelei bizantine ;

⁹³ V G II 321 — 323 ; XII 175. Pentru novelele citate, care vor intra în ediția preparată de prof. N. G. Svoronos, v. Zepi, *IGr.-R* I 198 ; 205 ; 214 ; 253 ; 394 și Lemerle, *Esquisse* II 266—277 ; Svoronos, *Privilèges* 348—354 și *Hist. inst.* (decisiv pentru datare și autenticitate).

⁹⁴ V. G.XII 230.

⁹⁵ De această dispoziție se leagă exemple ca acela al țaranului Filocales, care se îmbogățise pe seama concetățenilor săi și pe care Vasile al II-lea (nov. din 996) l-a coborît din nou la condiția umilă pe care o avusese ; v. Malafosse, *Dr, agr.* 71 ; Ostrogorsky, *Commune rur.* 13.

— noii dobânditori care se vor dovedi silnici sau rău intenționați vor fi goniți de pe domeniilor lor (§ 9)⁹⁶;

— oprirea făcută cămătarilor de a acapara pământurile prin jocul zălogirilor și al plății dobinzilor cămătărești (§ 10)⁹⁷.

2. *Codul rural din domnia lui Alex. Ipsilanti* („*Pravilele pentru plugari*”). În această traducere românească, 91 de paragrafe din NG în versiunea Armenopol au fost redactate sub forma a 93 de articole (Harm. I, 1 = § 1–2; Harm. VII 5 = §§ 72–73). Dacă se adaugă § 33 (privind orbirea furului care a dus turma la pieire, separînd-o de păstorul ei), inserat în codul penal al lui Alex. Ipsilanti (ms. rom. 1336; 1406; 5826), se obțin cele 94 §§ ale codului din 1652 potrivit receptării lui NG, care fusese neîntrerupt în vigoare de la mijlocul secolului al XVII-lea, atît în Moldova (*Cartea românească de învățătură*, Pr. 1–11, §§ 1–94), cît și în Țara Românească. Această corelație între codul penal și *Pravilele pentru plugari* se explică foarte bine dacă aceste două texte făceau parte, cum credem noi, dintr-un ansamblu legislativ. Pentru restul paragrafelor, corelația dintre acest cod rural și versiunea Armenopol este aceeași ca între aceasta și codul din 1652, așa cum ea rezultă din datele prezentate mai sus (nr. 1b). Paragraful 6 al acestui cod corespunde § 4 (T <3>) din codul agrar în limba greacă (v. apendicele A).

În ciuda afirmației pe care o face asupra acestui punct *Prav. cond.*, traducerea nu este nouă. Ea reia textul din 1652, modernizîndu-l întrucîtva⁹⁸. Dar autorul acestei operații trebuie să fi avut sub ochii săi frumosul manuscris domnesc al bibliotecii Mavrocordaților, care conținea copia codului moldovenesc din 1646, executată de Popa Stanciul⁹⁹. Copistul, poate din cauza unor legături cu Moldova, a socotit de cuviință să introducă din textul acesta o întreagă serie de moldovenisme, pe care le indicăm în notă¹⁰⁰, adăugînd și alte cîteva particularități care trebuie subliniate.

⁹⁶ Era o veche prerogativă a obștii agrare de a elimina din sinul său pe recalitrânți, semănători de intrigi etc. La începutul secolului al XIX-lea, acest drept era încă viu, dar se exercita sub controlul puterii domnești; v. P. Gîrboviceanu, *Monaștiri* II 291 (10 septembrie 1815): dobîndirea cu titlu de prîmîsis a lui Cocioiu în Găureni (Oltenia) este anulată și pămîntul este răscumpărat de ceilalți *mōnșeni*: „obștea mōștenitorilor și locuitorii de acolo (fac) strigare asupra lui și nu-l primesc a mu fi între ei, fiind om rău, răzvrătitor și pricinuitor între dîșșii de judecări cu cheltuieli și pagube, iarăși se cuvenea a se izgoni de acolo”. La 13 sept. 1766 (DRA I s.d.d.), mîrele paharnic Ianache Văcărescu hotărăște să mute în alt sat doi frați, fii de popă, stabiliți pe moșia sa din Fundeni, deoarece dădeau naștere la gilcevi, pricini și certuri. dar pînă la urmă îi iartă, punîndu-i să semneze un angajament de ascultare și de împlinire regulată a dărilor feudale. Aceeași măsură se aplică robilor (țiganilor) (*ibidem*, 28 noiembrie 1799 și 31 octombrie 1800 s.d.d.); v. R. Vulcănescu, *Etnologie juridică* (1970) 199; 265–267.

⁹⁷ Preocupare constantă la această epocă în dreptul local, realizată prin interzicerea clauzelor care atribuiau creditorului neplătit la scadență (soroc) plina proprietate a terenului sau a moșiei constituite ca zălog; v. G XII 92; 101–104 134–135.

⁹⁸ V. exemplele din nota textului francez.

⁹⁹ V. G VIII 210–211 (nr. 7–8).

¹⁰⁰ V. nota textului francez.

Prezența lor nu s-ar putea în nici un caz explica printr-o inspirație personală a copistului, chiar dacă ar fi fost vorba de un moldovean de origine. Cît privește semnificația lor, ea este numai lingvistică și culturală, oglindind întrepătrunderea culturii celor două țări în materie juridică după o lungă tradiție, pentru care codurile din secolul al XVII-lea constituiau o mărturie strălucită. În § 61, acolo unde codul moldovenesc dă *niște măestrii*, codul rural din domnia lui Ipsilanti (§ 60) prezintă forma contaminată : *niștine măestrii* (cf. *Îndreptarea legii* 1652 : *neștine curse*).

Textul *Canoane alese din sfiitocul împăratului Iustinian cu titlu ce să chiamă pravile pentru plugari* ni s-a păstrat în trei manuscrise, dintre care două datate (ms. 1336 : 1783 ; ms. 5782 : 9 martie 1815) și un al treilea (ms. 1405) fără dată, dar după scriere poate fi databil la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Raportul de filiație între aceste mss. este vădit, ca și dependența lor de un arhetip oficial care s-a pierdut. Punerea în pagină a textului în ms. 1336, păstrată de ms. rom. 5782, sugerează cu putere ideea unui codex alcătuit și folosit într-o instanță judecătorească sau într-un serviciu cu caracter administrativ care avea și atribuții judecătorești. Impresia este mărită de alăturarea de codul rural în același manuscris a codului penal al lui Ipsilanti, ceea ce îi dă caracterul unui adevărat „cod de ședință”. Trebuie notat că moldovenismele semnalate în nota 92 sînt comune tustrelor copii, iar diferențele de grafie pe care le indicăm mai jos (V) nu sînt de natură să infirme filiația lor în raport cu un model unic, anterior anului 1783. Absența § 51 în ms. 1405 este, desigur, o eroare de copiere, care nu influențează numerotarea normală a paragrafelor următoare (52—93). În cele trei codice, numerotarea paragrafelor, ca în codurile din 1646 și 1652, este făcută în continuare, păstrîndu-se și rubricile intermediare de origine bizantină din cele două coduri ale secolului al XVII-lea. Este și aceasta o structură tehnică, adaptată caracterului de cod oficial independent. Nici unul dintre cele trei manuscrise nu indică într-o formă oarecare dependența lor față de codurile din 1646 și 1652.

3. *Așezămîntul agrar din cod. paris. 1323*. Transpunerea unui așezămînt agrar încă necunoscut în original ca atare, pe care acest text ne-o înfățișează, pare să fie din punctul de vedere al formei o primă ciornă. Rubrica titlului seamănă mult cu aceea a titlului 16 din *Prav. cond.*, dar nu cu aceea a titlului 11 (c. IV) al manualului din 1777, de care este atît de apropiat în ceea ce privește conținutul. Textul folosește ca termen tehnic fundamental pe cel de $\rho\omicron\upsilon\mu\epsilon\upsilon\nu\omicron\varsigma$, ca și codul din 1780, în timp ce titlul 11 preferă termenul de $\pi\acute{\alpha}\rho\omicron\iota\kappa\omicron\varsigma$, care în *Prav. cond.* apare de trei ori (XVI §§ 5 ; 18 ; 20), ca sinonim al lui *rumân*. Toate redevențele prevăzute în acest așezămînt figurează în acela al proiectului din 1777 și în titlul 16 al codului din 1780. Din punct de vedere economic și juridic, redevențele sînt agravate în 1777 față de cod. 1323 asupra unui singur punct de detaliu¹⁰¹. Dimpotrivă, în 1780, ele suferă o apreciabilă ușurare, care nu

¹⁰¹ § 13 (= § 10 din cod. 1323) : plata de 12 parale (în loc de 4) pentru hrana unui rimătr în pădurea feudalului.

privește numărul — constant : 12 — de zile de clacă, fără distincție între boieri și mănăstiri. Cît despre răscumpărarea cu bani (1 zlot de casă) a clăcii, ea nu apare decît la 1777 și la 1780, dar știm că fusese consacrată de C. Mavrocordat în 1756. Absența ei într-un așezămînt intermediar nu poate să nu intrige, cu atît mai mult cu cît documentele interne o menționează. Să ne găsim încă în faza în care răscumpărarea în bani este interesantă îndeosebi pentru țărani, iar boierii, preocupați să nu lărgească prea mult contactul țăranului cu piața, ar prefera să n-o vadă consacrată în legea scrisă a statului?

Textul nu conține nici o dispoziție expresă sau vreo aluzie privind legătura cu glia sau dreptul stăpînului de a readuce pe țăran la locul de așezare (*origo hoc sensu*). De altfel, obiectul reglementării nu cerea cu necesitate ca aceste puncte să fie tratate în așezămînt. Nici o referință marginală nu precizează sursa acestor dispoziții. În codicele 1323, ele n-au putut fi adăugate la textul inițial al manualului din 1766 decît în domnia lui Ipsilanti, dar înainte ca așezămîntul să fie elaborat în vederea codificării sub forma amplificată pe care ne-o dă ms. gr. 1195 BAB(= proiectul primului cod al lui Ipsilanti).

4. *Așezămîntul agrar din proiectul general din 1775/1777 (ms. gr. 1195 BAB)*. Cu cele 24 de paragrafe (ponturi), din care unul (§ 19) incomplet și un altul (§ 12) abia început, primele 10 fiind numerotate și altele numai precedate de o paranteză goală (), destinată să primească în continuare numărul de ordine trebuitor, acest text reprezintă și el elaborarea — pentru nevoile proiectului de cod general în care figurează — a unui așezămînt agrar încă în vigoare la epoca la care Fotino își redacta proiectul (înainte de 11 noiembrie 1777). Acest așezămînt era același cu cel care se găsea la baza textului prelucrat în cod. 1323, dar adăugirea la textul inițial a unor dispoziții pe cale de hrisov, carte sau pitac domnesc nu este exclusă, ceea ce ar explica numărul crescut de obligații țărănești pe care noul text le-a înregistrat. Poziția sa între așezămîntul agrar din cod. paris. 1323 și codul din 1780 a trebuit deja să fie expusă în paragraful precedent al acestui studiu. Referința marginală a lui Fotino indică pentru acest text ca sursă obiceiul local și legile imperiale. Din aceste legi vin la începutul titlului cele două definiții : a locuitorului din metrocomie și a paricului. Restul aparține obiceiului țării, legiferat de domn (cu adăugirea unor modificări care oglindeau poziția finală a clasei dominante, agitată de contradicții și de poftă, pe care domnul, în interesul său și în acela al Porții, le va ține pe cît posibil în frîu).

Definiția metrocometului se aplică foarte bine moșneanului, ceea ce Fotino indică prin precizarea : „pe românește, moșnean”. El se distinge prin calitatea de proprietar funciar și prin plata „impozitelor imperiale”. Aici Fotino nu-și mai dă osteneala de a româniza situația. Lipsește însă particularitatea esențială a proprietății moșnenești : o anumită formă de comunitate sau de indiviziune. Termenul bizantin de *ἐναπόγραφος* din cartea a III-a T <1> este aici trecut sub tăcere.

În definiția paricului, pentru care nu ni se dă nici un echivalent românesc, se spune că este acela care s-a așezat pe pământul altuia. Definiția oglindește exact situația clăcașului după 1746, dată la care legea feudală consacra exproprierea *rumânului* (care devenea astfel *liber* cu capul) de lotul său strămoșesc, de care era pînă atunci considerat că îl lega un raport juridic specific, chiar dacă îl vinduse feudalului în același timp cu propria sa persoană („cu capul”). Moșia poate aparține unui boier, unei mănăstiri sau unui orășan ori om de rînd. Paricul este și el ținut să plătească impozitele împărătești ale condiției lui. Nimic în această definiție nu evocă conceptual dependența, așa cum ea rezultă, implicit, din sistemul redevențelor, pe care stăpînii de sate și moșii le impuseră țărănilor clăcași. Asupra terminologiei folosite ne-am explicat deja. Enunțarea fiecărei redevențe sau obligații se referă la un generic *paric*, pe care nu-l regăsim în fruntea fiecărui alineat (pont), dar uneori figurează în restul dispoziției.

5. *Titlul 16 din Pravilniceasca condică.* Acest text nu face, la drept vorbind, parte din ediția noastră, ci din anexele ei. L-am reprodus totuși în concordanță directă cu cele două texte inedite, fiindcă o comparare a lor era indispensabilă și de natură să intereseze mult pe istoricii relațiilor agrare din secolul al XVIII-lea din Țara Românească. Titlul 16 nu conține decît 22 de paragrafe (ponturi), în dubla versiune originală, greacă și românească.

Cunoaștem deja terminologia greacă ((*ῥουμοῦνος* și *πάροικος*) a acestui document. Textul românesc reda pe primul prin *lăcuitor* (passim) și pe al doilea prin *nemernic* (§ 5 ; 18 ; 20), fie în alternativă, ca în textul grecesc, fie ca un calificativ peiorativ al lui *lăcuitor*. În două locuri (§ 16 — 17), din neatenție, se vorbește de *rumâni*. Termenul bizantin de *ἐναπόγραφος* este absent din acest așezămînt, cum lipsește și din NG. *Γεωργός* nu apare nici el în așezămînt. Nu vom reveni aici asupra ușurării redevențelor, cu menținerea importanței clăci de 12 zile pe an.

6. *Observații generale asupra redactării textului.* Textele care alcătuiesc codul agrar (cartea a III-a a manualului din 1777) sînt copiate în greaca savantă după edițiile imprimate în Occident și care aparținuseră bibliotecii Mavrocordaților. Nu putem indica exact ediția folosită pentru extrasele din *Novelele* lui Iustinian ; ed. Scrimgerus (1558), printre cele care figurează în catalogul bibliotecii, are cei mai mulți sorți de a fi fost folosită de Fotino și de aceea am citat-o în aparatul critic (deși altele au putut fi dobîndite după alcătuirea catalogului (1725) pînă la data operației). Pentru novelele secolelor X — XII, acesta a recurs, desigur, la I Gr.-R (1596) și a avut la dispoziție și *Synopsis Basilicorum* (1575). Textul lui NG (I Gr.-R), venind din biblioteca lui François Pithou¹⁰², a fost fără nici o

¹⁰² Pe care nu l-am putut identifica în timpul scurt de care am dispus pentru aceste cercetări.

îndoială urmat de aproape, dar se constată la Fotino o numerotare a rubricilor de titluri care nu există în acest model. Am semnalat împrejurarea foarte curioasă că, pentru toate pasajele care la Leunclavius au și o lecțiune marginală, pe aceasta a reținut-o Fotino cu o consecvență izbitoare. A avut totuși Fotino un alt text (manuscris?) care avea ca lecțiune de bază variantele marginale de la Leunclavius? Nu cunoaștem un astfel de manuscris și nu-i vedem probabilă circulația la București în 1775. În ediția Scardius (Bâle, 1561)¹⁰³, pe care Fotino a putut-o consulta fiindcă figurează în catalogul bibliotecii Mavrocordașilor, lecțiunile marginale ale lui Leunclavius nu sînt decît în puține cazuri adoptate ca text normal. Fotino reproduce textul lui Leunclavius destul de fidel. Diferențele care intervin au fost semnalate în aparatul critic.

Codificările așezămîntului agrar au fost redactate în aceeași greacă populară pe care o cunoaștem prin ediția Zepos a manualului din 1766. Ea este în totul identică limbii textului grecesc al *Prav. cond.*

7. *Receptare bizantină și realități românești.* Această problemă fundamentală pentru toată lungă perioadă a receptării bizantine devine deosebit de ascuțită la epoca în care ne găsim. Recent, J. de Malafosse¹⁰⁴, tocmai în legătură cu aplicarea lui NG în România, ca și mai înainte N. Svoronos¹⁰⁵ în legătură cu manualul lui Fotino în ediția Zepos, insistă asupra necesității de a-i determina cu cît mai multă precizie posibilă aplicarea efectivă și pune în gardă pe istoricii puțin familiarizați cu sursele bizantine contra iluziei pe care o poate crea simpla circulație, chiar abundentă, de culegeri și texte de drept scris. Această punere în gardă are o valoare permanentă, și prudența pe care o sugerează va fi totdeauna bine venită. Nu demult J. Carbonnier nu ezita să ridice problema efectivității dreptului în epoca modernă.

În cazul nostru, viața juridică în Țara Românească în secolul al XVIII-lea prezintă particularități pe care trebuie să le subliniem. Cît privește NG, inventarul exhaustiv al receptării a fost abia acum stabilit, iar înaintea acestei operații analizele cu privire la aplicarea ei efectivă n-ar fi dus decît la concluzii fragmentare.

La aceste constatări se adaugă faptul că de aproape un secol istoricii dreptului românesc au împărtășit opinia că numai *obiceiul și legea țării*, într-o accepție aproape savigniană și adesea idealizantă, reprezenta viața juridică a poporului, în timp ce *pravila*, privită ca un drept străin, cărturăresc, copiat după capricii individuale, ar fi rămas de cele mai multe ori un drept nominal. Pe această linie nu lipsea ispita de a rezolva, fără altă analiză, în favoarea obiceiului toate problemele pe care faptele le puneau.

¹⁰³ V G VIII 209. Otto Reitz (*Suppl. la Thesaurus* lui Meerman, 1780) nu adoptă nici el decît excepțional în textul de bază unele lecțiuni marginale ale lui Leunclavius.

¹⁰⁴ RHD 47 (1969) 583 — 584.

¹⁰⁵ RIDC (1961) 892.

Istoriografia ultimilor 15 ani, neîncetînd să pună accentul pe rolul factorilor interni în toată bogăția și complexitatea lor, a izbutit în mare parte să evite unele poziții unilaterale din trecut.

În felul acesta s-a putut integra, cu argumente convingătoare, recepțarea bizantină printr marile procese formative ale dreptului românesc feudal; s-a valorizat funcțiunea universalistă și centralizatoare pe care dreptul *pravilei* l-a împlinit în consolidarea statului, cu caracterul de clasă care îl distinge și, la capătul evoluției, cu dreptul său național unificat. S-a pus în lumină structura complexă și neomogenă a obiceiului, care nu este nici în mod unic popular, nici cu necesitate egalitar sau favorabil „poporului”. S-a constatat că fenomenul inefectivității se aplica și dreptului scris domnesc, fără a mai vorbi de dezafectarea crescîndă a obiceiului în beneficiul dreptului scris (bizantin sau domnesc), pe măsură ce ne apropiem de secolul al XIX-lea¹⁰⁶.

În sfîrșit, intensă circulație a textelor scrise a fost reținută ca un aspect totdeauna semnificativ al culturii juridice, mai ales la o epocă și într-o regiune unde legea păstra cu mai multă vivacitate caracterul său de învățămînt, de precept „etic”. S-a interpretat această circulație ca un simptom al preocupărilor care se impuneau la ordinea zilei și ca o tendință către o aplicare efectivă, a cărei confirmare va trebui s-o căutăm totdeauna în documentele interne. Numai în absența sau tăcerea izvoarelor se deschide calea pentru prudente ipoteze, pornindu-se de la ideea că oamenii vremii nu-și puteau cheltui atîta energie ca să elaboreze și să copieze textele juridice cu totul zadarnic și într-un mod fantezist. Și chiar atunci cînd așa ceva avea loc, istoricul modern va stabili faptul în mod documentat pentru a trage apoi din el toate concluziile ce se impun.

Textele proiectului lui Fotino pe care îl edităm și terminologia pe care o folosesc aceste texte ridică probleme dificile cu privire la concordanța lor desăvîrșită cu realitățile agrare ale Țării Românești la finele secolului al XVIII-lea. Cartea a III-a a manualului din 1777 n-a devenit codul întărit al țării. Dar dreptul pe care îl conținea era dreptul în vigoare din acea vreme. Alegerea textelor venea de la un eminent jurist, care trăia la București de mai bine de 10 ani, unde exercitase funcția de consilier juridic al domnului, de codificator și de jude-președinte de tribunal civil în capitală (Departamentul de opt). De la reforma lui C. Mavrocordat, aplicarea dreptului scris era în avînt. Totuși, la prima vedere, cu greu se poate pune în fața fiecărei categorii bizantine de țărani, adoptată de Fotino, o categorie românească menționată în documentele interne. *Clăcașii* sau *lăcuitorii* (*sătenii*), vechi șerbi (*rumâni*, *vecini*), *lăturașii*, *oameni cu învoială* sau cei așezați pe altă moșie decît cea de hrană, toți fiind supuși din ce în ce mai mult la același regim ca și clăcașii și contopindu-se în marea masă a acestora, nu pot fi ușor repartizați între categoriile schemei bizantine a lui Fotino. Pe de altă parte, toți acești țărani ai schemei bizantine (cu excepția metrocomeților) sînt într-o stare de dependență sau chiar legați de glie (*adscripticii*). Or, în afara unor recente opinii sepa-

¹⁰⁶ Pentru cele ce preced, v. G XIII.

rate, istoriografia noastră agrară a tins să considere pe clăcași ca fiind țărani pe care reforma din 1746 îi readuse la libertate prin suprimarea dependenței personale și transformarea dependenței reale în dependență de ordin fiscal, controlată de vistierie și susceptibilă să asigure țăranilor o anumită libertate supravegheată. Statul feudal făcea mare caz de libertatea (*slobozenia*) vechilor *rumâni*, boierii erau nemulțumiți de ea și țăranii nu admiteau să fie tratați drept *rumâni* sau *vecini*. Termenul de vecin dispăre (sau este interzis) și în Moldova, unde „eliberarea” țăranilor nu luase forma unei „răscumpărări” a capului, ca în Țara Românească. Dionisie Eclisiarhul, la începutul secolului al XIX-lea, afirma deja că reforma lui Mavrocordat suprimase *rumânia*, în sensul de *iobăgie*, și că îi făcuse pe *rumâni slobozi*. În acest sens, o anafora din 8 apr. 1798 declară că răscumpărările de rumâni sînt inutile, «fiindcă deobște în toată țara oamenii rumâniți nu mai sînt» (DRA I nr. 694; pentru *rumân*, v. Mihordea, *Rel. agr.* 137 n. 303).

Fără a putea intra aici în amănunte, ni se pare că problema naturii juridice a legăturilor dintre *clăcaș* și stăpînul de moșie și de sat trebuie reluată într-o perspectivă reinnoită. De altminteri s-a susținut¹⁰⁷ deja de curînd că statutul clăcășiei reprezintă o formă de dependență atenuată.

S-a precizat chiar cu acest prilej că dependența clăcașului era personală, deoarece orice legătură de dependență, pentru a putea funcționa din punct de vedere juridic, trebuie să posede, cum a arătat-o V. I. Lenin, un astfel de caracter; un țăran nu poate depinde de un pămînt, pentru că pămîntul nu poate deveni subiect de drepturi și de obligații față de țăran. Este un fapt elementar, care trebuia reamintit pentru a se înlătura confuzii supărătoare. Legarea țăranului de glie este o metaforă, care înseamnă că esențiala și indispensabila dependență personală nu se exercită decît în anumite limite, derivînd din datoria de a nu crea situații juridice care ar fi separat pe cultivator de locul său de muncă. Și această limitare putea acționa, alternativ sau simultan, fie în interesul stăpînului (= legarea de glie, care contracarează și ruinează dreptul de strămutare al țăranului), fie în interesul țăranului (asigurîndu-i munca ereditară pe același lot, după vechile tradiții¹⁰⁸ de obște agară liberă).

Dacă abordăm acum documentele interne ale vremii, constatăm faptele următoare:

Datoria de *ascultare* și de *supunere* caracterizează statutul clăcașului în raporturile lui cu stăpînul moșiei sau satului. Se menaja însă susceptibilitatea țăranului, repetîndu-i-se că *robia* lui a fost suprimată, ceea ce era exact, că nu mai poate fi vîndut¹⁰⁹ ca un *lucru* sau ca un *șigan*, dar

¹⁰⁷ V. G. XIV 165 — 167 (resp. 798 — 799); Șt. Ștefănescu, *Evol.* 498 — 499.

¹⁰⁸ Importanța lor este ilustrată de un doc. ca cel din 15 iul. 1752 (DRA I nr. 353): egumenul Arnotei cere intervenția domniei „să poci face pricălab în satul mănăstirii cu voia sătenilor și cu știrea dumnealui ispravnicului, numai ca să ne cunoască și pe noi de stăpînii moșii”.

¹⁰⁹ Excepția din doc. cu data 30 mai 1754 (DRA I nr. 370), în care doi *rumâni* sînt exceptați de la vînzarea ce se face, nu este semnificativă, din cauza caracterului ei de vestigiu al regimului anterior reformei, la acea dată mai existînd *rumâni* de tip vechi.

aici era mai mult vorba de un joc de cuvinte. Într-adevăr, orice înstrăinare a unui sat atrăgea transferul tacit al clăcașilor către noul dobînditor, fără ca aceștia să aibă putință de a invoca vînzarea pămîntului pentru a se degaja de orice obligație și să se ducă unde le-ar fi fost voia. De altfel, interesul lor nu era să plece, ci să nu fie exploatați ¹¹⁰. În schimb, vastul edificiu al redevențelor datorate de clăcași era ireconciliabil cu un statut de libertate și de simplă legătură contactuală. De aceea se deosebea legătura feudală a clăcașului, pe moșia de clacă, de legătura contractuală dintre același clăcaș și stăpînul moșiei pe care se hrănea fără a datora clacă (DRA I nr 725) și avînd calitatea de *lăturaș* ¹¹¹. În sfîrșit, dreptul stăpînului de a-l relua pe clăcașul fugar exista, mai ales sub domnia lui Ipsilanti, și domnul îl consacra la un moment dat printr-o adevărată legătură, ca aceea de pe vremea lui Mihai Viteazul, la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Dar cît de diferită este acum aplicarea ei față de secolul XVII! Acest drept de readucere a clăcașilor la urma lor de către stăpîn era consfințit și de § 18 din *Pravile pentru plugari*, sancționate în mod separat de domnie, în versiunea românească pe care o edităm aici. Acest text era în vigoare de la mijlocul secolului al XVII-lea și în Moldova; așezămîntul din aprilie 1749 se referise la el destul de direct, enumerînd *pravila* printre sursele șerbiei (*veciniei*), indicate de boieri, cu prilejul judecății generale ce s-a făcut la Trei Ierarhi în cadrul adunării de stări respective ¹¹². Cît despre încercarea boierilor munteni de a reintroduce șerbia în Țara Românească sprijinindu-se pe Austria (1787 — 1791), am amintit-o mai sus.

Mai mult decît atît, la 1790 în memoriul către prințul de Coburg, boierii precizează că au dovezi în sensul că în timpul războiului ruso-turc (1768 — 1774) li s-a redat privilegiul de a avea sate întregi, (adică sate de rumâni) și că după tratatul de la Kuciuk-Kainargi, care le garanta toate privilegiile, domnii tiraniei le-au stricat acest mare privilegiu care le asigura „o sumă mare de oameni a nedajnicelor sate” ¹¹³. Cererea boierilor de a li se recunoaște dreptul de 24 de zile de clacă făcea parte din lupta pe care, la începutul domniei lui Ipsilanti, au dat-o pentru redobîndirea unui privilegiu despre care nu ezitau să facă în 1790 afirmații atît de categorice, dar nu mai puțin îndrăznețe. Așadar, în toată această perioadă, boierii voiau să aibă din nou sate întregi, adică pămîntul și oamenii de pe el, formulă pe care Dionisie Eclisiarhul o va folosi după 1800 pentru a defini ceea ce el credea că persista încă: șerbia (*iobăgia, rumânia*) țaranului francez, și pe care revoluția ar fi desființat-o în același mod ca Mavrocordat, *rumânia* țaranului român, în 1746.

¹¹⁰ Cum rezultă sugestiv din plîngerea sătenilor și martologilor din Izvorul de jos, jud. Vlașca (DRA I nr. 342, 14 aprilie 1751). Sătenii, după ce declară că, din disperare, au decis să se mute de pe moșie, constată ei înșiși că, fără intervenția domnului, și în alte părți se vor repeta nedreptățile și vor să rămînă pe loc dacă li se fac dreptate. Dezagregarea legării de glie de tip vechi este aici evidentă.

¹¹¹ DRA I nr. 367 n.1 (20 februarie 1754).

¹¹² V. G XIV 160 — 167 (resp. 795 — 799).

¹¹³ Urechii, *Ist. rom.* III (1892) 330.

În acest context, nelipsit de contradicții, dispozițiile dreptului imperial, inserat de Fotino în proiectul său, ca și terminologia agrară pe care i-o împrumutase, numai în aparență fără mult discernământ, se dovedește mai puțin gratuită sau arbitrară.

Pentru Fotino, ca și pentru juriștii vremii, când minuiiau limba greacă, *lăcuitorii* (clăcașii) erau $\rho\omicron\upsilon\mu\omicron\upsilon\nu\omicron\iota$ sau $\pi\acute{\alpha}\rho\omicron\iota\kappa\omicron\iota$, probabil într-un sens atenuat sau tocit față de cel original. Textul grecesc al *Prav. cond.* (1780) le va utiliza pe amândouă, în titl. 16, pentru a reglementa redevențele feudale ale clăcașilor către stăpînii de sate și moșii. Textul românesc pune mai multă discreție în folosirea lor. Dacă *rumân* pare scăpat fără voie, în schimb $\pi\acute{\alpha}\rho\omicron\iota\kappa\omicron\varsigma$ este tradus (= $\rho\omicron\upsilon\mu\omicron\upsilon\nu\omicron\varsigma$) de două ori prin *nemernic* (= *lăcuitor*), altă dată calificînd ca *nemernic* pe *lăcuitor*. Acest ultim termen, fără referire brutală la *rumânie*, reda pe insistentul $\rho\omicron\upsilon\mu\omicron\upsilon\nu\omicron\varsigma$, care se regăsește, cum am văzut, și în așezămîntul agrar din cod. 1323, dar nu în cel asemănător din cartea a IV-a T 11, a manualului din 1777.

Așadar, terminologia bizantină a lui Fotino se explică prin concepția pe care acest jurist și mulți dintre contemporanii săi și-o făceau despre natura juridică a clăcășiei, ca statut de dependență feudală atenuată, cu caracterul ei atît personal (esențial), cît și real (modalitate de executare a celui dintîi), căruia îi era supus țăranul „liberat” de reforma lui C. Mavrocordat. Dar nu este numai atît. Boierii reclamă lui Ipsilanti consacrarea legală a unui plafon de clacă de 24 de zile de muncă pe an. Chiar numai acest plafon, în condițiile date, presupunea între boier și țăranul clăcaș o legătură, diferită de libertate. Proiectul de cod redactat de Fotino a putut foarte bine să corespundă unei ofensive a boierilor. Politica lor de restaurare a șerbiei ar fi găsit, desigur, un prețios punct de sprijin în prestigioasele texte imperiale adunate de Fotino. Legistul a putut fi cîștigat acestei politici, nu fără a se contrazice. Într-adevăr, în cazul aceluiași proiect, reglementarea protimisiei și oprirea cotropirii satelor libere de către cei puternici dovedesc o orientare mai radicală, care se adăpa larg la conținutul social al novelor din secolele X—XII. Dar acolo este vorba îndeosebi de țărani liberi, proprietari funciari. O poziție favorabilă boierilor mai regăsim la Fotino și în ceea ce privește obligațiile țăranilor, care la 1777, în cartea a IV-a, titlul 11, sînt sensibil mai grele decît în regimul definitiv adoptat de Ipsilanti în 1780 (*Prav. cond.*, titlul 16).

Această orientare pe care Fotino o imprima proiectului său de cod agrar nu putea să nu displacă domnului, ca unul ce era ținut de considerații de politică generală să menajeze materia impozabilă, care era masa țăranilor clăcași. De asemenea, soluțiile lui Fotino în materie de protimisie, parțial adoptate în Moldova în 1785 (*Sobornicescul hrîsov*), nu puteau să nu nemulțumească pe boieri și mănăstirile. Îmbinarea acestor nemulțumiri de ordin diferit și chiar contradictoriu a putut fi suficientă pentru

a conduce la înlăturarea textului lui Fotino și la reelaborarea lui în anii care au urmat sub forma *Pravilniceștii condici*. În acest cod devenit oficial, cele două probleme de care ne-am ocupat își găsesc o altă soluție, care înlătură motivele de nemulțumire pe care le-am putut identifica în legătură cu proiectul din 1777.

Metoda lui Fotino și recursul juriștilor greci la terminologia bizantină din monumentele de drept ale veacurilor al IX-lea și al X-lea, apar ca mai puțin arbitrare și artificiale, dacă avem grijă să le apropiem de ideea pe care un ilustru bizantinolog ca G. Ostrogorsky¹¹⁴ și-o face despre parichia bizantină.

Pentru acest autor, esențialul legăturii de parichie rezidă în redevențele (plăți și servicii) datorate stăpînului, și mai ales în plățile bănești. Paricul aparține celui căruia îi plătea impozitul (τέλος). Or, clăcașii și scutelnicii din Țara Românească datorau și ei plăți și servicii, din care o parte, inclusiv claca celor dintii, era în anumite cazuri convertibilă în bani. Clăcașul aparținea celui căruia îi făcea aceste plăți și căruia îi datora aceste munci, printre care claca trece pe primul plan. Paricul bizantin putea locui în afara domeniului (*ib.* 67), așa cum clăcașul muntean putea avea raporturi cu două moșii diferite, relația de clăcășie nelegîndu-l decît de una din ele, cu rare excepții (v. DRA I nr. 401 : 13 aprilie 1778).

Unele trăsături ale parichiei bizantine, relevate de Ostrogorsky (*ib.* 56—65) se regăsesc mai limpede la *rumânii* dinainte de reforma lui Mavrocordat și nu convin decît parțial sau excepțional statutului de clăcaș, a cărui expropriere de lotul său ereditar (*moșie*) fusese conștințită și generalizată prin reforma din 1746.

În ceea ce privește legarea de glie, autorul citat atrage atenția că ea diferea în secolul al XI-lea, la paric, de ceea ce fusese în cazul colonului, în perioada tîrzie a Imperiului roman (*ib.* 67). Paricul era legat „de stăpînul său în virtutea redevențelor”, pe care i le datora, dar „această legătură nu era mai puțin puternică. Ea explică nu numai dependența financiară și economică, ci și o supunere personală... și pînă la urmă îl despoaie de dreptul de liberă strămutare”. Să reținem de asemenea această constatare că paricii, masă puțin omogenă, nu aveau dreptul de a se deplasa, dar în fapt se găseau adesea pe un domeniu străin sau în altă parte.

Analiza care precede concordă în totul cu cea pe care am prezentat-o mai sus, cu privire la clăcașul din Țara Românească. În această analogie, nu este vorba nici de contacte directe, nici — peste secolele acumulate — de împrumuturi cărturărești și culturale. A existat, desigur, un climat și o mentalitate care, în ciuda unor neîncetate evoluții, disting, în general, dependența țăranilor în feudalismul din sud-estul Europei. Au existat în Țara Românească, în secolul al XVIII-lea, cauze de ordin economic și social care au impus, pe planul structurilor juridice, soluții niciodată identice, dar paralele și corelative celor pe care lumea bizantină le-a putut utiliza într-un context foarte diferit.

¹¹⁴ *Paysannerie*, passim.

Toată problema noastră se luminează prin această observație asupra căreia acad. A. Oțetea a insistat pe drept cuvânt în marile sale studii asupra problemei relațiilor agare în epoca de care ne ocupăm, și anume că, după criteriile societății feudale, libertatea nu era totdeauna incompatibilă cu anumite legături de dependență. Paricul bizantin, va conchide Ostrogorsky, „deși era dependent, nu era neliber în persoana sa și niciodată bizantinii nu-l opun unui personaj *liber*, deoarece oamenii liberi erau . . . foarte departe de a fi independenți” (*ib.* 72). Această constatare explică de ce în principatele dunărene se putea, în vremea de care vorbim, să se enunțe cu stăruință principiul că toți clăcașii erau oameni liberi (*slobozi*), ieșiți de sub jugul *robiei* (DRA I nr. 432, 2; 4 mai 1772), fără ca prin aceasta ei să înceteze de a se găsi într-o stare de dependență. Or, această stare, în ciuda unor particularități certe, și ireductibile, se distingea și prin caractere esențiale, de natură a face cu puțință apropiierile terminologice și de fond. La aceasta, juriștii greci, dispunând de cultura lor bizantină, aveau și bune motive subiective de a recurge, nu fără unele excese care, din acest punct de vedere, se vor dovedi totdeauna sterile și supuse unui adevărat reflex de apărare, prin respingerea mai mult sau mai puțin violentă din partea corpului social. Eșecul relativ al codului general elaborat de Fotino, ilustrează bine acest proces foarte complex și caracteristic. Se înțelege în același timp, de ce lucrarea lui Fotino se dovedește, prin unele aspecte ale sale, a fi fost un anteproiect, merit să fie supus unei discuții strinse și unei atente puneri la punct, mai de grabă decît un proiect încheiat, care să nu mai aibă de așteptat, ca o simplă formalitate de rutină, decît întărirea domnească.

IV. DESCRIEREA MANUSCRISELOR

1. BAB ms. gr. 1195, 340 × 230 mm, 140 ff. Legătură de epocă în piele cafenie-închis. Scriere foarte lizibilă a două mâini de copist, care se schimbă cu începere de la f. 72 (cartea a VI-a). Conține așa-zisul manual din 1777 al lui Fotino (= proiectul primului cod general din domnia lui Al. Ipsilanti).

Ediții anterioare și în pregătire:

a) o ediție a cărții a IV-a (*Codificarea obiceiurilor locale*) se află în preparare la Institutul de istorie „N. Iorga” sub îngrijirea lui V. Grecu și Gh. Cronț (textul original și traducere modernă);

b) ediția parțială a aceleiași cărți a IV-a prin intermediul suplimentului la *Istoria Țării Românești*, ed. Tunusli, Viena (1806), publicată de C. A. Spulber, *Bas. et cout. roum.* (1943), text original și traducere în limbile română și franceză;

c) text românesc de epocă (ante 1817) al aceleiași versiuni reduse a cărții a IV-a, publicat de Val.-Al. Georgescu (VI 152 — 166). Din punct

de vedere științific, acest text, pentru cele 11 titluri ce conține, va trebui încorporat ediției de sub lit. a, fie în locul traducerii moderne, fie alături de ea.

Ediția de față conține : cartea a III-a (Νόμοι γεωργικοί), ff. 34^r—42^v, cartea a IV-a, t. 11, f. 53^{r-v}, și prefața generală, f. 3^r.

2. BNP supl. gr. 1323, 283 × 195 mm, XX + 768 (+ 684^{a-d}) pp. Vezi descrierea amănunțită dată de M.-L. Concasty (fără identificare) în Astruc și Concasty, *Catalogue* 624 — 625. Conține versiunea (altfel necunoscută) în a treia ediție manuscrisă a manualului din 1766 a lui M. Fotino.

Ediții anterioare. Inedit ca atare. Partea corespunzătoare versiunii unificate a manualului din 1766, cunoscută din celelalte manuscrise (București și Iași), se găsește editată de prof. Pan. I. Zepos (Atena, 1959, pe baza ms. gr. 1697 de la ASI).

Ediția de față conține așezămîntul agrar de la p. 684^d, care nu figurează în nici una din copiile manualului din 1766 aflate în țară.

3. BAB ms. rom. 1336, 160 × 95 mm, 102 ff., legătură de epocă în piele cafenie, cu linii aurite pe cotor. Codice miscelaneu, purtînd mențiunea anului 1783, scrierea frumoasă și punerea în pagină foarte îngrijită. Este vechiul ms. Gaster 174. Descriș de G. Strempele, Fl. Moșil și L. Stoianovici, *Catalogul man. rom.* IV 377 — 378, care au reprodus tabla de materii (scara) codului penal (*Canoane dă englimatica*) ff. 1^r—49^r (v. alte date date mai sus, III 2).

Ediția de față conține textul intitulat *Pravile pentru plugari*, ff. 51 — 100^v (*Canoane alese din sfîitocul împăratului Iustinian cu titlu ce să chiamă pravile pentru plugari*). Textul editat se găsește și în următoarele manuscrise :

a) BAB ms. rom. 1405, 240 × 172 mm, 90 ff., cartonat de epocă, scriere rapidă, mai liberă. După scriere ms. este databil la sfîrșitul sec. al XVIII-lea (G. Strempele). Codice miscelaneu, cuprinzînd copia mai multor culegeri juridice, printre care *codul penal*, menționat mai sus sub nr. 3, o sinopsă civilă alfabetică și alta a cărților 1 — 11 din *Bas.* (v. G VII₂). Textul care privește ediția de față figurează la ff. 48^r—61^r și cuprinde 92 §§ dintre cele 93 ale *Pravilelor pentru plugari*, § 51 fiind sărit). „Vlasie protosinghelul”, al cărui nume figurează la f. 3^r, este un cititor sau posesorul codicelui.

b) BAB ms. rom. 5782, 160 × 110 mm, 32 ff., cartonat la o dată recentă, scriere rapidă, mai liberă. Pe f. 30^r figurează mențiunea : „1815 martie 9 am săvîrșit-o”. Nu conține decît textul vizat de ediția de față, care figurează la ff. 1^r—30^r, cu cele 93 de paragrafe ale *Pravilelor pentru plugari*. Manuscrisul a format un singur codice cu ms. rom. 5826 (BAB), care conține, o a treia copie a codului penal al lui Ipsilanti și pe a cărui ultimă pagină se găsește titlul actualului ms. rom. 5782. De aici decurge eroarea celor care au semnalat ms. 5826 ca reprezentînd o traducere a lui NG (v. pentru detalii RESEE 5 (1967) 131 n. 37 și 7 (1969) 337, n.2). În prezent, cele două mss. sînt reunite sub cota 5826.

V. TEHNICA EDIȚIEI

Pentru toate textele editate am publicat originalul în limba greacă (savantă sau populară, după caz) sau în limba română. Textele grecești au fost întovărășite de o traducere modernă, în care am evitat turnurile și vocabularul de epocă, fie din considerații de ordin stilistic, fie pentru a evita o traducere interpretativă.

Am încercat să redăm cât mai exact sensul originalului bizantin, fără să urmărim, ca o datorie sau ca un ideal, o fidelitate mecanică ¹¹⁵. Evitând excesul de modernizare, am preferat o formă cât mai firească pentru cititorul modern. Întregirile sau lămuririle destinate să ușureze înțelegerea unor fraze eliptice sau a unor termeni deosebiți au fost puse, în primul caz, între paranteze ascuțite, iar în al doilea, între paranteze rotunde, cu precizarea : *sc.* (= *scilicet*).

Pentru textul românesc al codului rural (*Pravilele pentru plugari*), cititorul străin va putea folosi, la nevoie, fie textul grecesc al proiectului de cod agrar, puțin diferit de versiunea românească, fie remarcabila traducere franceză a lui A. Patrognat pentru primele 94 de paragrafe din *Pravila* lui Vasile Lupu din 1646, în ediția S. G. Longinescu (1912), corespunzând lui NG.

Textul titlului 16 din *Prav. cond.* a fost reprodus după ediția Academiei (1957).

Grafiile eronate ale copistului textului grecesc au fost rectificate, iar grafia greșită a fost indicată în subsol între semnele citării. Virgulele textului original n-au fost suprimate și altele n-au fost adăugate decât atunci când erau necesare pentru claritatea textului.

Adaosurile noastre au fost puse între paranteze ascuțite < >, iar literele și cuvintele de suprimat între paranteze dreptunghiulare [].

În transcrierea caracterelor chirilice ale textului românesc s-au respectat regulile urmate de colectivele specializate ale Institutului de istorie „N. Iorga”. Acolo unde semnele z și Ѡ nu redau în mod evident o pronunțare atestată de epocă sau provincială, s-a adoptat o transcriere egală cu pronunțarea actuală : *vînzînd, cînd, pînă* etc. Erorile evidente și lipsite de semnificație ale copistului au fost implicit corectate, iar abrevie-

¹¹⁵ Astfel, n-am ezitat să redăm pe μείναιεν ἀπειθοῦντες (T <2> 3) prin : nu se vor supune și pe ἐν αὐταῖς (ἐπαρχίαις) (T <2> 4) prin *acolo*, pentru a evita repetiția lui ἐπαρχία, folosit de două ori în aceeași frază. Pe ἀπαρασάλευτος ἔστω (T <3> 9) prin : *să rămîină neclintită*, iar pe θεσπιζόμεν (lat. *sancimus*), prin *înlărim* (T <2> 1. 5 ; <Ep> 1.9.10), pe ἵνα λάβῃ τὴν πραιίδαν αὐτοῦ (T <8> 7), prin *să primească despăgubire*, în loc de literalul *să ia paguba*. În T <3> 3 același cuvint : διαστρέψει—διαστρέψωσι l-am tradus în aceeași frază prin : *răzgîndindu-se* (aspect cauzal) și apoi prin : *să nu se strice* (aspect efectiv). Ἀρχων a fost tradus atît prin guvernator (*praeses*), cit și prin *cîrmuitor*, dregător, dar în expresia ἀρχόντων ἔδικτα, l-am redat prin pretor, fiindcă se evocă noțiunea romană de *edicta praetorum*. De asemenea, αἱ βασιλικαὶ διατάξεις = *constitutiones imperatorum* (constituțiile împăraților); σοφῶν ἀποκρίσεις = *responsa prudentium* (răspunsurile înțelepților, ale prudenților); περὶ ἐπαρχικῶν = *rînduiala orașului* (cf. τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον și τὰ ἐπαρχικά; ὁ ἐπαρχος).

rile curente sau care rezultau din aruncarea literelor : *să-ș, și v* etc., au fost întregite. Am păstrat unele variații de grafie: *de-dă; cînd-cîndu* etc.

Aparatul critic al proiectului grec de cod agrar învederează raportul care există între textul lui Fotino și modelul său bizantin tipărit (*Bas., Nov., Harm.*), uneori copiat fidel, alteori parafrazat sau rezumat cu modificări. Siglele izvoarelor preced textul prelucrat de Fotino: I. (*Bas. habet (habent)*); apud L (*in Bas. deest (desunt)*) etc.

Pentru codul rural în limba română, întocmirea unui aparat critic n-a apărut utilă. Moldovenismele și unele particularități în raport cu *Îndreptarea legii* au fost semnalate în nota 92, iar deosebirile de grafie între cele trei manuscrise (1336, 1405, 5782), identice în esența lor (v. mai sus III 2), este suficient să le semnalăm generic și exemplificativ în notă¹¹⁶.

Pentru așezămintele agrare A (cod. gr. 1323), B (ms. gr. 1195) și C (*Prav. cond.*), aparatul critic rezultă din însăși publicarea lor în paralelă, ceea ce permite toate verificările utile.

Pentru prefața generală (apendicele D), pe care Fotino a pus-o în fruntea celui de-al treilea „manual” al său la 11 noiembrie 1777, s-a plecat de la traducerea revăzută în 1962 de Al. Elian (v. SMIM 5 (1962) 300 n. 4; 301).

Studiul introductiv a fost redactat de Val. Georgescu, care a inserat în cap. III 1 C (pp. 27—29) și în cap. IV—V (pp. 46—50) rezultatele formulate de Em. Popescu pe baza cercetărilor întreprinse în legătura cu problemele ce-i fuseseră repartizate.

Transcrierea și traducerea textelor grecești, ca și transcrierea textului român din chirilică în litere latine și prima colaționare a tuturor textelor, au fost făcute de Em. Popescu, care a definitivat și concordanța așezămintelor agrare, după materialele adunate și publicate de primul dintre autorii ediției într-un studiu special (v. G X₁₋₂—XI). O a doua colaționare și definitivarea traducerii românești s-au făcut de ambii editori. Apendicele A, E și indicele de materii au fost întocmite de Em. Popescu, iar apendicele B, siglele și bibliografia de Val. Georgescu.

Prezenta ediție nu este o ediție critică în sensul tradițional al filologilor, deoarece numărul manuscriselor păstrate nu permitea să se urce, prin intermediul unei tradiții multiple și divergente, spre arhetip sau spre versiunea optimă. Dar tehnica folosită de noi pentru a pune în lumină raportul celor trei categorii de texte cînd cu modelul lor bizantin, imprimat, cînd cu versiunile precedente sau ulterioare, constituie, după părerea noastră, o metodă critică, de natură a conferi acestei ediții caracterul special subliniat prin subtitlul ales.

Necesitatea ediției de față s-a impus primului dintre cei doi autori ai săi cu mulți ani în urmă, ca o concluzie de neînlăturat a îndelungatelor sale cercetări asupra operei lui M. Fotino și asupra legislației lui Alex. Ipsilanti. Dar realizarea ei n-a fost posibilă decît în momentul în care direcția Institutului de studii sud-est europene a binevoit să înscrie în planul său de lucru elaborarea lucrării respective, lărgind totodată efec-

¹¹⁶ V. nota textului francez.

tivul Secției de economie, sociologie și drept prin numirea unei tinere stagiare, diplomată în filologie clasică a Universității din București. Lăudînd cunoștințele filologice și simțul critic al tinerei cercetătoare, ea și efortul susținut de adaptare pe care a știut să-l depună, promotorul ediției rămîne conștient de unele imperfecțiuni ale lucrării și, cu convingerea că ele sînt neredibitorii și limitate, înțelege să-și asume întreaga răspundere.

Mulțumim în modul cel mai călduros prof. Liviu Stan și colegilor dr. Ariadna Camariano-Cioran și Eugen Stănescu, șef de secție la Institutul de studii sud-est europene, pentru lectura manuscrisului și pentru observațiile competente prin care au contribuit la îmbunătățirea lucrării noastre. O datorie de recunoștință am contractat față de D-ra M. L. Concasty, conservatoare la Departamentul manuscriselor al BNP, care ne-a ajutat cu sfaturi prețioase în studierea cod. paris. 1323 și ne-a ușurat obținerea microfilmului necesar. Cele mai vii mulțumiri se adresează direcției Institutului de studii sud-est europene, care a acceptat să prezinte această ediție ca o contribuție românească celui de-al II-lea Congres al Asociației internaționale de studii sud-est europene (Atena, 1970). Aceleași mulțumiri se cuvin direcției Editurii Academiei pentru concursul comprehensiv prin care a făcut posibilă publicarea ediției într-un răstimp record și în excelente condiții tipografice ¹¹⁷.

* *Notă asupra ms. gr. V 42.* Acest ms. al Manualului din 1766 conține un text care unifică prima ed. (ms. 1323. pp. 1 — 684) și majoritatea materialelor complementare ale ed. a 2-a (*ib.*, pp. 685 — 756). El a continuat să primească două texte aparținînd ed. a 2-a și care se regăsesc în cod. parizian 1323 (v. nota textului francez), sub aceeași rubrică de referință generală ca aceea a textelor complementare ale ms. 1323 (v. nota textului francez). Copistul a omis 3 titluri complementare ale cod. parizian (= ed. Zepos II 37 — 39), deoarece una din aceste 3 rubrici (περὶ περυσίου) figurează în tabla de materii, urmată de un „λ” (λείπει = lipsește). Printr-o preferință care rămîne de explicat, ms. 1323 a fost ales pentru a primi în continuare adaosurile ed. a 3-a, absente din ms. V. 42, cîtăva vreme neglijat. Dar după 1780, o altă mînă a copiat în el, fără rubrici, 35 de paragrafe nenumerate, din *Bas. și Prav. cond.* (15, 2 — 3; 16. 20 — 21; 18, 2; 36, 1), din care Peretz (*Curs* II 2, 373) a reprodus, fără să indice sursa, 3 fragmente agrare. Unificarea parțială atestată de ms. de la Iași este anterioară celeia, mai generală, din prototipurile A și B (v. mai sus n. 18), deoarece acestea din urmă extindeau operația unificatoare și la cele două texte care și-au păstrat caracterul complementar în ms. V 42 (pp. 449 — 354). Cît privește ms. gr. VI 6 (BU1), data de 1761, indicată de Peretz (*Curs* II 2, 366) în loc de 1766, este datorită unei erori.

INTRODUCTION

I. CONTENU DE L'ÉDITION

La présente édition se propose de mettre à la disposition des historiens de la question agraire en Valachie à la fin du XVIIIe siècle, ainsi qu'aux historiens du droit post-byzantin, les textes d'époque, grecs et roumains, ainsi que la traduction roumaine des premiers, composant la législation agraire de Valachie sous le règne d'Alexandre Ypsilanti (1774—1782). Inédits et pratiquement restés sans aucune prise jusqu'à présent sur les recherches concernant l'histoire des relations agraires de l'époque ou la réception du droit byzantin (*Nomos geōrgikos*, *Basiliques*, *Novelles de Justinien* et celles des Xe—XIIe siècles), ces textes nous semblent être destinés à devenir sans coup férir une source importante desdites recherches.

La notion de „législation agraire” que nous employons pour désigner l'objet de notre édition ne doit s'entendre que dans un sens très général, ayant plutôt valeur de référence susceptible de faire éviter la longueur inutilisable d'un titre analytique. C'est pourquoi il convient de noter, dès le début, que nous avons rassemblé sous ce vocable des textes allant d'un projet de code agraire d'origine byzantine à un établissement princier réélabéré en vue de son insertion dans une code général non confirmé, en passant par une codification officiellement confirmée, qui s'appuyait sur l'adaptation en roumain du *Nomos geōrgikos*, à savoir :

(1) Le livre III qui s'intitule *Νόμοι γεωργικοί* dans le *Manuel de lois* (sans titre original) que Michel Fotino (Phôteinos, Phôteinopoulos)¹ rédigea avant le 11 novembre 1777, comme projet du premier code, dont Al. Ypsilanti, dans les actes de son importante réforme judiciaire, avait, dès 1775, annoncé la confirmation et la publication imminentes : texte d'époque tantôt en grec savant, tantôt en néo-grec, et traduction moderne en roumain (ms. gr. 1195, ff. 34^r — 42^v de la BAB).

(2) *Les lois agraires (Pravile plugărești)* des mss. roum. de la BAB 1336, 1405 et 5782, c'est-à-dire l'adaptation roumaine, sous le règne

¹ Sur ces trois formes, v. Val. Al. Georgesco, *Trimiria* 93 n. 8 (plus loin, les travaux de cet auteur seront cités à l'aide du sigle G, suivi du chiffre romain qui, dans bibliographie, désigne chaque étude). Pour les deux formes grecques, les attestations documentaires sont à égalité. Les décisions de justice rédigées en roumain sont signées *Fotino* ou *Miche(a)*; ses fils, Théodore et Andonie (Andronic), s'appelleront Fotino.

d'Ypsilanti du NG proprement dit, dont l'entrée en vigueur à titre de code rural séparé résulte d'une mention expresse au titre XV 2 de la *Prav. cond.* (*Syntagma Nomikon*, 1780).

(3) Le titre 11 du livre IV du manuel déjà cité de M. Fotino (1777), relatif aux redevances féodales que les paysans dépendants (*lăcuitori*, *c'ăluși*) devaient aux maîtres des domaines et des villages, *περὶ μετροκομητῶν καὶ παρόικων* (des métrocomètes et des parèques) : texte en néo-grec (ms. gr. 1195 f. 53^{r-v} de la BAB) et traduction moderne en roumain. Ce titre est détaché du livre IV qui dans le projet du premier code d'Ypsilanti (= Manuel de 1777 de Fotino) codifiait les coutumes locales selon la récente jurisprudence du divan princier. Il reproduit les termes d'une réglementation locale dont on ne possède plus l'original. Par son objet cette réglementation rentrait logiquement dans la sphère matérielle et personnelle d'un code agraire et nous nous sommes considéré autorisé à l'y rattacher. Chez Fotino (projet du livre IV) et chez Ypsilanti (*Prav. cond.*), seule la tradition byzantine, la systématisation insuffisante et les impératifs non encore dépassés du pluralisme juridique expliquent la dispersion des textes que nous rassemblons ici (les *Νόμοι γεωργικοί* relevant du *ius receptum* d'origine byzantine, alors que les rapports entre corvéables et maîtres des domaines étaient réglementés par le nouveau droit princier à partir de certaines coutumes confirmées, modifiées ou complétées).

(4) Le titre additionnel *περὶ δικαίων* etc. ayant, sous une forme plus réduite, le même contenu que le précédent, et qui a été extrait du codex 1323, p. 634^d de la BNP : texte néo-grec et traduction moderne en roumain.

(5) Aux textes édités et à leur traduction s'ajoutent en annexes les instruments de travail qui nous ont semblé indispensables, à savoir :

App. A : Concordance du projet de code agraire (1777), des codes moldave et valaque du XVIIe siècle (*Pravilele plugărești*), du précédent Manuel de Fotino (1766) et du code rural roumain d'Ypsilanti (*Pravilele pentru plugari*).

App. B : Jurisprudence du NG en général, et celle des établissements agraires pour la période (1765—1782) qui se rattache directement à l'élaboration des textes édités, d'après les documents internes de la collection DRA I.

App. C : Texte grec et roumain du titre 16 de la *Prav. cond.* (dernière refonte de l'établissement agraire d'Ypsilanti, dont la comparaison avec l'établissement publié sous les n-os 3 et 4 s'impose et se révélera des plus suggestives).

App. D : Préface de M. Fotino pour son manuel de 1777.

App. E : Glossaire grec.

Sigles. Bibliographie. Index alphabétique des matières. Fac-similés de textes édités.

II. HISTOIRE EXTERNE DES TEXTES ÉDITÉS

1. *Le contexte historique général.* Cette histoire est des plus compliquées. Elle reste inséparable du procès de désagrégation dans lequel le féodalisme roumain était entré à partir du milieu du XVIIIe siècle et dont les réformes de Constantin Maurocordato (1739—1746) constituent à la fois un symptôme et un reflet très significatif.

Avec les personnages qu'ils mettent en cause et les problèmes qu'ils sous-tendent, à la recherche d'une solution législative, les actes normatifs édités devront être constamment rapportés à un contexte historique dont les traits saillants pourraient être brièvement énoncés comme suit : difficultés dans l'application des réformes de Constantin Maurocordato ; recherche en matière de relations agraires d'un statut légal dans les conditions d'une véritable chasse à la corvée, que les boyards, sans réserve seigneuriale étendue, commençaient de pratiquer, tout en nourrissant l'espoir de réinstaurer le servage d'avant la réforme de 1746² ; le marasme d'un pays surexploité, maintenu en deça du niveau virtuel de ses moyens de production, alors que sur le plan européen ces moyens connaissaient déjà un notable essor ; projets législatifs d'Etienne Racovița (1764—1765), qui mettaient en vedette la capacité peu commune de son conseiller juridique, Michel Fotino ; les remous féconds et les lourdes épreuves que la guerre russo-turque (1768-1774) et une longue occupation militaire ne pouvaient ne pas entraîner pour les Principautés ; le nouveau statut international de celles-ci, issu du traité de paix de Kutchuk-Kaïnardji (1774), avec un relâchement du monopole commercial de l'Empire ottoman, un contrôle russe en ce qui concerne l'exercice de la suzeraineté turque sur les Principautés et un nouvel aménagement du pouvoir princier ; action et développement local de la nouvelle idéologie sociale, politique et culturelle qui agitait toute l'Europe sous les bannières — qui se juxtaposent, se heurtent et se mélangent — du libéralisme économique naissant, du despotisme éclairé et des Lumières à orientation encyclopédiste et pré-révolutionnaire.

Dans ce contexte historique, l'installation sur le trône de Valachie d'un Phanariote éclairé, en la personne d'Al. Ypsilanti, esprit ouvert à la culture européenne, bien intentionné sans naïveté, prend un relief particulier, dont les textes édités portent la marque visible. Boudé par les boyards autochtones (*pămînteni*) qui avaient lutté pour le retour à l'élection d'un prince national, le nouvel „*hospodar*”, agréé par la Russie, ne s'en montra pas moins attentif à ne rien faire qui pût rendre la Porte

² Durant la guerre austro-russo-turque de 1787 à 1792 (voir Urchiș, *Ist. rom.* III 329—330), le divan de Valachie, s'adressant au commandant en chef autrichien, le prince de Cobourg, exprimait son espoir de recouvrer „le privilège primordial d'avoir des villages entiers comme sous les anciens princes”, c'est-à-dire des serfs — *rumâni, țecini* — comme il résulte de la comparaison avec l'exposé historique fourni par le début du document. Sur les dimensions modestes de la réserve seigneuriale de 1750 à 1840, voir les travaux de V. Mihordea, Fl. Constantiniu, S. Columbeanu et I. Corfus. Cf. Mircea Grossu, in S 23 (1970) 45.

ottomane méfiante. Il inaugura une politique de réformes, qui supposait le parachèvement du programme dont C. Maurocordato n'avait pu assurer qu'une application fort relative. Dans la ligne de la philosophie sociale et politiques des Lumières, c'est aux réformes législatives, à la codification systématique et générale du droit, à l'aménagement de la justice et des institutions, y compris celles de la vie économique, que l'on demanda le remède de tous les maux — autrement profonds et complexes — dont souffraient les Principautés. Les textes édités ne sont que des pièces maîtresses de cette politique législative, de cet aménagement institutionnel.

Vers la fin de son règne, Ypsilanti avait réussi à se concilier au moins une partie des grands boyards, en commençant par un I. Văcărescu, diplomate distingué, historien de l'Empire ottoman et promoteur d'une renaissance de la culture nationale. La problématique suscitée et l'impulsion donnée par Ypsilanti à la vie du pays se retrouvent — en blanc ou en noir — chez tous ses successeurs. Parmi ceux-ci, les fourbes et les médiocres se relayaient avec des personnalités douées et plus énergiques, chez lesquelles les côtés négatifs ne faisaient pas défaut. En effet, tous étaient écartelés entre des intérêts matériels et des impératifs politiques contradictoires, que les rivalités sanglantes et destructrices (guerres de 1768 — 1774, de 1787 — 1792 et de 1806 — 1812) entre les grandes puissances rendaient encore plus préjudiciables pour l'essor et l'intégrité des Principautés. Mais l'ironie de l'histoire voulait que ces rivalités fussent inséparables du recul constant et irrémédiable de la puissance ottomane, sans lequel les chances de libération progressive pour les Principautés auraient été indéfiniment retardées.

Il serait vain de vouloir reconstituer l'histoire de nos textes sans avoir fait au préalable connaissance avec la personnalité et l'œuvre de Michel Fotino, puisqu'ils font partie de cette œuvre. De même il convient de nous faire une image plus précise du programme législatif d'Ypsilanti, afin que ces textes qui s'y rattachent directement, puissent nous livrer leur signification sociale et historique.

2. *La personnalité et l'oeuvre du Michel Fotino* ³. Originaire de l'île de Chios, ancien étudiant et probablement professeur de l'Académie patriarcale de Constantinople et ὑπατος τῶν φιλοσόφων⁴, Fotino, dont on ignore la date de la naissance, semble s'être établi à Bucarest bien avant 1764, car sous le bref règne d'Etienne Racovița (1764 — 1765) il y est secrétaire (*mare grămătic*) du prince, porte le titre d'ex-grandéchanton (*mare paharnic*, μέγας παχάρνικος) sans être membre du divan, et commence sa longue et laborieuse carrière de codificateur malchanceux. Cette carrière couvrira plus d'une décennie et n'empêchera pas Fotino de revêtir pendant des années (24. II. 1775—1781) la qualité de

³ V. Pan. I. Zépos, NP, introduction et la riche bibliographie ; G I — XII.

⁴ Zépos, NP 12 — 13 ; G I 1535 n. 6 ; VIII 207 — 208.

président du premier département (tribunal) civil de Bucarest. Après 1776, sous le nom de Miché, il apparaît à Sulzer, son rival malchanceux en fait de codification (v. ci-dessous, n. 29) et professeur de droit à Bucarest, comme *der Walachische Bartolus* (le Bartole de Valachie).⁵ La date et les circonstances de sa mort après 1781 ne nous sont pas connues. On possède une liste de livres non juridiques de sa bibliothèque et on lui doit, à côté de son œuvre de juriste, un texte parénétiq ue, des conseils inédits à son fils Théodor (Παραινέσεις. . πρὸς τὸν υἱόν), qui lui assure une place estimable parmi les moralistes et les pédagogues de l'époque⁶. Ses deux fils, Théodor, auteur d'un livre d'histoire⁷, et Andonie furent des juges distingués à Bucarest⁸. Ioan Bujoreanu, juriste et romancier, appartenait à sa descendance par les femmes⁹.

Pour Etienne Racovița, Fotino rédigea un projet de code sous la forme d'un Manuel (*Procheiron, Syntagma, Synopsis, Anthologia*)¹⁰, ainsi qu'un projet de chrysobulle confirmatif exposant avec netteté le programme législatif du prince. Deux petits recueils leur étaient ajoutés : l'un de droit princier (chrysobulles portant différentes réformes), l'autre de jurisprudence (consultations dans les litiges importants dont le divan princier avait été saisi)¹¹. Le projet¹² de chrysobulle définit avec force et bien à propos l'idée d'une nécessaire synthèse des systèmes juridiques existants : droit canon et impérial, coutume locale, droit princier, telle qu'elle finira par s'imposer comme une nécessité historique jusqu'aux Règlements organiques (1831). Mais dans le *Manuel de lois* de 1765, code général (droit constitutionnel, administratif et fiscal, droit de la famille, civil, commercial, pénal, agraire, maritime, procédure civile et pénale) en trois tomes (livres), dont le troisième consacré au droit ecclésiastique, tous tirés des recueils byzantins avec une préférence très marquée pour les Basiliques, ce programme est à peine ébauché. C'était plutôt le *ius receptum* byzantin qui y était simplifié, systématisé et con-

⁵ *Geschichte* III 223. Pour les registres princiers, v. aux AEB la série (1775 et suiv.), dont une anthologie pour les années 1775 – 1782 est en préparation à l'Institut d'histoire „N. Iorga”, où le doc. n° 30 porte nomination de Fotino comme juge.

⁶ N. Iorga, *Pedagogia unui jurisconsult fanariot în București la 1780*, in AAR, MSI 21 (1932) 219 – 224.

⁷ Zépos, NP 15 n 1; idem, 'Ο ἐκ Χίου Θεόδωρος Φωτεινός καὶ Ἱστορία τῆς Δακίας, in *Εἰς Μνήμην Κ. Ἰ. Ἀμάντου*, Athènes (1960) 284; G. VI 141 n. 65–68. C'est lui que Sulzer (*ib.* III 81) semble désigner sous le nom de Miché, porté par son père, et qu'il présente comme „einen jungen Griechen von vieler Fähigkeit und grosser Hoffnung”, son élève à l'école de droit qu'il avait ouverte à Bucarest.

⁸ V. G V 93 n. 8.

⁹ N. Iorga, *Bucureștii de acum un veac după romanul unui avocat*, in AAR, MSI 16 (1935) 160.

¹⁰ Sur les titres des Manuels de M. Fotino, v. G V 94.

¹¹ BAB ms. gr. 20 – 21, c'est le Manuel de 1765, dont le livre II est perdu. Les deux codes figurent aux f. 98^v – 142^r (ms. 21); v. G. I 1508 n. 6; III 82, n. 81; V 95 – 96, n. 45; VI 122 et les renvois.

¹² *Sic*, depuis 1961 : G I 1508, n. 1; III 82; IV 64; VI 123. Pour l'idée d'un code effectivement sanctionné en 1765 (et peut-être une seconde fois en 1766), et comme tel entré en vigueur, v. C. Erbiceanu, I. Peretz, Șt. Gr. Berechet, Pan. Zepos (1959), Gh. Cronț (en 1960 et même en 1969, sans prise de position sur la nouvelle conception).

solidé. Il y revêtait — sans perdre toute individualité historique — la forme d'une codification, que la confirmation du prince transformait en loi locale (*pravila țării*)¹³.

Mais Etienne Racovița, personnalité contradictoire, alliant l'audace passionnée d'un réformateur aux violences désordonnées d'un satrape oriental, fut assassiné dans une émeute populaire, abandonné aussi par les boyards qu'il n'avait pas ménagés, car il s'était appuyé exclusivement sur le crédit vénal de son représentant diplomatique à Constantinople, Stavraki. Le souvenir défavorable attaché ainsi à son règne ne permit pas au projet de code de 1765 d'aboutir et de survivre en tant que tel. Du même coup les réformes d'ordre juridique, économique et social, résumées dans les chrysobulles du petit code de droit princier, furent pour le moment enterrées.

Son successeur, Sc. Ghica (1765—1766), semble reprendre à son compte l'idée d'une codification du droit de la *pravila* byzantine et, théoriquement, de l'ensemble du droit valaque. En 1766, une nouvelle version élargie et sensiblement refondue du Manuel de 1765 fut soumise à l'approbation du nouveau prince par Fotino¹⁴. En dépit d'un projet de chrysobulle confirmatif¹⁵, paraphrase du précédent, la sanction ne s'en suivit pas. Ce second Manuel (1766) connut trois éditions, que seul le codex 1323 de la BNP, récemment identifié¹⁶, et qui corrobore une structure méconnue du ms. gr. V 42 (BUJ), nous permet de distinguer avec toute la netteté désirable :

a. Une première édition, de proportions réduites (pp. 1—684), contient 189 titres divisés en trois livres ; le Manuel de 1765 s'y retrouve

¹³ La *Prav. cond.* fut longtemps considérée comme un simple code du prince ou du divan ; le successeur d'Ypsilanti dut la confirmer en 1782. Ce n'est qu'à la fin du siècle qu'elle commence à faire figure de *pravila pământului*, le code du pays, sans que les autres dénominations disparaissent tout à fait ; cf. DRA I, n-os 535 et 687 (1783 ; 1797) : *condică* ; 549 (1784) : *Prav. cond. . . de obiceirile pământului* ; 573 et 709 (1785 ; 1798) : *Prav. cond.* ; 624 (1791) : *condica divanului* ; 627 (1792) : *condica domnii mele* ; 644 (1792) : *caidul divanului* ; 646, 708 et 715 (1793 ; 1799) : *condica divanului* ; 659 (1794) : *ponturi ale mării sale lui Vodă* ; 662 (1794) : *caidul condicii divanului* ; 716 et 724 (1799 ; 1800) : *Prav. cond.* ; 668 (1794) : *condiceasca pravila*.

¹⁴ Le titre qui figure aux mss. gr. 122 et 131 (BAB) contient dans sa partie finale (v. Litzica, *Catalogul* 139—140, nr. 275—277) une dédicace datée de 1766, au prince de Valachie Sc. Ghica (1765—1766). Dans les mss. 896, 1196 (BAB), 1697 (ASJ), VI 6 (BUJ) et 1323 (BNP), cette phrase a été remplacée par une dédicace à la collectivité, le nom du prince étant passé sous silence (v. ce texte chez Zépos, NP 37). Sur la signification de cette différence, v. G X₁₋₂. Dans le ms. gr. 798, le titre avec dédicace au prince a été ajouté par C. Erbiceanu, qui attire également l'attention sur la personnalité du savant ecclésiastique Méthodios de Léros (Leriul), le possesseur du manuscrit à la fin du XVIIIe siècle. Les autres manuscrits des Manuels de 1765 et de 1766 ne contiennent pas de titre-dédicace.

¹⁵ Litzica et Zépos ont publié le chrysobulle de 1765. Celui de 1766 est, dans sa seconde partie, légèrement différent et plus court, en dépit de l'affirmation de Litzica 139—140, selon lequel ils seraient entièrement identiques ; cf. N. Camariano, *Catalogul* II (1940) 124.

¹⁶ G X₁₋₂ L'identification de ce manuscrit avec le Manuel de lois (1766) de Michel Fotino a pu être faite au cours du stage d'études et de documentation en France, dont l'auteur, grâce à la recommandation des Professeurs Jean Gaudemet (Paris) et Paul Ourliac (Toulouse), a bénéficié pendant l'été 1969, comme maître de recherche au Centre National de la Recherche Scientifique.

avec une autre disposition de ses titres, dont le nombre est augmenté, tout comme celui des paragraphes de la plupart d'entre eux.

b. Une seconde, résultant de l'adjonction au texte précédent de 198 paragraphes répartis entre 21 titres existants et 3 titres nouveaux. Dans le codex 1323, ce complément¹⁷ se trouve copié après le texte de la première édition. Mais à une date que nous ignorons, les deux parties furent réunies en un texte unique pour chaque titre. C'est une telle version unifiée qui se retrouve, avec des additions ou des variantes parfois significatives, qui peuvent différer d'une famille¹⁸ de manuscrits à une autre ou même d'un manuscrit à l'autre, dans 10 des onzes copies du Manuel de 1766 conservées à Bucarest¹⁹ et à Jassy²⁰, dont l'une a été éditée en 1959 par le Prof. Pan. J. Zepos à Athènes²¹. Dans les manuscrits de la famille A, cette unification des deux parties du Manuel se reflète par l'intermédiaire d'un prototype perdu, mais dont on peut affirmer qu'il a été établi avant que les titres et paragraphes additionnels dont il sera question plus loin, ne soient ajoutés au texte de la 2-e édition.

c. Durant la même période et, plus probablement, vers sa fin, Fotino, espérant que son œuvre aura ainsi plus facilement gain de cause, semble avoir conçu une 3-e édition, en ajoutant au texte antérieur un nombre appréciable de titres et de paragraphes venant tous des recueils byzantins et surtout des Basiliques. Cette version ne se trouve que dans le codex 1323, qui apparaît ainsi comme étant la copie la plus significative et peut-être l'exemplaire de travail (non autographe) de l'auteur. Les mss. tardifs ou de date imprécise contiennent eux aussi quelques additions d'une portée assez réduite et dont l'origine, malaisée à déterminer, ne semble guère

¹⁷ Pp. 685—756; sur l'unification des deux parties, voir G X₁₋₂.

¹⁸ G IV 99—110: groupe II et I, que par la suite (G X₁₋₂) j'ai préféré appeler famille A (ci dessous, les mss. marqués d'un astérisque) et famille B (les autres).

¹⁹ BAB mss. gr. 122, *131, 378, *798, *986, 987, *1196, 1434. Sur ces manuscrits, v. Litzica, Peretz, Zépos (NP 14 n. 2; 28—29) et G I et V. A propos du dernier manuscrit, v. chez Șt.Gr. Berechet, dans *Omăgiu lui Ioan Lupăș*, Bucarest (1943) 74, une première mention et une thèse erronée sur le contenu du codex et ses rapports avec les Manuels de 1765 et 1766 (synopse différente des Manuels, en tant qu'œuvre juridique). La position de Berechet, avec certains développements contradictoires et sans l'utilisation de la littérature existante, se retrouve chez Gh. Cronț [v. *La Synopse* (1969), 221—228]. V. Zépos, NP (1959) 14 n. 2, qui cite le cod. 1434, en soupçonnant un certain lien avec le Manuel de 1765, mais sans le faire figurer aux pp. 28—29 parmi les manuscrits de l'œuvre éditée. Pour la rectification de l'erreur de Berechet et une démonstration du fait qu'il s'agit d'une simple copie tardive, laïcisée du *Manuel de 1766* dont on a retranché le livre III contenant le droit ecclésiastique et le titre initial sur la foi orthodoxe, v. G V 91—102.

²⁰ BUJ ms. gr. *VI 6; AEJ ms. gr. *1697; v. Zépos, NP, *l.c.* Sur la position spéciale du ms. gr. V 42, v. ci-dessous la note finale de la présente introduction.

²¹ AEJ 1697 = Zépos, NP. Selon l'éminent byzantinologue athénien, certains copistes, par haine pour le prince-tyran, assassiné en 1765, auraient attribué le Manuel de 1765 à son successeur, en tant que prince aimé du peuple pour son esprit de justice. Pour la nécessité de distinguer le Manuel de 1766 d'avec celui de 1765, v., à partir de 1961, G I 1508—1510; VI 135—138. Gh. Cronț en 1969 (*La Synopse* 223 n. 7) semble adhérer à cette conception, abandonnant implicitement la position traditionnelle qu'il avait adoptée auparavant [S 13 (1960) 273; 275].

se trouver en rapport avec Fotino. Au cours de l'élaboration exigée par cette troisième édition, un second prototype unifié s'en est détaché, lequel, quoique perdu lui-aussi, transparait dans les mss. de la fam. B(122, 378, 987, 1434). L'unification du texte initial et des titres complémentaires y a eu lieu également, mais pour des raisons non encore clarifiées on en a omis un groupe de sept titres de la seconde édition du manuel; par contre, comme les additions relevant de ce que nous appelons la troisième édition avaient commencé, quatre de ces titres ajoutés ont été insérés dans ce second prototype (v. G X₁ et X₂, App. B. et C).

Parmi les additions non byzantines de la troisième édition, il convient de signaler le titre *περὶ τῶν δικαίων* des maîtres des domaines envers les corvéables (voir ci-dessous, p. 83). Comme ce text se retrouve en son essence dans le troisième Manuel de Fotino, c'est à-dire le Manuel que celui-ci rédigea au début du règne d'Ypsilanti, jusqu'au 11 novembre 1777, et que la réglementation princière qui s'y trouve condensée semble venir d'un chrysobulle récent, peut-être de la fin de 1775 ou du début de 1776²², force nous est d'admettre que les additions formant la troisième édition du Manuel de 1766, telle qu'elle est attestée par le codex 1323, n'ont été closes (ou interrompues) par Fotino que pour se consacrer exclusivement à la mise au point du Manuel de 1777, dont on ne peut aborder l'analyse avant de présenter le programme législatif d'Al. Ypsilanti. En 1788, le codex appartenait au grand trésorier I. Văcărescu (v. l'*ex libris* grec, p. 102).

3. *Les réformes du règne d'Al. Ypsilanti. Le code de 1775.* Un programme de réformes fut annoncé non sans bruit et précipitation dès la fin de 1775, alors que l'installation sur le trône datait du mois de septembre. Toute une série de chrysobulles, de chartes et de mandements (*pitace*), qui se suivent en 1775 et même en 1776 amorcent un vaste ensemble de mesures ou annoncent des réformes de plus grande envergure sous la forme d'une codification générale du droit. Les domaines touchés sont l'église, l'école, le commerce et les métiers, les relations agraires, les villes et surtout la capitale. Parmi les institutions, signalons la protimésis (1775) et les bornages (1776). Quant à l'organisation judiciaire et la procédure, une première réforme qui reprenait et consolidait les innovations de celle de C. Maurocordato, fut réalisée par le grand chrysobulle de 1775. Le prince estima bon de s'y atteler sous cette forme, sans attendre l'élaboration — forcément plus laborieuse — de la codification où elle devait occuper une place principale. Mais le prince n'y rattachait pas moins son chrysobulle sur la justice, en le présentant comme une préface de la

²² En 1775 nous avons une „Charte pour la vente des revenus d'un domaine” (bail à ferme), et surtout une suggestive „Charte pour la corvée d'après les anciens chartes des précédents princes” (v. *Prav. cond.* éd.crit. 178 — 180, où le renvoi à la *Condica domnească* n-o 2 — aujourd'hui ms.2 — sera corrigé de 27 et 30 en 37 et 31), lesquels énoncent d'une manière normative six des obligations qui figureront dans les trois établissements agraires que nous analysons ci-après. Ce n'est donc qu'après la charte qui résume purement et simplement la réglementation antérieure, qu'un nouvel établissement d'Al. Ypsilanti a pu être édicté... Pour celui de décembre 1776, conjecturé par Fl. Constantiniu, v. de cet auteur, *Locul*, ch. 6.

codification et en y donnant sur cele-ci des précisions qui nous ramènent au vif de notre propos et au coeur de la présente édition.

Dans le grand chrysobulle de 1775, les principes énoncés du nouveau programme législatif sont les suivants :

a. Les procès criminels seront jugés d'après le droit byzantin („după orînduiala pravilii”).

b. Les procès civils et commerciaux seront jugés d'après le droit byzantin et la coutume du pays dont le prince venait de décider la confirmation par la voie d'une loi écrite („după pravilă și obiceiul pămîntului care acum am hotărît să se energhisească cu pravilă”).

c. L'application de la coutume non codifiée („pentru că nu au vreo orînduită pravilă a obiceiurilor”) étant une cause de graves abus, le prince avait examiné les coutumes, et puis confirmé celles qui lui avaient semblé convenables, après les avoir dûment corrigées. Les matières relevant du droit byzantin avaient été rassemblées („adunînd și ale pravilii”) ; c'était ce qui avait permis l'élaboration d'un code qui allait être porté à la connaissance générale et, après traduction en langue roumaine, devait être imprimé („am făcut o pravilă, carea și după ce vom arăta-o la toți, tîlmăcind-o și pe limba românească, vom și tipări-o”). En attendant cette impression et cette présentation, les juges devaient appliquer le droit byzantin („să urmeze cercetînd ale pravilii”).

4. *L'identification du code de 1775 avec le Manuel de lois de M. Fotino (1777)*. Jusqu'à ces derniers temps, on était enclin à penser que ce code de 1775 s'était perdu, si jamais il avait été réellement élaboré. En 1957, les éditeurs de la *Prav. cond.* estimaient que c'était ce dernier code, confirmé et publié à peine en 1780, qui représentait la *pravila* mentionnée dans le chrysobulle de 1775, dont seule l'opposition de la Porte ottomane aurait différé l'entrée en vigueur. Cette hypothèse ne s'appuie sur aucune donnée documentaire. La réforme de 1775 ne pouvait être annoncée à l'encontre de la Porte suzeraine. Son lancement n'a soulevé aucune réaction défavorable de la part de celle-ci. En 1780 on ne voit pas pourquoi la Porte serait revenue sur son veto de 1775, si veto il y avait eu. Mais par dessus tout, on doit tenir compte du texte même du chrysobulle de confirmation, placé en tête du code de 1780. Le Prince y déclare nettement que, après avoir fait, au début du règne, un recueil de lois byzantines („am strîns . . . din pravili ceale ce sînt mai trebuincioase”) et par la suite un recueil de préceptes sur la base de la jurisprudence de son tribunal, il vient d'établir un nouveau code („am așăzat noao alcătuită pravilă”) ²³, approuvé par un conseil général et par le métropolitain du pays, constitués en assemblée d'états. Ce sont ces trois étapes du programme législatif d'Ypsilanti que nous devons retrouver dans les documents dont nous disposons et dans les monuments de droit que nous possédons de cette période.

Il y a eu donc un premier recueil de droit byzantin, et Ypsilanti lui-même désigne ce projet sous le nom de Νομική ἀνθολογία, *Anto-*

²³ *Ib.* 44 ; v. déjà G XII 193 n. 1. Sur l'application du droit byzantin, v. *Prav. cond.* 162 ; 165.

loghia pravilii (v. le grand chrysobulle du 1er novembre 1775 sur la protimésis, in *Prav. cond.*, éd. crit. cit., 186). Ce pouvait être la troisième édition du Manuel de 1766 que Fotino tenait sans cesse à jour, telle que nous la connaissons à présent par le ms. gr. 1323 de la BNP, ou plutôt son Manuel de 1777 (livres I—III et V—VII), sinon tous les deux, l'un après l'autre. Car il est encore plus vraisemblable que dans le cadre de la réforme de 1775 on soit passé d'une rapide mise à jour du Manuel de 1766 — qui portait justement aussi le nom d'Ἀνθολογία βασιλικῶν νόμων καὶ ἐκκλησιαστικῶν κανόνων — à la rédaction d'un Code plus ambitieux, plus moderne, tel que nous l'a conservé le ms. gr. 1195 de la BAB (= le soi-disant Manuel de 1777). Mais indépendamment du rôle plutôt épisodique, réservé à la version élargie (3e édition) du Manuel de 1766 au début du règne d'Ypsilanti, le véritable (avant-) projet du code (*anthologie des lois, carte de pravili*) annoncé en 1775, reste le „Manuel” dont la préface portera la date du 11 novembre 1777. Il n'y a certes pas lieu de revenir ici sur la récente démonstration que nous avons présentée à ce sujet (G VI). Mais on peut tout de même souligner quelques aspects moins techniques. Auteur des deux projets de codes ratés, Fotino, qui s'était rallié à la politique du prince, était non seulement tout désigné pour assumer la rédaction d'un troisième projet, mais le seul qui pût le faire. Le „Manuel” a tout à fait la facture d'un code destiné à être appliqué²⁴, et c'est pareille destination que la préface suggère, à un moment où le projet avait échoué. Son contenu correspond aux principaux objectifs du programme législatif d'Ypsilanti, et les destinées de ces deux opérations resteront intimement mêlées.

Le projet n'eut pas un caractère unitaire. L'effort principal et absorbant devait porter, comme le prince l'indique lui-même, sur la codification des *pravile* (le *ius receptum* d'origine byzantine). Mais la nécessité s'imposa bien vite d'un recueil de jurisprudence princière, où la coutume corrigée et confirmée allait tenir la première place. C'est le livre IV du Manuel de lois, rédigé par Fotino avant le 11 nov. 1777 et intitulé : Συνήθεια τοπικαὶ τοῦ Πριγκιπάτου τῆς Οὐγγροβλαχίας καὶ τινες νόμοι βασιλικοί· αἵτινες συνήθεια διενεργοῦνται ὡς νόμοι διὰ παλαιότητα.

Dans ce livre, la formule qui rappelle la confirmation princière („il a été décidé”, „nous avons décidé”) revient comme un leitmotif. Plusieurs de ses textes reproduisent *in extenso* ou en résumé des actes normatifs du pouvoir princier²⁵, y compris un établissement agraire dont il sera question ci-après.

²⁴ En 1959, le prof. Pan. J. Zépos, d'après la description du ms. gr. 1195 fournie par L. Vranousis, n'hésitait pas à y voir le texte d'un code, mais il pensait (v. l'éd. du NP 29 et 303) à une version 1777 du code de 1765 (considéré comme l'unique œuvre législative de Fotino). Si le ms. 1195 n'a pas de rapport avec le projet de 1765, il ne cesse pas de ce fait de se rattacher à une codification, et la seule à laquelle l'on puisse penser est celle que nous avons cru pouvoir proposer.

²⁵ Voir G VI 129; 161 n. 55; 164 n. 66.

Nous avons déjà signalé ailleurs le fait que dans le Manuel de 1777, le coutumier du IVe livre apparaît inséré d'une manière un peu forcée entre deux masses homogènes de textes byzantins, dont il interrompt la suite naturelle. Le chrysobulle de 1780²⁶ nous en donne la raison : le recueil jurisprudentiel a été élaboré après coup et en quelque sorte indépendamment de la codification du droit byzantin („pravila"). Le Manuel de 1777, Fotino l'a obtenu par la fusion d'un code byzantin de 1775 — 1776 (qui remplaçait la version élargie de 1766) avec le coutumier de 1776 — 1777. Mais ce projet n'a pas reçu la sanction princière et n'est pas devenu le code officiel du pays, tout en contenant un droit qui était en vigueur. La préface rédigée par Fotino en novembre 1777²⁷ reflète cet échec, dont nous ne pouvons que conjecturer les causes. Leur connaissance exacte, encore irréalisable, seraient du plus grand intérêt pour le manie- ment et l'interprétation des textes que nous éditons ici.

Ce n'est pas la langue grecque de ces textes, ce nous semble, qui constitua la cause de l'échec. Le prince parle d'une traduction roumaine qui était en chantier, donc le code, rédigé en grec, devait paraître soit en roumain (comme bientôt les *Pravile plugărești*), soit en édition bilingue, comme le code de 1780 et plus tard le code Caradja (1818). Seules les dimensions de l'ouvrage et le grand nombre de textes en grec savant, transcrits tels quels d'après l'édition occidentale des *Basiliques*²⁸, auraient pu rendre la traduction plus difficile en faisant traîner la mise au point du texte roumain. Mais il y avait le caractère trop byzantiniste de l'oeuvre, une transposition trop fidèle des modèles et des traditions du droit byzantin pour qu'on ne soupçonnât pas une assez vive réaction du parti des boyards autochtones qui ne prisait beaucoup ni la personne ni la politique du prince. Le byzantinisme du projet devenait ainsi un défaut bien venu pour rallier les opposants. D'ailleurs, le prince pouvait avoir lui aussi des hésitations et même des raisons de mécontentement. N'avait-il pas pensé, à un moment donné, à un code vraiment „moderne" de facture jusnaturaliste, que le Suisse de formation allemande, Fr. Jos. Sulzer²⁹ ne se consola jamais de n'avoir plus à rédiger selon une première initiative du prince, vite abandonnée ? Or, il y a, quand même, loin d'un tel code au projet de Fotino où Harménopoulos et le traité de Julien l'Ascalonite, le *Nomos geōrgikos* et les lois militaires faisaient bon ménage avec le droit pénal du LXe livre des *Basiliques*. Et puis il y avait certaines solutions consacrées par le projet, susceptibles de mécontenter les uns les boyards,

²⁶ G VI 129—130 ; *Prav. cond.* 44.

²⁷ Voir G II 298 n. 3 ; 300—301 ; cf. ci-dessous, App. D.

²⁸ La *Syn. Bas.* (éd. Leunclavius, 1575) et les *Bas.* (éd. Fabrot, 1647) qui se trouvaient dans la Bibliothèque des Maurocordato depuis le début du siècle, V. G VIII 206.

²⁹ *Geschichte* II 93 ; III 80—81. Al. Elian, *Les rapports* 223 n. 30 voyait dans l'oeuvre juridique de Fotino l'essai le plus osé et le plus chimérique qui eût été fait pour couler l'ancien droit roumain — et surtout le droit public — dans des moules byzantins, et interprétait l'échec de cet essai comme le chant du cygne du byzantinisme (juridique) en Valachie ; cf. nos observations in SCJ 4 (1959) 525 n. 1.

les autres le prince. C'est ainsi que certaines dispositions, favorables aux paysans propriétaires terriens et aux communautés villageoise, que Fotino avaient empruntées³⁰ aux nouvelles sociales de 922 (> 927/8) et 947 (v. ci-après, p. 80), heurtaient les intérêts des boyards accapareurs de terrains appartenant aux économiquement faibles. Quant aux dispositions de l'établissement agraire (livre IV, titre 11), si on les compare à celles du titre 16 définitivement confirmé par Ypsilanti dans sa *Prav. cond.* de 1780, on constate que le texte transmis par Fotino consacrait un statut plus lourd pour les paysans, alors que le prince était, dès le début, ou bien finira assez vite par être gagné à une politique plus compréhensive vis-à-vis des paysans corvéables, et ceci, avant tout, dans l'intérêt plus durable de la puissance suzeraine et de la classe dominante. Quant au livre III (le code agraire que nous éditons ici), il consacrait dans ses titres 1 et 2 un statut de dépendance des paysans assez proche du servage d'avant la réforme de C. Mavrocordato. Le prince surtout ne pouvait pas être d'accord avec toutes ces solutions, car une telle régression aurait provoqué la révolte des paysans. D'autre part la réglementation de la protimésis dans ce livre III avait de quoi mécontenter les boyards. Évidemment, ces points névralgiques, et d'autres encore, auraient pu être retouchés et ramenés à une formule de compromis. Or, c'est ce qui ne semble pas avoir été possible, dans le cadre même du projet élaboré. N'empêche qu'il serait faux de parler, pour autant, de disgrâce en ce qui concerne la personne de Fotino. En effet, celui-ci, sans faire sous Ypsilanti une brillante carrière politique, continua d'être un juriste apprécié, à la tête d'un des deux départements civils réorganisés par la réforme judiciaire d'Ypsilanti. Sulzer le présente comme instrumentant aussi dans des affaires pénales. Le nombre des arrêts qui, dans les registres princiers, conservés aux AEB (1775 — 1781), porte sa signature est considérable³¹ et prouve sa compétence, ainsi que le rôle important que le prince continue de lui assigner dans l'application du droit et la réalisation de ses réformes.

5. *Les destinées du code de 1775/1777. Ses rapports avec la Pravilniceasca condică (1780).* Toujours est-il que le Manuel de 1777 ne devint pas le code officiel du pays. Mais quel en fut le sort immédiat ? L'unique exemplaire qui nous en a été conservé par la bibliothèque des Brîncoveanu-Bibesco³², dénote une circulation fort restreinte, surtout en comparaison avec les douze exemplaires du Manuel de 1766. Mais des données dont nous disposons il ne résulte pas moins qu'Alex. Ypsilanti a largement utilisé les matériaux de ce Manuel pour la continuation de ses réformes législatives.

³⁰ V. G II 321 — 323 ; XII 189 — 192.

³¹ V. ci-dessus n. 5.

³² Au début du XIXe siècle, le grand ban Gr. Brîncoveanu faisait cadeau à son cousin moldave Alex. Maurocordato, d'un exemplaire du Manuel de 1766 (BUJ VI 6), v. Peretz II 1, 366. Sur le ms. gr. 376 appartenant au boyard-juge de Bucarest, Ștefan Conduratu et à son fils Alexandre, v. G I 1509 n. 1.

C'est ainsi que le coutumier valaque du livre IV fut appelé à y jouer un rôle de premier plan. Notons tout d'abord la circulation qu'il a connue dans une version réduite, d'abord en grec et puis en traduction roumaine³³.

C'est ce coutumier qui devint la base d'une nouvelle codification de proportions réduites, la *Prav. cond.*, de 1780. La présentation technique en fut améliorée. On écarta les références aux sources, les confrontations didactiques avec le droit byzantin et la mention de la décision récente du divan sur la valabilité des solutions coutumières. En même temps il fut complété par des titres sur l'organisation judiciaire et la procédure, venant des chrysobulles princiers qui n'avaient pas trouvé de place dans le Manuel. On écarta les textes des nouvelles à caractère social et les obligations prévues au titre 11 (devenu le titre 16) furent allégées en faveur des paysans. Mais des phrases et des passages entiers du livre IV se retrouvent textuellement dans la *Prav. cond.*³⁴.

Il ne s'agit donc pas d'une simple influence du Manuel de 1777³⁵ sur le code de 1780, mais d'un déroulement logique des travaux législatifs : le projet rédigé par Fotino ne donnant pas satisfaction, sa partie la plus valable a été utilisée dans la suite des travaux de façon à ce qu'elle constitue le noyau du nouveau code, rédigé, sans doute, par I. Văcărescu.

Les destinées des autres parties du Manuel de 1777 ne présentent pas moins d'intérêt.

Le Ier livre, consacré aux princes, aux dignitaires et à leurs agents (20 titres), était de nature à provoquer des difficultés avec la Porte ottomane. Le code de 1780 n'en porte pas trace. Un demi-siècle plus tard, le projet du code Caragdjia³⁶ proposait une réglementation semblable (les prérogatives du prince), laquelle disparut de la version définitive du code (1818). Ce ne sont que les Règlements organiques (1831) qui, dans des conditions profondément changées, purent réglementer des matières de droit constitutionnel. On peut donc conclure que les titres sur les attributions du pouvoir princier, contenus dans les Manuels de 1765, 1766 et 1777, constituèrent un obstacle à la sanction officielle, car ils portaient ombrage à la politique de la Porte ottomane qui faisait tout pour présenter les deux Principautés comme des parties intégrantes du territoire de l'Empire. Mais l'autonomie législative des deux Principautés

³³ V. G 11 305 — 309 (Παράρτημα à 'Ιστορία τῆς Βλαχίας éditée à Vienne en 1806 par les Frères Tounousli); VI 146 — 166 (texte roumain antérieur à 1871 dans la *condica* de séance d'un boyard-juge de Craiova). Les parties éliminées dans cette version réduite sont une indication sur les difficultés que soulevait la version intégrale: les extraits des nouvelles du titre 5 sur la protimésis et le titre sur les redevances aggravées des paysans ont été écartés.

³⁴ A propos du *Supplément à l'Histoire* publiée par les frères Tounousli, C. A. Spulber l'avait remarqué à une date (1945) où son identité avec le livre IV de Fotino n'était pas connue; voir G II 234 — 325 et „Studii clasice” IV (1962).

³⁵ L'analyse que nous présentons ici explique pourquoi le problème d'une influence des Manuels de 1765 et 1766 (à laquelle N. Iorga, sans démonstration concrète, avait pensé dès 1901; dans le même sens, remarque générale chez Gh. Cronț, 1941) ne se pose pas.

³⁶ Voir Const. C. Giurescu, *Legiuirea lui Caragea* 43—74 (voir p. 65 — 67: περι αὐθεντων καὶ αὐθεντικῶν δικαίων).

ne pouvait pas être abolie, et tout le travail qui se poursuit à Bucarest de 1765 à 1818 prouve qu'aucun doute n'existait sur le droit du prince de codifier, avec certains ménagements d'ordre „constitutionnel”, le droit du pays.

Le second livre traitait du fisc (*vistierie*), d'après les *Basiliques* (20 titres). Il resta lettre morte, la réglementation d'un tel domaine soulevant des problèmes difficiles et les textes des *Basiliques* ne pouvant apporter des solutions suffisantes et satisfaisantes aux nombreuses particularités du régime fiscal du pays.

Le livre III — le code agraire que nous éditons ici — a été allégé de tous les textes venant des *Basiliques* et des *Novelles*, chargés de structures d'une attache à la glèbe fort agréable pour les boyards qui rêvaient d'un retour à la *rumânie*, mais lesquelles n'en juraient pas moins avec le stade atteint par la dépendance des paysans (*clăcași, lăcuitori*) après la réforme de C. Maurocordato (1746). La protimésis en matière foncière ne sera plus réglementée, en 1780, que par un seul titre unitaire (32). Le reste du livre III, le νόμος γεωργικός traduit en roumain dans la version que nous éditons ici, est devenu un code agraire indépendant, sous le nom traditionnel depuis les grands codes du milieu du XVIIe siècle : *Pravilele plugărești*. C'est à ce dernier code agraire en roumain que la *Prav. cond.* (XV 2) renvoie comme à une codification séparée et parfaitement obligatoire : „... Pour les procès agraires (*plugărești*) lesdits juges (dans les districts) se conformeront aux lois établies pour les laboureurs (*pravililor orînduite pentru plugari*), lesquelles séparément viennent d'être traduites en langue roumaine”. On ignore si un chrysobulle de confirmation a été estimé nécessaire, car les textes en question étaient en vigueur depuis 1652 dans une version que les spécialistes d'Ypsilanti ont eu devant leurs yeux, se limitant à en moderniser la langue. Quoi qu'il en soit, le texte que nous publions nous a été conservé dans trois manuscrits identiques³⁷, ayant une source commune, et allant de 1783 à 1815. Aucun d'entre eux ne porte de mention l'authentifiant en tant que texte officiel. Mais ce dernier ne pouvait contenir qu'une adaptation de la loi agraire byzantine, et il ne serait pas sérieux de vouloir admettre que le texte officiel, dont l'existence ne fait pas de doute, se serait perdu sans trace aucune, alors qu'un texte privé (par hypothèse élaboré sans rapport avec le premier) aurait pu se transmettre fidèlement en trois exemplaires pendant un demi-siècle. C'est pourquoi nous n'avons pas hésité à considérer les *pravile plugărești* du ms. roum. 1336 comme étant une copie du texte officiel du code agraire en langue roumaine, mentionné par la *Prav. cond.*

Si l'on passe au livre V, c'est-à-dire au code urbain³⁸ inclu par Fotino dans son projet de code général, on constate qu'il n'a pas bénéficié de la même attention que les deux livres précédents. Et cependant, le problème des villes était à l'ordre du jour. Plusieurs chrysobulles s'en occupent.

³⁷ BAB 1336 ; 1405 ; 5782.

³⁸ V. G IV 60–66.

L'essentiel du livre V se retrouvait, d'ailleurs, sanctionné à titre de droit princier, par le grand chrysobulle d'Alexandre Scarlat Ghica (1766—1768) en date du 12 mai 1768³⁹.

Il en fut autrement du livre VI qui traite du droit pénal (*περὶ ἐγκληματικῶν*). Sa substance est évoquée par la *Prav. cond.*, lorsqu'elle décide (IV 2) que les affaires pénales seront jugées „d'après les lois impériales” que le prince „après les avoir fait traduire en langue roumaine, a rassemblées dans un *syntagmation* séparé, c'est-à-dire dans un livre” (*carte*, terme technique pour désigner un *code*). On a pensé que ce code pénal, indépendant de la *Prav. cond.*, n'aurait pas franchi le stade d'un simple projet⁴⁰, ou bien que son texte rédigé se serait perdu⁴¹.

En l'absence d'un texte roumain officiel, on serait tenté de penser que c'est le livre VI du Manuel qui a été utilisé comme code pénal et traduit dans la langue du peuple. En réalité, le vaste texte de Fotino⁴² a subi une profonde élaboration : dans un recueil de proportions plus modestes⁴³ on a rassemblé les textes les plus importants, en les distribuant par ordre alphabétique. C'était une méthode primitive qui a dû respecter un usage de la pratique judiciaire locale, encore bien implanté (on a trouvé aussi une synopse alphabétique de droit civil ou plutôt de droit général)⁴⁴. Les textes venaient d'abord du LXe livre des *Basiliques*, mais aussi d'autres livres et, exceptionnellement, d'autres recueils.

Ce code pénal alphabétique nous a été conservé dans trois copies⁴⁵, dont l'une, datée de 1783, porte le titre de *Canons concernant les délits, choisis dans les lois impériales, pour toute éventualité, 1783* (ms. roum. 1336). La deuxième copie (ms. roum. 1336), sans date, ne comporte pas de rubrique de titre général. Par contre, la troisième (ms. roum. 5826), datée de 1815, s'intitule *Bonnes lois enseignantes qui peuvent détourner celui qui les examine de commettre des actions non permises*. C'est un titre qui reflète nettement l'ancienne conception didactique, chère surtout aux milieux ecclésiastiques, sur la nature de la règle de droit. En dépit de la diversité de ces titres qui pour l'époque n'a rien d'étonnant, et nonobstant l'absence d'une mention relative au caractère officiel du texte en question, nous sommes convaincu de son identité avec le code pénal d'Ypsilanti, mentionné par la *Prav. cond.* au § 2 de son titre IV. N'oublions pas que les deux grands codes du XVIIe siècle sont parfois copiés sans leur titre officiel, lequel d'ailleurs n'est jamais cité dans les jugements qui appliquent effectivement ces codes en reproduisant leurs dispositions. Et nous avons vu ci-dessus sous combien de titres était citée la *Prav.*

³⁹ V. G. Potra, *Doc. priv. ist. oraş. Bucureşti* 475—479, n-o 385 ; G III 82.

⁴⁰ Zépos, SN 139 n. 5.

⁴¹ *Prav. cond.* 56 n. 1 ; Gh. Cronţ, in NEH 3 (1965) 179 n. 24.

⁴² Dans le Manuel de 1777, le livre VI de droit pénal comporte 59 titres avec 841 paragraphes, en regard de 33 titres avec 131 paragraphes pour le code pénal roumain que nous analysons au texte.

⁴³ V. G VII₂ 335—337 et app. C.

⁴⁴ V. G VII₂ 338—341.

⁴⁵ BAB ms. roum. 1336, ff. 1^r—49^r ; 1405 ff. 38^r—48^r ; 5826 ff. 1^r—31^r.

cond., dans les actes officiels ou dans ceux de la pratique jusqu'en 1800. Sans rien dire du fait que le coutumier (livre IV) du Manuel de Fotino, traduit en roumain, figure en 1817 dans un registre de boyard-juge de Craiova comme étant un choix de lois d'Harménopule⁴⁶.

Enfin, le livre VII du Manuel de 1777, contenant les lois militaires (νόμοι στρατιωτικοί), a été utilisé comme code de l'armée existante à l'époque (64 §§ + 5 titres tirés des *Bas.*). C'est à ce recueil (et à son équivalent dans une édition présentant une suffisante garantie)⁴⁷ que la *Prav. cond.* XII 1 renvoie implicitement pour en décider l'application aux procès qui concernaient les éléments appartenant à l'armée. Mais aucune allusion n'y est faite ni à sa rédaction sous forme de code séparé, ni à sa traduction en langue roumaine. Huit paragraphes isolés de ces lois militaires se retrouvent avec indication de leur source, dans le code pénal traduit en roumain, dont il vient d'être question⁴⁸.

De l'analyse qui précède il résulte que le Manuel de 1777, sans devenir le code officiel du pays, est loin d'être resté un simple projet désaffecté et nous croyons l'avoir à juste titre englobé dans la „législation” d'Ypsilanti. A l'époque, la notion de législation avait un tout autre contenu qu'aujourd'hui. C'est ainsi que la *Prav. cond.* fut encore marquée du caractère viager de tout acte normatif ou autre émanant d'un prince féodal, et à ce titre elle eut besoin d'être confirmée en 1782 par Nicolas Caradja⁴⁹, le successeur d'Ypsilanti. Les confirmations des autres princes semblent avoir été tacites et à la longue, avec le changement qui commençait de ce produire en ce domaine, le code de 1780 finissait par prendre rang de code du pays (*pravila pămîntului*) institutionnalisé.

III. ANALYSE DES STRUCTURES INTERNES DES TEXTES ÉDITÉS

1. *Le projet de code agraire rédigé en langue grecque* (= livre III du Manuel de 1777, ms. gr. 1195). C'est un projet de code spécial, englobé avec six autres codes ayant le même caractère dans le projet de code général qu'était le soi-disant Manuel de 1777 (v. App. D). Ce caractère de code général — ici plus étendu que jamais — est commun à toutes les codifications de l'époque, excepté le code civil (1816—1817) et le code pénal et de procédure pénale (1820 et 1826) de Moldavie, qui ne se rattachent d'ailleurs plus que partiellement à la réception byzantine.

Dans le schéma complet du „système des codes” („întreaga sistemă a pravilelor”)⁵⁰, dont on parle beaucoup à l'époque, le code agraire figure comme un important élément constitutif jusqu'au mouvement révolution-

⁴⁶ V. G. VII₁ 630; VII₂ 342; VI 152.

⁴⁷ Sur celles qui figuraient dans la Bibliothèque des Maurocordato, v. G VIII 206.

⁴⁸ V. G VII₂ 352 (n-o 22).

⁴⁹ Urechiă, *Ist. rom.* I (1891) 263.

⁵⁰ *Uricariul* IV 209—210 et *Codul Calimach*, éd. critique, Bucarest (1958) 863—865, la préface et le § 2 de ce code.

naire de Tudor Vladimirescu. Fotino en parle déjà dans la préface de son Manuel de 1777 (v. App. D). En effet, les boyards moldaves dans une anaphora de novembre 1819⁵¹ réclamaient encore l'élaboration d'un tel code sous le nom modernisé de *Codică agronomicească*. Cette revendication législative officielle clôt la tradition plusieurs fois séculaire, représentée par l'implantation, dans les Principautés, du *Nomos geōrgikos* en tant que code rural, tantôt distinct, tantôt englobé comme un ensemble cohérent dans un code général.

A. LA RÉCEPTION DU NOMOS GEORGIKOS DANS LES PRINCIPAUTÉS

Voici les principales étapes de cette implantation en Valachie et en Moldavie⁵², les textes implantés dans l'un de ces deux pays ayant circulé aussi dans l'autre :

a. Entre 1449 et 1454⁵³, en Valachie sous le règne du Vladislav II, on utilise et l'on a peut-être même copié *en slavon* au monastère de Bistrița (où se trouvait à l'époque le manuscrit en question) le *Codex tripartitus* d'Étienne Dušan, à savoir : le *Syntagme* de Vlastarès, le *Livre de jugement* de l'Empereur Justinien et le *Zakonik* de 1349–1354 du même souverain serbe, le second contenant quelques 17 paragraphes du *Nomos geōrgikos*.

b. En 1652 sous le règne de Mathieu Basarab en Valachie, *Îndreptarea legii*, le code sanctionné par le métropolite Ștefan réunissait le Nomocanon de Malaxos (avec les 4 §§ agraires) et celui d'Aristène au texte intégral du code moldave de 1646, et de ce fait empruntait à celui-ci le texte roumain des 94 premières *zaceale* (articles) représentant 92 paragraphes du *Nomos geōrgikos* dans la version Harménopoulos.

En 1632, à Jassy, le „Code sélecté” (*Pravila aleasă*) du troisième logothète Eustratie, traduction roumaine manuscrite du Nomocanon de Malaxos, contenait lui aussi les quatre paragraphes du NG dont il vient d'être question⁵⁴. Rappelons en plus que le général Bauer (*Mémoires*, Neuchâtel, 1781, 255) appelle *Îndreptarea legii* „un code de lois rurales tiré

⁵¹ *Uricariul, l.c.*; *Codul Calimach*, éd. cit. 863–865. La préface du code Callimaque ne mentionne pas le code rural, car elle suivait le schéma occidental, que les boyards complètent en 1819 pour tenir compte de la tradition locale.

⁵² V. pour les détails G VII, 626–630; 634–638 et IX. Il serait hors de propos de vouloir présenter ici une analyse de cette fameuse législation, en tant que problème de droit agraire (rural) byzantin avec la préoccupation de tenir compte de l'abondante littérature et des controverses, dont quelques-unes encore insolubles, qui y règnent. Pour une vue d'ensemble qu'exige notre présent exposé, nous devons renvoyer à l'un de nos propres travaux (G IX). De la grande littérature du problème parue dans le dernier quart de siècle, on consultera les importants travaux de Dölger, Malafosse, Lemerle (*Esquisse*, I 49), Karayannopoulos, Lipšic, Každan et une vue d'ensemble chez Kin-ichi Watanabe (v. la *Bibliographie*). Nous avons dû laisser également de côté le problème de la communauté agraire byzantine (v. les travaux de N. A. Constantinescu, Iorga, Brătianu, Rouillard, Levčenko, Ostrogorsky, Lemerle, Svoronos, Lipšic, Pigulevskaia, Každan, Litavrin, Tchalenko, Kin-ichi Watanabe, Gorjanov, Sjuzdjumov, Schmidt, Angelov), ainsi que celui de la responsabilité fiscale collective (v. les travaux récents de Dölger, Karayannopoulos, Každan, Osipova, Svoronos).

⁵³ Pour la datation, v. Mihăilă, *Pravila* 18.

de Justinien'', ce qui n'est exact que pour les chapitres 296—311, en réservant le problème de la paternité.

c. Toujours en Valachie, le ms. gr. 176 de la BAB, outre le texte principal d'une 'Εκλογή μερικὴ (Éclogue fragmentaire) et autres fragments à caractère religieux, notes et maximes, copiés par Callinique, archimandrite du patriarche de Jérusalem, Théophanès, contient sur ses trois premiers folios 76 paragraphes de la version ancienne du *Nomos geórgikos*, dont Peretz a donné une précieuse concordance avec la version Harménopoulos.

d. La Bibliothèque des Maurocordato, dans la première moitié du XVIIIe siècle, possédait une série d'ouvrages imprimés en Occident, tels le *Promptuarium iuris* (l'Hexabible) d'Harménopoulos dans les éditions d'A. Th. Sualleberg (1540) et D. Godefroy (1587) ; deux exemplaires du *Ius Graeco-Romanum* de Joh. Leunclavius (éd. Freherus, 1596) et l'édition publiée en 1561 par S. Scardius du célèbre traité sur les délais de la prescription (αὶ Ποικί), attribué à Eustathios. Ces ouvrages contenaient le texte grec du *Nomos geórgikos* avec la traduction latine en regard. Le *Ius Graeco-Romanum* connaîtra une large diffusion dans les deux Principautés, et d'après le texte grec de ces éditions le *Nomos geórgikos* sera également copié, avec les lois maritimes et les lois militaires, dans un manuscrit grec de la même Bibliothèque, preuve que les imprimés de celle-ci ne constituaient pas un simple ornement princier.

e. A partir de 1744 pénétra dans les Principautés et y connut une grande vogue, ouverte par les éditions de la Bibliothèque des Maurocordato, l'édition en grec populaire de l'Hexabible d'Harménopoulos, publiée par Alexios Spanos⁵⁵ à Venise. Dans ses appendices ('Επίμειτρα) elle contenait la version Harménopoulos du *Nomos geórgikos*.

f. Les Manuels de lois rédigés en 1765 et 1766 par Fotino dans les conditions que nous venons de rapporter ci-dessus, contenaient dans la partie finale de leurs livre II un ensemble groupé tantôt de 5, tantôt de 7 titres (βιβλία) avec un total de 35/45 paragraphes tiré du *Nomos georgikos*. Quatre autres §§ de la version ancienne figuraient au livre II 44 §§ 1—4 (v. éd. Zepos 182 et 272). La réception du 1765 ne nous est pas connue dans les détails, parce que le livre II du Manuel est perdu. Dans les manuscrits de la famille A du Manuel de 1766, la réception se limite à 5 titres. Elle ne s'est élargie à 7 que dans les manuscrits de la famille B. Le codex 1323 de la BNP, lui, a porté cette réception à 75 de paragraphes de la version Harménopoulos. Cette étape de la réception du *Nomos*

⁵⁴ Harm. NG, éd. Heimb. I 2 ; 11 ; 18 = IL ch. 311 = *Pravila aleasă* ff. 590^r—592^r ; ces textes doublent les §§ 3,12 et 19 du ch. 296, venant directement du NG. Quant à IL ch. 310 (= *Pravila aleasă* f. 591^r), il développe Harm. NG I 19 (= IL, ch. 296, 20), à l'aide d'Harm., *Hexabiblos*, éd. Heimb. III 8,27 et d'une loi des empereurs Léon et Constantin, dont les noms figurent seulement dans IL ; la *Pravila aleasă* ne cite que le nom d'Harménopoulos.

⁵⁵ V. D. S. Ghinis, in Τόμος 'Αρμ. 173—178 ; Gh. Cronț, in S 16 (1963) 830. Pour des détails sur la Bibliothèque des Maurocordato, v. G VIII.

geôrgikos, mais limitée au ms. gr. 378 de la BAB, qui appartient à la famille B, a été étudiée par D. C. Arion dans sa thèse de doctorat.

g. La copie roumaine du *Livre de jugement* de l'empereur Justinien et du *Zakonik* d'Étienne Dušan (ms. roum. 3093 de la BAB), effectuée dans le Banat et datée de 1776, sans que l'on puisse déterminer la date exacte de la traduction d'après un original serbe (ou bulgare ?) ⁵⁶, contient les mêmes paragraphes du *Nomos geôrgikos* que le *Codex bipartitus* du XVe siècle (voir ci-dessus, lettre a), les légères différences existantes ne présentant pas d'intérêt pour l'inventaire que nous dressons ici.

h. Le livre III du Manuel de 1777 de M. Fotino, c'est-à-dire du projet de code agraire faisant partie du projet de code général d'Alex. Ypsilanti, ainsi que les trois copies de la version roumaine du *Nomos geôrgikos*, modernisée à partir de celle du XVIIe siècle, représentent le regain de faveur que la réception de la loi agraire byzantine a connu après 1774, avec des prolongements jusque vers 1820. Ce moment fait l'objet de la présente édition.

i. En appendice à la version de l'*Hexabible* d'Harménopoulos, effectuée à Jassy en 1804 par Thomas Carra, avec l'aide de trois juristes autochtones, on trouve également la traduction roumaine intégrale du *Nomos geôrgikos*, d'après l'édition d'Alexios Spanos. Étant donné que cette version de l'*Hexabible* faisait partie du programme législatif d'Alex. C. Moruzi, il est permis de penser qu'à un moment donné le prince et ses conseillers avaient pensé à adopter le Manuel du célèbre juge de Thessalonique comme code moderne de la Moldavie. C'eût été, certes, une erreur qui ne fut pas commise. Le problème s'est posé également pour la Grèce, quelques années plus tard, et l'idée de transformer l'*Hexabible* en code général d'un pays moderne eut gain de cause. En Moldavie, déjà en 1806, Thomas Carra avait procédé à la rédaction d'une œuvre originale (le Ier tome de ses *Pandectes* inachevées) à partir des sources qu'il était normalement tenu à utiliser en l'occurrence.

Ce palmarès impressionnant de la réception roumaine du *Nomos geôrgikos* constitue pour les monuments de droit que nous éditons un contexte dont il convient de souligner l'importance et que nous reprendront par la suite, lorsqu'il s'agira de déterminer l'effectivité de cette réception dans la vie sociale et juridique du pays et la portée historique du processus en question.

B. LE PLAN ET LA TECHNIQUE DU PROJET DE FOTINO

Le projet de Fotino représente un effort de systématisation, dont les mérites incontestables sont un peu ternis par de flagrantes imperfections.

La rubrique générale, intitulée „lois agraires (extraites) des Basiliques et des lois pour les cultivateurs de Justinien le Grand” f. 34'),

⁵⁶ V. l'article de Gh. Cronț, in RESEE 6 (1968) 639—647. Le livre de jugement fera l'objet d'une édition critique par le prof. M. Andréev (Sofia) et l'auteur de l'article. Adde : M. Andréev et D. Angelov, *Ист. на българската феод. държава у право*, éd. 3. Sofia (1969) 53 avec bibl.

ne se réfère pas, par besoin de brièveté, aux nouvelles qui y sont mises à contribution. La table des matières (πίναξ, f. 34^v) ne mentionne pas le groupe final (13 §§ tirés de différentes nouvelles), que nous avons intitulé 'Επίμειπρα et ajouté comme tel aux 17 rubriques de titres non-numérotés qui y figurent.

En tête de ces divisions du texte, Fotino a placé une rubrique tantôt d'origine et de contenu⁵⁷, tantôt uniquement d'origine⁵⁸, avec certaines adaptations⁵⁹. Il n'a pas utilisé un numérotage général de 1 à 17 (18), mais il a désigné les 15 titres du *Nomos geōrgikos* du nom de βιβλίον et les a numérotés de 1 à 15. Cette mention est marginale pour le titre <3> et médiane pour le autres (<4–17>). Elle est conçue aussi comme une référence d'origine. Fotino a donc innové, d'abord, par rapport au I. Gr.-R. de Leunclavius, qu'il a eu sous ses yeux, et qui, pas plus que d'autres éditeurs anciens, n'emploie de numérotage pour les titres du *Nomos geōrgikos*, et, ensuite, par rapport à la tradition qui voulait que seules les onze titres principaux du code rural byzantin fussent éventuellement numérotés, les quatre autres rubriques apparaissant comme de simples sous-divisions.

Une rubrique d'origine figure en tête de certains paragraphes, à l'intérieur d'un titre donné⁶⁰. Une fois elle est doublée d'une rubrique de contenu⁶¹.

Tous les paragraphes ont une référence marginale d'origine. En général, elle reporte, à l'aide d'un ἐκ τοῦ αὐτοῦ, la référence médiane, ou bien la complète, le cas échéant (par l'indication du fragment et de la page de l'édition de Fabrot)⁶². Dans quelques cas, elle répète en abrégé la source de la référence médiane : νεαρῶν ; ἐκ τῶν νεαρῶν etc.⁶³. Lorsqu'un paragraphe étranger se trouve intercalé dans une série déterminée, il se peut que la référence marginale fournisse tous les éléments nécessaires pour l'identification du texte⁶⁴. Le nom générique de *Basiliques* est en général sous-entendu à partir même de la rubrique du titre <1>. Néanmoins, ce nom apparaît dans certaines références marginales pour des nécessités de clarté⁶⁵.

Cette structure compliquée et inégale — moins marquée dans les Manuels antérieurs de Fotino et absente du petit code de 1780 — était, certes, préjudiciable à un code de circulation élargie. Elle s'explique surtout par l'état de projet ou d'avant-projet qui distingue le texte en question. Sous ce rapport aussi une mise au point de l'ouvrage aurait dû avoir lieu, lors de sa traduction en roumain, avec ou sans transcription préa-

⁵⁷ T <1>—<17>.

⁵⁸ <Ep>.

⁵⁹ La rubrique d'origine du T <3> vaut aussi pour les T <4>—<17>.

⁶⁰ T <2> §§ 3–4 ; 5 et 7 ; Ep. §§ 1–7 ; 8–9 ; 12–13.

⁶¹ T <2> § 7.

⁶² T <1> et T <2> § 1.

⁶³ T <2> §§ 3, 5 et 7 ; Ep. §§ 1, 8, 12.

⁶⁴ T <1> § 4 ; T <2> § 6 ; <Ep.> §§ 10 et 11 Μάγιστρος, sous-entendu : chez Harménopoulos.

⁶⁵ T <2> § 6.

lable en néo-grec. Quoi qu'il en soit, la structure du texte actuel ne saurait constituer un argument contre la destination législative que nous lui attribuons. Elle représente une particularité de la méthode de travail de Fotino, dont les références didactiques simplifient beaucoup la tâche de l'historien moderne. Sa justification se trouvait dans l'icée que le droit de la *pravila* byzantine, appliqué pratiquement par voie de réception coutumière et jurisprudentielle, était en principe directement obligatoire *in globo*, en tant que droit impérial universel. D'où la nécessité d'une vérification des sources de ce droit. Cette technique, facilitée par l'usage croissant des éditions savantes de l'Occident, contribuait à la sauvegarde d'une certaine légalité, que l'on recherchait inlassablement, avec des résultats fort relatifs ⁶⁶. Mais une légalité à double tranchant, car si le texte original dominait, la réception risquait de devenir statique et même anachronique ; par contre, si le texte était adapté d'une manière créatrice, le retour aux sources byzantines devenait inutile ou même contradictoire. Il disparaîtra avec le triomphe des codifications „locales”, conçues comme une synthèse issue de l'exercice par le prince de son pouvoir législatif.

Quant aux mérites de la systématisation de Fotino, en progrès sur ses Manuels antérieurs ⁶⁷, ils consistent dans le fait que le projet de code général a été nettement divisé en plusieurs codes spéciaux, suggérant l'idée qu'ils représentent „le système complet des codes” ⁶⁸ d'un pays donné. Cette conception novatrice d'une codification généralisée et très systématique, prônée et promue par la philosophie des Lumières dont Ypsilanti était imbu ⁶⁹, faisait son entrée dans la culture juridique et dans la technique législative du droit roumain. Mais en comparaison d'un modèle jusnaturaliste proprement-dit, qui s'appliquait en Europe centrale et occidentale, la réalisation de Fotino en 1777 restait à mi-chemin entre l'appel d'un „modernisme” nécessaire, voire révolutionnaire, et le poids des traditions byzantines figées au niveau des *Basiliques*.

C. L'UTILISATION PAR FOTINO DES SOURCES BYZANTINES

Sur la méthode de travail de Fotino nous ne possédons aucun renseignement particulier, en dehors des données contenues dans l'œuvre même que nous analysons. Mais comme celle-ci nous a été conservée dans une seule copie, dont nous ne connaissons pas directement l'histoire détaillée, les conclusions auxquelles on peut aboutir présentent forcément un appréciable caractère de relativité, voir de simple hypothèse.

Le problème de l'identification des sources utilisées par Fotino ne se pose que pour le texte de la loi agraire et des extraits des *Novelles*. Pour ceux des *Bas.*, les propres références fournies par Fotino n'ont besoin que de vérification, l'exactitude de celles-ci étant presque totale.

⁶⁶ V. les préfaces de toutes les codifications de 1765 à 1818.

⁶⁷ V. ci-dessus, II 2.

⁶⁸ V. ci-dessus, n. 50 ; cf. II 1.

⁶⁹ V. ci-dessus, n. 29.

En ce qui concerne le N G., nous avons admis que Fotino, par le truchement de la Bibliothèque des Maurocordato, a eu devant ses yeux à la fois une édition de l'Hexabible d'Harménopoulos et le I Gr.-R. de Leunclavius. Le fait qu'il ait introduit dans son texte, comme leçon de base, la plupart des versions marginales de L, lequel indique comme source: *alii (codices)*, nous a conduit à considérer le texte de ce dernier comme modèle fondamental et général. Aucun écart par rapport à ce modèle ne vient rendre douteuse ou exclure cette hypothèse. Le numérotage de toutes les rubriques (principales et intérieures) de 1 à 15 (que L n'a pas pourvues de n-os d'ordre), nous l'avons interprété comme un apport personnel de Fotino. Il reste à expliquer l'attitude de celui-ci vis-à-vis des leçons marginales de l'édition L. L'hypothèse de l'existence à Bucarest d'un manuscrit contenant dans son texte de base les versions marginales de L, nous l'avons exclue. Il est probable que Fotino, également par goût personnel pour des solutions byzantinistes et puristes, les a préférées par principe. Ce goût semble percer aussi dans la préférence qu'il manifeste pour la forme classicisante du dual δύω au lieu de δύο, qui était la forme courante à l'époque de Fotino.

Fotino n'a pas fait porter la réception sur tous les paragraphes du texte de L, quoique d'une manière générale il nous donne, par rapport aux codes du XVIIe siècle, un texte plus complet.

En contraste avec ces Codes, Fotino complète les titres sur les dommages (4) et sur le meurtre des animaux (6), chacun par un paragraphe qui manque dans les codes de 1646 et 1652. Les paragraphes sur la violence, également omis au XVIIe siècle, sont constitués en titre indépendant (15 = <17 >). Les paragraphes inversés sont rétablis dans leur ordre original. Avec son esprit didactique, Fotino introduit, là où le besoin lui semble se faire sentir, certaines définitions éclairantes: celle de la μορτή (la quote-part de la récolte, y compris la dîme que le colon partiaire doit au propriétaire), définition que L donne en marge de son texte avec la mention qu'il s'agit d'une glose d'Hesychius; celles du parèque et du métrocomète (liv. IV, t. 11), qu'il a empruntées aux Basiliques (v. ci-dessus), ainsi que la définition du „dîmier”, en néo-grec, dans la scolie finale du T 4 § 3.

L'élimination de certains textes, tels le § 3 du titre sur les serviteurs et les deux derniers paragraphes du titre sur les nouvelles constructions (v. App. A), ne laisse pas de surprendre. Ils ne reprennent pas des dispositions édictées dans d'autres paragraphes de la loi, et les règles qu'ils contiennent, loin d'être inutiles, apparaissent d'une application courante. Il est probable qu'il s'y agit non pas d'un problème de sélection délibérée, mais d'un aspect accidentel, lié à l'histoire du manuscrit ou d'une lacune de transcription. Seule la comparaison avec un second manuscrit, dont nous ne disposons pas encore, sera de nature à y introduire un nouvel élément d'appréciation.

En ce qui concerne l'émulation avec le texte du Code valaque de 1652 (*Îndreptarea legii*), on constate que ni dans la préface ni à un autre endroit de son œuvre, Fotino n'y fait la moindre allusion.

Au point de vue du contenu, un seul texte a subi une modification : <IX > 3 (= V 3, éd. Heimb.) : „Celui qui fait paître son bétail sans droit dans le pré d'autrui, sera soumis à la sanction de la loi Aquilia, c'est-à-dire au simple”. Le texte de Leunclavius prévoyait la peine du double : „est condamné au double”. Dans les codes du XVIIe siècle, le texte correspondant ne figure pas. On ne saurait affirmer que la modification de Fotino constitue une solution de *ius nouum* ou bien une adaptation à une pratique locale déjà existante. Quoi qu'il en soit, la mention de la loi Aquilia est un anachronisme livresque, dont les auteurs des codes du XVIIe siècle et Fotino lui-même dans son Manuel de 1766 (éd. Z II 92,4) savaient ne pas se rendre coupables, car il n'avait aucun sens pour le droit roumain. Cet anachronisme n'est pas isolé (v. <Ep.> 10).

En ce qui concerne les autres modifications, de simple topique ou de variation dans l'emploi des temps, leur mention dans l'apparat critique est suffisante. Sous le rapport de la forme, ces modifications ne déparent pas le texte où elles sont intégrées.

La plupart des extraits proviennent de la nouvelle de 934 de Romain Lécapène (alors qu'au livre IV t. 5 du manuel, il avait utilisé pour la protimésis la nouvelle de 922 (>927/8) du même empereur, et celle de 947 de Constantin Porphyrogennète). Il a utilisé ensuite les nouvelles de Nicéphore Phokas, de Justinien et de Manuel Comnène.

Pour les deux premières nouvelles, Fotino n'a pas eu recours au texte proprement-dit ; il a utilisé le résumé divisé en paragraphes numérotés, sur lequel ont été opérées les modifications suivantes :

— les parties inutiles ou non essentielles du texte ont été écartées (v. le début de la Nov. de Romain Lécapène, § 1 ; cf. Nov.I 32 ;

— les passages qui ne s'accordaient pas avec les réalités roumaines ont été également laissés de côté, ce qui témoigne d'une élaboration critique, sans réception routinière, destinée à rester exclusivement nominale. C'est ainsi que dans le § 2 de l'extrait de la Nov. de Romain Lécapène il a modifié la nomenclature des magistrats et organes judiciaires: οἱ μάγιστροι, οἱ πατρίκιοι et σύγκλητος βουλή ont été écartés, alors que θεματικοί du syntagme θεματικοί ἄρχοντες a été éliminé.

— dans deux cas, s'il ne s'agit pas en l'occurrence d'une simple lacune de transcription, l'intervention de Fotino a rendu le texte peu intelligible : le fragment de la Nov.I 157 et le § 4 de la Nov. de Romain Lécapène. Dans l'un comme dans l'autre cas, le titre a été complété d'après la source que Fotino semble avoir utilisée.

— les §§ 10 et 13 des <Ep.> dont le projet de code agraire abrègent et paraphrasent le texte utilisé (Nov.I 32 et Nov. de Manuel Comnène), inversant dans la partie finale l'ordre des propositions par rapport à l'original (v. l'apparat critique des textes cités) ;

— en utilisant les nouvelles résumées par Harménopoulos dans son Manuel, Fotino semble avoir eu devant ses yeux aussi le texte de l'Hexa-

bible, auquel parfois il a même eu recours d'une façon directe (v. <Ep. > § 11 du projet de code agraire).

Avec de telles modifications, Fotino a obtenu des paragraphes d'une concision appréciable — délit, peine — qui se rapprochent beaucoup de la facture générale des textes du NG.

D. LE CONTENU DU PROJET

1. Voici maintenant le contenu des 17 titres et de l'appendice :

a. *Les titres <1> et <2>* énoncent les principales catégories byzantines de paysans et définissent le statut juridique des cultivateurs dépendants, avec une réglementation concernant les cultivateurs de jardins potagers (κηπουροί), la protimésis à l'intérieur des communautés agraires et l'attache à la glèbe du colon (Bas. 55, 1, 5 et 11; 12,3; Nov. I 17 et 157; la *Sententia* (Ψῆφος) de Cosme, *magister officiorum*, se rattachant à une supposée 2-e Nov. de Romain Lécapène (v. p. 29 les références du texte roumain).

Les catégories évoquées dans la rubrique et les paragraphes du titre premier sont les suivantes :

— les cultivateurs (γεωργεί), au sens tantôt de paysans libres, tantôt de colons (paysans dépendants). Nous avons tenu compte de cette amphibologie dans la traduction du terme en question. En effet, dans la version originaire du NG, γεωργός „a un sens¹ tout à fait général et son correspondant latin est *agricola* et non pas *colonus* comme certains le traduisent”⁷⁰. Mais il en va autrement après l'insertion du § 17 (T <I>) dont il sera question plus loin. Ce texte met des obstacles au droit de libre déguerpissement du *geórgos*. Dans les Bas. non plus l'acception de *colonus* pour ce dernier terme ne semble pas excessive dans un bon nombre de cas. Or, cette évolution se répercutait sur les textes manipulés par Fotino pour son projet. Néanmoins, la traduction officielle de *geórgos* dans la loi agraire, qui se maintient au XVIIe comme au XVIIIe siècle fut celle de *plugar* (*agricola*) ;

— les colons simples (μισθωτοί), terme pour lequel le Lexicon⁷¹ du Manuel de lois de Fotino (1766) conservé dans le codex Suppl. gr. 1323 de la BNP nous donne l'équivalence : μισθωτός = κολωνός. A propos d'eux le § 3 du T <1> nous dit, avec une célèbre constitution d'Anastase (a. 509)⁷¹, passée dans les Bas., que, même au bout d'une résidence de 30 ans, en tant que cultivateurs libres liés par contrat, ils restent en quelque sorte libres et propriétaires de leurs biens, mais sont tenus à cultiver la terre et à payer les impôts „dans l'intérêt commun du maître et du colon”⁷², celui-ci ne pouvant être délogé de son lot.

⁷⁰ Malafosse, *Lois agr.* 39; cf. Ostrogorsky, *Commune rur.* 139; sic : Gothofredus, éd. du Manuel d'Harm., Genève (1587) 421 : *agricola*.

⁷¹ V. G X et XI; sic : D. Gothofredus, *l.c.*

⁷² C 11, 48, 19; = Bas. 55, 1, 18; Harm. 3, 8, 10; v. F. de Coulanges, *Recherches* 116; Saumagne, *Colonat* 500.

— les parèques (πάροιχοι), dont la définition, au titre 11 du livre IV⁷³ rappelle une scolie à l'une des Nov. I (7 pr. §1)⁷⁴. Le § 7 T <2> consacre la diminution que subit la capacité du parèque d'aliéner sa parcelle, laquelle, en cas d'abandon, fait retour au maître. Dès le XVIIe siècle et surtout au siècle suivant (après 1730—1740), les féodaux roumains avaient déployé beaucoup d'efforts pour imposer le nouveau régime⁷⁵. (Pour les défrichements, v. Corfus, *Dr. de stăpînire*).

Au XIe siècle, à Byzance, les parèques, ainsi que le fait remarquer J. de Malafosse⁷⁶, sont attachés au sol, „véritables immeubles par destination”, „donnés ou échangés avec la terre”. Un grand écart, au point de vue social et économique, séparait les parèques pourvus d'un lot à cultiver, d'avec les parèques sans terre. Comme l'a montré avec force G. Rouillard⁷⁷, approuvée par l'auteur cité, ces derniers occupaient „le bas de l'échelle sociale”, ce que leur nom de δουλοπάροιχοι exprimait d'une manière suggestive. Ils étaient attachés au sol tout comme les *rumâni fără moșie* (sans terre) de Valachie (XVIe—XVIIIe siècles), état auquel les féodaux s'efforçaient de réduire tous les *rumâni*. La réforme de Maurocordato en Valachie consacra la perte par les *rumâni* de leur terre (*moșie*) et leur permit de racheter leur personne (*capul*).

— Les colons *inscrits* (*adscrits*) ou *adscripticii* (ἐναπόγραφοι), γεωργοί pour lesquels le § 3 emprunte aux Bas. le texte de la même const. d'Anastase⁷⁸, sont les cultivateurs sans terre, et dont le pécule (les dotations foncières) appartient à leur maître. De là, à Byzance, un renforcement des rapports personnels qui rattachaient au maître de la terre (*dominus terrae*) l'ἐναπόγραφος, le colon adscrit pour des motifs d'ordre fiscal, ce qui expliquerait, selon J. de Malafosse, le fait que cette catégorie de colons passait „insensiblement à un état de quasi-servitude”. En contraste avec eux, les non-adscrits étaient liés à la terre (*domina terra*), „attachés au sol et soumis à l'obligation de résidence”⁷⁹. En Valachie à l'époque de Fotino, cette distinction n'était plus nettement ressentie, d'autant plus que le servage local avait mélangé sans grande rigueur conceptuelle un énergique lien personnel (la servitude) avec une attache à la glèbe et une obligation de résidence que chaque partie voulait avoir le droit

⁷³ V. ci-dessous, *Etablissement agraire* B. A Byzance, la catégorie des parèques est dominante au XIe siècle, alors qu'auparavant cette position revenait aux γεωργοί, κολωνοί et ἐναπόγραφοι, et plus tard aux προσκαθήμενοι (plus rares, les γονχοί), cf. Dölger, *Byzanz* 226. Sur les catégories de paysans mentionnées au texte, v. Rouillard, *Vie rur.* 96—97, 103—107; Lemerle, *Esquise* I 45—48 (γεωργοί, au sens de colons, et comme cultivateurs; μισθωτοί, ἐναπόγραφοι), I 67—69, II 82—92 (πάροιχοι); Johnson, *Roman Empire* 101 (ἐναπόγραφοι); Bréhier, *Civ. byz.* 163—169; Dölger, *Byzanz* 220—222; 226; Každan, *Аграрные отношения* 134; Lipšic, Sjuzumov et Každan, sur le parèques, v. Kin-ichi Watanabe, *Féodalité*, II 9—10 et Sorlin, *Bulletin* 500—506; v. *История Византии*, I 81; 85; II 129—133; III 101—106.

⁷⁴ *Colonarium ius est... Iste ergo appellatur paroecus. Sed ipsam domum sub tam parua pensione in perpetuum et ipse et heredes eius possidebant*; cf. N. A. Constantinescu, *Réf. soc.* 97; Saumagne, *Colonat*, 543.

⁷⁵ V. Constantiniu, *Locul*, ch. 3; Mihordea, *Rel. agr.* 92 n. 49 (doc. 1743, publié par Wickenhauser, et celui du 8 avril 1746, publié par Bălan, *Doc. bucov.* V 6—7).

⁷⁶ *Dr. agr.* 67—68. ⁷⁷ *Vie rur.* 121 suiv; J. Malafosse, *l. c.*

⁷⁸ *Agricultorum alii quidem sunt adscripticii, et eorum peculia dominis competunt...*

⁷⁹ *Dr. agr.* 49—50.

d'invoquer à son seul avantage. La fonction fiscale de l'*adscriptio* s'est émoussée et l'obligation de résidence du non-adscrit n'a fait que voir croître son rôle fiscal. Le rapprochement de ces deux situations explique pourquoi le Lexicon cité qui figure au cod. 1323 donne l'équivalence : γεωργοὶ ἐναπόγραφοι = οἱ ὀμπάτζιδες (*iobagi*; *iobbagiones*)⁸⁰. Et au début du XIXe s., le chroniqueur Dionisie l'Ecclésiarque⁸¹ explique *iobag* par *rumân* d'avant la réforme de C. Maurocordato, c'est-à-dire un serf attaché à la glèbe et menacé d'être traité comme un *rob-tzigane*. Dans les documents internes des années 1765—1800⁸², le terme de *iobag* n'est jamais employé pour désigner l'une des catégories des paysans de Valachie ;

— les cultivateurs patrimoniaux (γεωργοὶ πατριμονιάλιοι), c'est-à-dire ceux qui relevaient du *patrimonium Caesaris*, à Byzance πατριμονιάλια τοῦ βασιλέως, établis sur les πατριμονιάλια χωρία = *fundi patrimoniales* (CI 11, 63, 4; Bas. 55, 13, 1). On parle également de ιδιόκτητοι γεωργοὶ (*peculiares*), relevant de l'ιδιόκτητον (*peculium*) τοῦ βασιλέως, les biens personnels de l'empereur que Denis Godefroy, *op. cit.* 421, interprétait comme appartenant à la *res priuata*, alors que depuis Anastase, celle-ci, en opposition avec le *patrimonium sacrum* et la future *diuina domus*, désignait les biens de la couronne, le domaine public de l'empereur [Bouché-Leclercq, Hirschfeld, Mitteis, His, Schulten, Wiart, Beaudouin, Rostowtzew, Liebenam et, plus près de nous, Saumagne, *Colonat* 508 (*coloni rei priuatae*); 528—529 (colons des *fundi patrimoniales*; cf. CI, *l. c.*; Bas. 55, 8, éd. Heimb: μισθωτοὶ τῶν παρὰ βασιλέως κτηθέντων ἀγρῶν) et Bréhier, *Institut.* 253, qui pour l'époque de Justinien renvoie à la Nov. 102 et à l'Éd. 4: *sacrum patrimonium* (domaines de la couronne), *sacra priuata* (l'ancienne r. p.) et la *domus diuina* (cf. Bas. 55, 11: γεωργοὶ... δεσποτικοὶ ἢ δημόσιοι, ἦτοι πράγματος ιδιωτικοῦ)]. On doit tenir compte aussi de la confuse terminologie byzantine (His, Beaudouin) en la matière. L'analogie entre les biens qui appartiennent « seulement à l'empereur » et la *cămara domnească* se trouve indiquée dans une définition du Lexicon juridique inséré dans le ms. gr. 1323 (BNP), dont nous sommes occupé ci-dessus: τριβουτάριοι τέποι εἰσὶν οἱ ἀφιερωμένοι τῷ μόνον τῷ βασιλεῖ, ἦτοι τῇ χαμάρα (p. 759). A la date à laquelle nous nous trouvons, les princes en général n'ont plus de domaines ruraux, car ils préfèrent les fixer dans le patrimoine des membres de leur famille. D'autre part, les termes que nous examinons apparaissent chez Fotino seulement dans la rubrique du titre, tirée des Basiliques, sans texte applicatif. C'est pourquoi il est malaisé de se rendre compte de la manière dont Fotino concevait l'adaptation des deux termes byzantins synonymes aux conditions locales. Il existe des "terrains princiers", qui relèvent de la

⁸⁰ Voir G X et XI.

⁸¹ *Cronograful Țerei Rumânești*, Craiova (1934) 146: „la Franția... boerii cei mari care avea sate multe iobagi, adecă rumâni”; „să nu mai fie rumânie, supuși ca niște robi unii la alții, fiind de un neam, ci să fie slobozi, numindu-se unul cu altul frați”; 147: „s-a făcut deslegare și slobozenie rumâniei Franției, (ca și odinioară rumâniei Țerei Rumânești), dîndu-le decreturi tipărite de la judecătoria”. Le même lien entre le régime de la *rumânia* et la possession d'un village entier se retrouve dans le mémoire cité ci-dessus, à la note 2.

⁸² DRA I.

cămara, mais les sources ne parlent pas de „corvéables princiers”, comme d’une catégorie à part (mais v. DRA I n° 504: 18 juin 1779);

— les paysans propriétaires de leurs terres — les *μητροκωμήται* — sont définis au titre 11 du livre IV cité, avec l’équivalence, en roumain : *μοσνάνος* (*moșnean*)⁸³. Le § 4 du T <1> soumet les terres des métrocomètes aux restrictions d’un privilège de préemption (*protimêsis*) en faveur des habitants du même village.

A propos des trois premiers paragraphes du T <1>⁸⁴, il importe de constater une analogie fortuite, mais significative avec le ms. gr. 1385 A de la BNP, datant du XVIe siècle. Dans ce dernier manuscrit, le texte du *Nomos geôrgikos* est précédé, ainsi que J. de Malafosse⁸⁵ l’a montré dans son importante étude sur la tradition et l’exegèse de la loi agraire, de trois scolies venant visiblement ou probablement des Bas.

Fotino, tout comme le responsable de la teneur actuelle du codex parisien, ont, chacun dans les conditions historiques où il se trouvait, ressenti le besoin de compléter le texte traditionnel de la loi agraire par des emprunts faits à la réglementation dans les *Bas*. des rapports agraires. Dans le codex parisien, l’opération est limitée. Chez Fotino elle s’étend à d’autres textes basilicaires, ainsi qu’aux *Novelles* de Justinien et à celles des Xe et XIIe siècles. Cette constatation exclut l’hypothèse qui attribuerait à la consultation d’un manuscrit de la famille du cod. par. 1385 A, la présence chez Fotino, au T. <1>, de certains paragraphes empruntés aux *Bas*. En ce qui concerne la forme des textes communs, Fotino présente certaines particularités⁸⁶.

⁸³ V. ci dessous, p. 186, *Établissement agraire B*, avec la définition du métrocomète. Sauf *μητροκωμήτης* au lieu de *κωμήτης*, Fotino n’emploie aucun des termes byzantins qui, selon Dölger, *Byzanz* 223, désignaient les paysans indépendants, alors que pour Ostrogorsky, *Paysannerie* 40–42, ils s’appliquaient aussi aux paysans dépendants. Le droit d’un village d’ester en justice — signe de liberté et d’indépendance pour Dölger et Charanis — n’excluait pas, selon Ostrogorsky (*ib.* 43), la dépendance vis-à-vis de l’Etat (*γεωργοὶ δημοσιάρσιοι*) ou d’un seigneur. En Valachie à l’époque de la *rumânia* (servage), les villages asservis jouissaient du droit d’ester en justice soit pour certains intérêts communautaires, soit pour contester le statut d’asservissement.

⁸⁴ Cf. déjà éd. Zépos 215 (II 86 § 1–3); ms. Suppl. gr. 1323 p. 539 de la BNP: textes transposés en grec populaire.

⁸⁵ Voir J. de Malafosse, *Les lois agraires* (1949) 41–42; cf. Z. von Lingenthal, *Gesch.* 258, n. 852.

⁸⁶ *Ms. gr. paris. 1385 A Manuel de Fotino 1766* (II 86) *Projet de Code agr. (ms. gr. 1195)*

α’ Ὁ γεωργὸς ἀσχολούμενος α’ Ὁ γεωργὸς ὅπου ἑνάσχο- V. ci-dessus, T <1> § 1 et App.
περὶ τὴν συλλογὴν τῶν καρ- λείται εἰς τὴν συλλογὴν τῶν E, p. 208.
πῶν μὴ ἀφελκίσθω εἰς ἑτέραν κερπῶν νὰ μὴ σύρεται εἰς
δουλείαν, ἐπειδὴ ἀναγκαίως ἀγγαρείας τινὰς (*Bas.* 55, 1, 1).
ἡσχόληται.

(*Bas.* 55, 1, 1 = CI 11, 48, 1 avec certaines différences). [Corvées des agriculteurs].

β’ Ὁ πιπράσκων ἢ δωρούμε- β’ Ὑπὲρ τῶν γεωργῶν οἱ V. ci-dessus, T <1> § 2 et App.
νος χωρίον δύνανται τοὺς γεωρ- δεσπύται ἀπαιτοῦνται τὰ δο- E, p. 208.
γούς παρακατέχειν καὶ ἀλλα- σίματα ἐκεῖνων. (*Bas.* 55, 1, 4).
χοῦ μετενέγκαι τὸ χωρίον· ὁ
γὰρ χρησίμους νομίζων αὐτοῦς

Mais dans les deux cas la portée sociale et juridique du complément apporté au N. G. est fort semblable. Pour ce qui est des gloses du cod. parisinus 1385 A, J. de Malafosse admet à juste titre qu'elles entérinaient juridiquement l'état de dépendance du parèque envers le propriétaire, tel qu'il était déjà cristallisé au XIVe siècle. Dans la seconde moitié du XVIIIe siècle en Valachie, réagissant contre la relative émancipation assurée aux paysans, anciens serfs, par la réforme de 1746, Fotino, au service de la politique agraire des boyards, recourait à des textes tantôt identiques, tantôt parallèles à ceux du codex 1385 A, pour compléter le N. G., en aggravant la dépendance atténuée des corvéables et en essayant de la ramener en arrière, aussi près que possible de l'ancien servage — abhorré des paysans et inoubliable pour les boyards.

Parmi les dispositions du titre <2>, signalons les suivantes :

— le preneur à bail ou le concessionnaire d'un jardin potager, qui a bénéficié de la récolte plantée par le propriétaire du fond, est tenu à rendre le jardin dans le même état, avec évaluation des deux récoltes et compensation de leur valeur (§ 1)⁸⁷ ;

— la mise en culture d'une terre en friche appartenant à autrui (à titre de propriétaire ou de preneur à bail) donne droit à la perception de la récolte (§ 2). Cette règle, avec une interprétation extensive, était caractéristique pour le droit valaque le plus ancien, et comme tel opposant une vive résistance à la nette „privatisation” de la propriété foncière, qui s'accomplissait justement à l'aide de principes de droit romano-byzantin⁸⁸ ;

— les paysans fugitifs seront rendus à leur maîtres, sous la surveillance des gouverneurs, les maîtres récalcitrants étant sanctionnés

είναι καλῶς τοῦτο ποιεῖ (CI 11, 48, 2, déformé). [Le lien personnel, sans attache au sol, permet au propriétaire du sol d'emmener avec lui les agriculteurs établis sur le fond qu'il a vendu ; cf. Malafosse, l. c.].

γ' Οἱ δεσπόται τῶν χωρίων τοὺς ἐξ' αὐτῶν καρποὺς λαμβανέτωσαν ἢ χρήματα ἐξ αὐτῶν ζητοῦντες εἰ καὶ ἀπὸ συνηθείας τὸ χωρίον τοῦτο οὐκ εἶχεν.

[Les redevances des cultivateurs doivent être fixées en nature et non pas en argent : cf. Malafosse, l. c.].

γ' Ὁ γεωργός, ὁποῦ κάμη τριάκοντα χρόνους εἰς ἓνα ἄγρον καὶ τὸν δουλεύει, δὲν ἀποβάλλεται ἀπὸ τὸν νοικοκύρη τῶν ἀγρῶν βιαίως δταν δὲν θέλει. (Cf. Bas, 55, 1, 18).

V. ce-desus, T <1> § 3.

⁸⁷ Le principe de ce texte — en dehors de sa technique savante et très précise — concorde avec la coutume locale.

⁸⁸ C'est là un aspect particulier du droit de défrichement (*curătură*) et de mise en valeur d'un terrain non-cultivé, double institution fondamentale de la coutume des communautés agraires, battue en brèche à l'époque ; voir surtout les ouvrages de H. H. Stahl, *Contrib. I—III* ; Corfus, *Dr. de stăpînire* ; pour son traitement dans les *urbaria* du règne d'Alex. Ypsilanti, voir ci-dessous.

par l'attribution à leur charge de la culture des terrains stériles (§§ 3 et 4); en Valachie et en Moldavie, un rôle semblable reviendra, en premier lieu, aux ispravniks, mais sans que la sanction du texte byzantin soit appliquée.

— les propriétaires des domaines doivent empêcher les mariages mixtes entre cultivateurs relevant de deux maîtres différents (§ 5);

— lors du partage des terres, la famille du cultivateur ne doit pas être contrainte à se disperser (§ 6)⁸⁹;

— en cas d'union mixte (homme libre — colon — esclave), l'enfant suit la condition de la mère (T <1> § 5), vieille règle du droit romain esclavagiste⁹⁰.

b. *Les 15 titres suivants (3—17) constituent une réception assez fidèle de 93 sur les 97 paragraphes du Nomos geōrgikos dans la version Harménopoulos. Ont été laissés de côté les §§ 13 (II), 4 (IX), 4—5 (X). Comparativement avec la réception du Nomos geōrgikos dans le code de 1652, Fotino a éliminé les §§ 39, 84 et 89—90 (= Harm. II 13; IX 4; X 4—5), mais il a conservé les §§ 3 (T <9> = Harm. V 3) et 4 (T <10> = Harm. VI 4) qui manquent dans ledit code. Deux paragraphes, 1 (T <13> = Harm. I 1) et 5 (T <10> = Harm. VII 5) sont rendus dans le code de 1652 respectivement par les §§ 1—2 et 73—74. Pour le reste, la réception du Nomos geōrgikos dans le projet de code agraire de Fotino n'apporte pas d'innovation notable sur celle du XVIIe siècle.*

Conçu à l'intention des cultivateurs pour leurs rapports agraires réciproques ou avec les propriétaires terriens, le *Nomos geōrgikos* contenait des dispositions de droit civil, rural et pénal, dont quelques-unes seront appliquées par analogie aussi à des rapports entre les grands propriétaires terriens, tant en Valachie qu'en Moldavie.

Le § 17⁹¹ (code 1652, gl. 296 § 18) du titre <3> consacre expressément le droit des maîtres de reprendre les paysans (dépendants) fugitifs, qui se sont établis sur un autre domaine.

Aux §§ 21—22 (T 1), de la version Harménopoulos, *περί μορτήs*, Fotino a ajouté une définition du colonat partiaire (*μορτή* § 1) et une autre du colon partiaire (*μορτίτης*), comme scolie au § 3. Ces quatre textes forment chez lui un titre <4> = *βιβλίον β'* indépendant.

c. *L'appendice (<'Επίμετρα>)* — à travers une série de sources byzantines : Nov. I 32, Nov. „1” (934) de Romain Lécapène; Nov. 3 (967) de

⁸⁹ V. CI 11, 48, 13 (a. 400); cf. Malafosse, *Dr. agr.* 48 n. 42.

⁹⁰ CI 11, 48, 21 (Just. a 530): *et talis sit condicionis, qualis et genitrix fuit, siue ancilla siue adscripticia: quod hactenus in liberis tantum et seruis obseruabatur. Quae etenim differentia inter seruos et adscripticios intellegetur, cum uterque in domini sui positus est potestate, et possit seruuum cum peculio manumittere et adscripticium cum terra suo dominio expellere?* En droit local, le problème dominant est celui des mariages mixtes dont l'un des conjoints est *rob* (Tzigane), les Tziganes ayant une capacité matrimoniale (limitée), à la différence de l'esclave antique. V. le régime de la *Prav. cond.* 16, 7—8 [plus complet que celui du projet de Fotino, liv. IV; cf. RESEE 5 (1967) 160] et l'important jugement princier du 27 août 1781 (Inst. d'hist., éd des *Actes judiciaires*, no 916 — AEB ms. 8 f. 408).

⁹¹ V. Malafosse, *Lois agr.* 40 et *Dr. agr.* 62—66; 68: l'insertion de ce texte dans la version originale du NG semble dater du XIIe siècle; il reproduit un édit du préfet Zoticus (a. 512) qui s'inspirait d'une const. d'Arcadius et Honorius (CI 11, 48, 12); E. E. Lipšic. *Визант. земл. закон.* 391 et *Земл. закон.* 59.

Nicéphore Phocas ; Nov. de Manuel Comnène (1166) ; l'Hexabible d'Harménopoulos — introduit pour la première fois dans un code rural de type impérial, la réglementation de la protimésis comme institution de droit agraire, dont le statut de droit commun se trouve au livre IV (titre 5) du projet de code général. Fotino n'établit aucun lien entre les deux réglementations parallèles, qui partiellement sont concurrentes, car des dispositions à caractère social, venant de la nouvelle sur la protimésis (922, à présent 927/8, v. Svoronos) de Romain Lécapène, attribuée à Constantin Porphyrogennète, et de la nouvelle de ce dernier de 947 sur les puissants, ne sont pas absentes du titre 5 cité ⁹², tels les §§ 10, 11, 14—15, 17. La place que le projet de code agraire de Fotino (liv. III) accorde à la protimésis, avec ses éléments nouveaux par rapport au livre IVe du même projet, n'a pas été enregistrée par la dernière monographie sur la préemption dans l'ancien droit roumain ⁹³. L'analyse sommaire que nous en donnons ici constitue un apport original du présent ouvrage.

Voici, maintenant, les principales dispositions de l'Appendice, avec rappel des textes parallèles du livre IV, titre 5, dont quelques-uns contiennent des règles divergentes :

— Privilège de protimésis reconnu aux habitants des villages et aux propriétaires voisins du lot héréditaire d'un pauvre qui aurait l'intention de l'aliéner (§ 1). Selon le § 10 du livre IV, la protimésis de membre de la communauté agraire est accordée aux métrocomètes, sans exiger que le vendeur soit un pauvre ;

— Interdiction pour les hauts dignitaires d'accaparer des fonds de terre dans leurs circonscriptions ; en cas de violation, la terre faisait retour à l'ancien propriétaire, à ses parents ou à ses voisins (§ 2). Cette règle ne devient jamais un principe effectif du droit local.

— Les donations et acquisitions frauduleuses de date récente étaient frappées de nullité et leur objet faisait retour, sans remboursement du prix, à l'ancien propriétaire, à ses parents ou à ses partenaires d'unité fiscale. Au livre IV, le § 11 exceptait la dot et la donation des restrictions de la protimésis, mais le § 14 interdisait aux puissants toute donation (sous quelque forme que ce fût) venant d'un pauvre ; les puissants ne pouvaient plus prendre à bail ou échanger des terrains à l'intérieur d'un village où ils n'avaient pas encore de possession manifeste. En droit local, la donation pieuse et ensuite toute donation sincère fut exceptée des restrictions de la protimésis. Mais l'intéressé pouvait administrer la difficile preuve de la simulation du titre gratuit. L'interdiction des donations de pauvre à puissant portant sur des quotes-parts dans les communautés de *răzeși* ne fut légiférée et appliquée qu'en Moldavie par le chrysobulle synodal de 1785 ⁹⁴, lorsque le régime antérieur avait déjà produit ses effets funestes.

⁹² V. G II 321—323 ; XII 175. Four les nouvelles citées, dont le prof. Svoronos prépare une édition critique, v. Zepi, IGr.-R I 205 ; 214 ; 252 ; 294 et Lemerle, *Esquisse* II 266—277 ; cf. Svoronos, *Privilèges* 348—354, et *Hist. inst.* (décisif sur le problème de la datation et de l'authenticité).

⁹³ V. G XII.

⁹⁴ V. G XII 230.

— Interdiction pour les petits propriétaires de devenir accapareurs de terres à la suite d'une promotion sociale et économique (§ 4). Ceux qui se livreront à des actes d'oppression seront chassés de leurs biens (§ 5)⁹⁵. En droit local, ces mesures audacieuses ne s'appliqueront que sous la forme dont il sera question ci-après, à propos du § 9 ; la lutte contre les puissants, accapareurs de fonds de terre dans les communautés paysannes, se révélera, d'ailleurs, pratiquement sans résultat décisif.

— Les acquéreurs de fonds de terre pour moins de 50 % de la valeur réelle, en seront chassés (§ 6) ;

— Les hauts dignitaires et les prélats qui par voie de donation ou autrement s'introduisent dans les propriétés communautaires, en seront chassés sans dédommagement (§ 7) ;

— La circulation des biens fonciers entre personnes de condition sociale différente (puissants et pauvres etc.) est interdite (§§ 8 et 9). Le § 17 du livre IV, titre 5 admettait implicitement cette circulation, qui, dans les Principautés danubiennes ne fut jamais entravée dans le sens du texte byzantin.

— Les nouveaux acquéreurs qui se révèlent violents ou mal-intentionnés seront chassés de leurs domaines (§ 9)⁹⁶.

— Interdiction faite aux usuriers d'accaparer les terres par le jeu des garanties réelles et du paiements des intérêts (§ 10)⁹⁷.

2. *Le code rural du règne d'Alex. Ypsilanti* („*Pravilele pentru plugari*”). Dans cette traduction roumaine, 97 paragraphes du *Nomos geôrgikos* dans la version Harménopoulos ont été rendus sous forme de 93 §§ (Harm. I 1 = §§ 1—2 ; Harm. VII 5 = §§ 72—73). Si l'on y ajoute le § 33 concernant la sanction sévère du voleur qui sépare le troupeau de son berger, paragraphe inséré dans le code pénal d'Ypsilanti (mss. roum. 1336 ; 1406 ; 5826), on obtient les 94 §§ du code de 1652 pour la réception du *Nomos geôrgikos* qui avait été en vigueur sans interruption depuis le milieu du XVIIe siècle, tant en Valachie qu'en Moldavie (*Cartea românească de învățătură*, I—XI, §§ 1—94). Cette corrélation entre le code pénal et les *pravile pentru plugari* s'explique surtout si ces deux

⁹⁵ A cette disposition se rattachent des exemples comme celui du paysan Philokalês qui s'était enrichi aux dépens de ses concitoyens et que Basile II (nov. de 996) rabaissa à sa condition antérieure ; v. Ostrogorsky, *Communauté rur.* 13 ; Malafosse, *Dr. agr.* 71.

⁹⁶ C'était une ancienne prérogative de la communauté agraire roumaine d'éliminer de son sein les récalcitrants, les fauteurs d'intrigues etc. Au début du XIXe siècle ce droit était encore vivant, mais il s'exerçait sous le contrôle du prince ; v. P. Girboviceanu, *Mănăstiri cu averi proprii*, II (1910) 291 (10 septembre 1815) : L'acquisition à titre de promîsisis de Cociou dans le village de Găureni (Olténie) est annulée et rachetée par les autres *moșneni*, car „la communauté des héritiers et des habitants de là-bas font criée (*fac strigare*) contre lui et ne l'accepte plus d'être parmi eux, étant méchant, fauteur de troubles et instigateur de procès qui leur provoquent des frais de justice et des dommages”. Le 13 sept. 1766 (DRA I s.d.d.), le grand échanson Ianache Văcărescu décide de transférer dans un autre village deux frères, fils d'un pope, établis sur son domaine Fundeni, parce qu'ils suscitaient des conflits, litiges et querelles, mais il leur accorde le pardon, tout en leur faisant signer un engagement d'obéissance et de régulière prestation des redevances féodales ; v. R. Vulcănescu, *Etnologie juridică* (1970) 199 ; 265—267.

⁹⁷ Préoccupation constante, à l'époque, en droit local, réalisée par l'interdiction des clauses qui attribuaient au créancier non remboursé à l'échéance, la pleine propriété du fond de terre remis à titre de gage (*zalog*) ; v. G XII 92 ; 101—104 ; 134—135.

textes faisaient partie, comme nous le croyons, d'un ensemble législatif. Pour le reste des paragraphes, la corrélation entre ce code rural et la version Harménopoulos est la même qu'entre celle-ci et le code de 1652, telle qu'elle résulte des données présentées ci-dessus (nos. 1—6). Le § 6 de ce code correspond au § 4 (T <3 >) du code agraire en langue grecque.

En dépit de l'affirmation de la *Pravilniceasca condică*, la traduction n'est pas nouvelle. Elle reprend le texte de 1652 en le modernisant un peu ⁹⁸. Mais l'auteur de cette modernisation a dû avoir devant ses yeux le beau manuscrit princier de la Bibliothèque des Maurocordato, contenant la copie du code moldave de 1646 établie par *popa* Stanciul⁹⁹. Le copiste, peut-être à cause de quelques attaches avec la Moldavie, a cru bon d'introduire dans le texte copié toute une série de moldavismes et quelques autres variantes que nous indiquons en note ¹⁰⁰. Leur présence ne saurait en aucun cas s'expliquer par une inspiration personnelle du copiste, fut-il Moldave d'origine. Quant à leur signification, elle est purement linguistique et culturelle, reflétant l'interpénétration de la culture des

⁹⁸ En voici quelques exemples : *din* (*den*); *cinevaș* (*neștine*); *pe* (*pre*); *fieșcine* (*cineș*); *judecată* (*judecătoriu*); *județul* (*judecătoriu*); *de două ori înapoi* (*înapoi de două ori*); *fără știrea stăpînului... dăm învâștură* (—).

⁹⁹ V. G. VIII 210—211 (n-os 7—8).

¹⁰⁰ Ms. 1336 et Code moldave 1646*

§ 1 deaproapelui
 § 2 strein, pentru căci
 § 8 lazu
 § 10 alegînd cînd va fi hotar
 § 14 curățitura
 § 15 curățiturile... greotățile (1646: greu-
 tățile)
 § 18 de slrgū
 § 23 au amăgit
 § 24 îngăima
 § 27 hîrlețu
 § 27 să va oblici și
 § 30 fruptul
 § 46 în pămîntu (1646: pămîntul)
 § 47 întîmpla... va paște (1646: prileji)
 § 49; 80 mascur
 § 53 zdrobi
 § 58; 69 crângi
 § 60 dumesnic (1646: dumneasnic)
 § 61 a să boncăi(1646: a se boncăi)
 § 62 boncăindu-să
 § 63—66 dulău (l) (i)
 § 66 socotitorul § 68 socoti (1646: socotitoriu)
 § 75—76 pojar
 § 75 în fînațe (1646: fînaț)
 § 80—82 nămit
 § 80 despuia (1646: despoia)
 § 85 toate din pajăște (1646: tot den pajăște)
 § 90; 91 răzași (1646: răzeși)
 § 92 pămînturi ||, sau vii || sau pometuri
 (1646: pomeate)

Code valaque 1652*

al vecinului
 striin pentru că
 curătură
 fără numai cînd va fi hotar
 curătura
 curăturile... răotățile
 de grabă
 au înșelat
 îngăla
 hîrleț, sau ternacop
 (*deest*)
 laptele
 în țarina
 prileji... va naște
 rimătoriu
 frînge
 ramurile
 dumeastec
 a se bui
 buindu-să
 cîne (le) (i)
 paznicul; păzi
 pîrjol
 în fînațe, sau în livezi
 năemit
 beli
 tot de în țealină
 megiași
 pămînturi, sau moșii, sau vii, sau pomeate

* A partir du § 33, decalage d'une unité par rapport au numérotage du ms. 1336.

deux pays en matière juridique, selon une longue tradition, dont les codes du XVIIe siècle étaient déjà un témoignage éclatant. Au § 61, là où le code moldave donne *nește măestrii*, le code rural du règne d'Ypsilanti (§ 60) présente la forme contaminée : *niștine măestrii* (cf. *Codevalaque* 1652 : *neștine curse*).

Le texte *Canoane alese din sfiitocul împăratului Iustinian cu titlu ce să cheamă pravile pentru plugari* (Règles choisies dans le code de l'empereur Justinien, intitulées lois pour les cultivateurs) nous a été conservé dans trois manuscrits, dont deux sont datés (1783 et 9 mars 1815) et un troisième sans date, mais fort rapproché du premier. Le rapport de filiation entre ces manuscrits est évident, ainsi que leur dépendance d'un archétype officiel qui s'est perdu. La mise en page du texte dans le ms. 1336, conservée dans le ms. roumain 5782, suggère avec force l'idée d'un codex confectionné et utilisé dans une instance judiciaire ou dans un service administratif à attributions judiciaires. Cette impression est accrue par la juxtaposition dans le même manuscrit du code pénal d'Alex. Ypsilanti, ce qui lui donne le caractère d'un véritable code de séance. Le contenu des trois manuscrits cités est identique. Les particularités signalées à la note 92 sont communes aux trois copies. Quant aux différences de graphie que nous indiquons ci-dessous (V), elles ne sont pas de nature à infirmer la filiation des trois copies par rapport à un modèle unique, établie à une date antérieure à l'année 1783. L'absence du § 51 résulte d'une inadvertence du copiste, car le numérotage des paragraphes suivants reste correct (52—94). Dans les trois manuscrits le numérotage des paragraphes, comme dans les codes de 1646 et 1652, est effectué à la suite de 1 à 93, sans égard aux rubriques intermédiaires. Aucun de ces trois manuscrits n'indique sous une forme quelconque leur dépendance vis-à-vis des codes de 1646 et 1652. La *scara* du ms. 1336 (§ 14) contient le mot *rumân*.

3. *L'établissement agraire du cod. parisien 1323*. La transposition que ce texte donne d'un établissement agraire encore inconnu comme tel, semble avoir le caractère d'une première ébauche au point de vue de la forme. Sa rubrique de titre ressemble beaucoup à celle du titre 16 de la *Pravilniceasca condică*, mais non pas à la rubrique du titre 11 (livre IV) de 1777. Il emploie comme terme technique fondamental celui de *ῥουμοῦνος*, tout comme le code de 1780, alors que le titre 11 cité préfère le terme de *πάροιχος* qui dans la *Pravilniceasca condică* est, à une nuance près, synonyme de *ῥουμοῦνος*. Toutes les redevances prévues dans cet établissement figurent dans celui de 1777 et, sauf deux, dans le titre 16 du code de 1780. Au point de vue du contenu économique et juridique, les redevances sont aggravées en 1777 sur un seul point de détail¹⁰¹. Par contre en 1780 elles subissent un appréciable allègement qui ne concerne pas le nombre constant des jours de corvée : 12 par an, sans distinction entre les boyards et les monastères. Quant au rachat de la corvée par le paiement d'un *zlot* par ménage de paysan corvéable, il n'apparaîtra que

¹⁰¹ § 13 (= 10 du cod. 1323) : redevance de 12 *parale* (au lieu de 4) pour la nourriture d'un cochon dans la forêt du féodal.

dans l'établissement de 1777 et dans le code de 1780, mais nous savons qu'il avait été également consacré par C. Maurocordato en 1756. Son absence dans un établissement intermédiaire a de quoi intriguer, d'autant plus que les documents internes font mention de cette faculté de rachat.

Le texte ne contient aucune disposition expresse ou allusion concernant l'attache à la glèbe ou le droit du maître de ramener le paysan à son origine. D'ailleurs, l'objet de la réglementation n'exigeait pas nécessairement que ces points-là y fussent traités. Aucune référence marginale ne précise la source de ces dispositions. Dans le codex 1323, elles n'ont pu être ajoutées au texte du Manuel de 1766 qu'à une date tardive, probablement au début du règne d'Ypsilanti, mais avant que l'établissement soit réélabéré à des fins de codification sous la forme amplifiée que nous donne le ms. gr. 1195 de la BAB (= projet du premier code d'Ypsilanti).

4. *L'établissement agraire du projet de code général de 1775/1777* (ms. gr. 1195 BAB). Avec ses 24 paragraphes (*ponturi*), dont l'un incomplet (§ 19) et un autre à peine amorcé (§ 12), les 10 premiers étant numérotés, et les autres seulement précédés d'une parenthèse () destinée à recevoir le n-o d'ordre convenable, ce texte représente lui aussi l'élaboration pour les besoins du projet de code général où il figure, d'un établissement agraire encore en vigueur à l'époque où Fotino redigeait son projet (avant le 11 novembre 1777). Cet établissement était le même que celui qui se trouve à la base du texte transmis par le codex 1323, mais l'adjonction au texte initial de certaines dispositions par voie de décret ou mandement princier n'est pas exclue, ce qui expliquerait le nombre accru d'obligations paysannes que le nouveau texte a enregistrées. Sa position entre l'établissement agraire du cod. paris. 1323 et le code de 1780 a déjà dû être exposée au paragraphe précédent. La référence marginale de Fotino indique pour ce texte comme source „la coutume locale et les lois impériales”. De celles-ci viennent, au début du titre, les deux définitions du métrocomète et du parèque. Le reste représente la coutume du pays, légiférée par le droit princier avec adjonction de certaines modifications reflétant la position finale de la classe dominante, agitée par des contradictions et des appétits que le prince, dans son intérêt et dans celui de la Porte ottomane, tiendra un peu en bride.

La définition du métrocomète s'applique fort bien au *moşnean*, ce que Fotino prend soin de dire lui-même (βλαχιστι δὲ μοσσανός). Il se distingue par sa qualité de propriétaire et le paiement des „impôts impériaux”. Ici Fotino ne se donne pas la peine de roumaniser la situation. Il y manque la particularité essentielle de la propriété des *moşneni* (une certaine forme de communauté ou d'indivision). Les autres catégories byzantines de paysans y sont passées sous silence.

Dans la définition du parèque, pour lequel on ne donne ici aucun équivalent en roumain, on nous dit que celui-ci est établi sur la terre d'autrui, ce qui est exact depuis 1746, lorsque la loi féodale consacra l'expropriation du *rumân* (qui devient „libre”) de son lot ancestral, auquel

le paysan se considérait toujours attaché, alors même qu'il l'avait vendu en même temps que sa personne („cu capul"). Le domaine peut appartenir à un boyard, à un monastère ou à un roturier ou citadin. Le parèque est lui aussi tenu à payer les impôts impériaux. La définition ne met point en relief le concept de dépendance, tel qu'il résulte, implicitement du système des redevances. Sur la terminologie utilisée nous nous sommes déjà expliqué. L'énoncé de chaque redevance ou obligation se réfère implicitement ou expressément au *parèque*. Ce terme est ici, de toute évidence, l'équivalent (que l'on peut appeler : byzantiniste) de *ῥουμοῦνος*. C'est ce qui explique pourquoi il n'apparaît pas dans le texte de l'établissement transmis par le cod. 1323 et ne figure que trois fois, comme synonyme de *ῥουμοῦνος*, dans la *Prav. Cond.*

5. *Le titre 16 de la Pravilniceasca condică.* Ce texte ne fait pas, à proprement parler, partie de notre édition. Cependant nous avons dû le reproduire ici pour le mettre en regard des deux établissements précédents, la comparaison attentive étant indispensable et de nature à intéresser considérablement les historiens des relations agraire du XVIIIe siècle en Valachie. Le titre 16 ne contient que 22 articles, en double version originale, grecque et roumaine. Nous connaissons déjà la terminologie grecque (*ῥουμοῦνος* et par deux fois *πάροικος*) de ce document. Le texte roumain rend le premier terme par *lăcuiitor* (passim) et le second par *nemernic* (§§ 5 ; 18 ; 20). A deux reprises (§§ 16 ; 17), par mégarde, on parle de *rumân*. Le terme byzantin d'*ἐναπόγραφος* est absent de ces établissements comme il l'est du *Nomos geôrgikos*. *Γεωργός* ne paraît pas non plus dans les établissements. Nous ne reviendrons pas ici sur l'allègement des redevances, avec maintien d'une corvée annuelle de 12 jours.

6. *Observations générales sur la rédaction du texte.* Les textes composant le code agraire (livre III du Manuel de 1777) sont copiés en grec savant d'après les éditions imprimées en Occident et qui avaient appartenu à la Bibliothèque des Maurocordato. Pour les extraits des Nov. I, c'est l'édition de Scrimgerus (1558) qui, parmi celles que signalent les catalogues de la Bibliothèque des Maurocordato, a le plus de chances d'avoir été utilisée par Fotino. Pour les nouvelles des Xe—XIIe siècles, il a dû avoir recours au I Gr.-R. de Leunclavius, disposant aussi de la *Synopsis Basilicorum* (1575). Le texte du *Nomos geôrgikos* (I Gr.-Rcm.), venant de la Bibliothèque de François Pithou¹⁰², a sans aucun doute été suivi de près, mais l'on constate chez Fotino le numérotage des rubriques de titres qui n'existe pas dans le modèle et le fait très curieux que pour tous les passages comportant chez Leunclavius une leçon marginale, c'est celle-ci que Fotino a retenue avec une constance frappante. Dans l'édition de S. Scardius (Bâle, 1561)¹⁰³ que Fotino a pu consulter, puisqu'elle figure au catalogue

¹⁰² Que nous n'avons pu identifier comme tel.

¹⁰³ V. G VIII 209. Otto Reitz (*Suppl.* au *Thesaurus* de Meerman, 1780) n'adopte lui non plus qu'exceptionnellement les leçons marginales de L.

de la Bibliothèque des Maurocordato, les leçons marginales de Leunclavius ne sont que rarement transformées en texte normal. Le texte imprimé est reproduit assez fidèlement. Les écarts qui interviennent ont été signalés dans l'apparat critique.

Les codifications des établissements agraires ont été rédigées dans le même grec populaire que l'on connaît par l'édition Zépos du Manuel de 1766. Il est en tout pareil à la langue du texte grec de la *Pravilniceasca Condică*.

7. *Réception byzantine et réalités roumaines.* Ce problème fondamental pour toute la longue période de la réception byzantine, devient particulièrement aigu à l'époque où nous nous plaçons. Tout récemment, J. de Malafosse¹⁰⁴, justement à propos de la réception du *Nomos geōrgikos* en Roumanie, comme précédemment N. Svoronos¹⁰⁵, à propos du Manuel de M. Fotino dans l'édition Zepos, insistait sur la nécessité d'en déterminer avec le plus de précision possible l'application effective et mettait en garde les historiens peu familiarisés avec les sources byzantines contre l'illusion que peut créer la simple circulation même abondante des recueils et des textes de droit écrit. Cette mise en garde a une valeur permanente et la prudence qu'elle suggère sera toujours bien venue. Dernièrement, un civiliste, le prof. J. Carbonnier, n'hésitait pas à soulever le problème de l'effectivité du droit à l'époque moderne.

Mais, en l'occurrence, la vie juridique en Valachie au XVIIe siècle présente des particularités qu'il importe de souligner. Le projet de code agraire avait échappé à la diligence des historiens des relations agraires. Quant au *Nomos geōrgikos*, l'inventaire exhaustif de sa réception vient à peine d'être dressé, et avant cette opération, toute analyse de son application effective n'aurait pu aboutir à des conclusions valables.

A ces constatations s'ajoute le fait que depuis environ un siècle les historiens du droit roumain ont partagé l'opinion que seule la *coutume*, la *legea țării*, dans une acception presque savignienne et souvent idéalisante, représentait l'authentique vie juridique du peuple, alors que la *pravila*, en tant que droit étranger, savant, copié au hasard des caprices individuels, serait restée le plus souvent un droit nominal. Dans cette voie, on cédait même à la tentation de résoudre, sans autre forme de procès, tous les problèmes que les faits soulevaient, en faveur de la coutume.

L'historiographie des 15 dernières années, tout en mettant avec raison l'accent sur le rôle des facteurs internes dans toute leur richesse et leur complexité, a en grande partie réussi à éviter les errements du passé, dont certains échos persistent encore. On a ainsi pu intégrer avec des arguments convaincants la réception byzantine parmi les grands processus formatifs du droit roumain féodal; on a valorisé la fonction universaliste et centralisatrice que le droit de la *pravila* a remplie dans la

¹⁰⁴ RDH 47 (1969) 588–584.

¹⁰⁵ RIDC (1961) 892.

consolidation de l'état (avec le caractère de classe qui le distingue), et dans le passage vers l'état moderne et son droit national unifié. On a mis en lumière la structure complexe et non homogène, de la coutume, qui n'est ni uniquement populaire, ni nécessairement égalitaire ou favorable au „peuple”. On a constaté que le phénomène de l'ineffectivité s'appliquait aussi au droit écrit princier, sans rien dire de la désaffectation croissante de la coutume en faveur du droit écrit (byzantin et princier) au fur et à mesure que l'on s'approche du XIXe siècle¹⁰⁶.

Enfin, l'intense circulation des textes écrits a été retenue comme un aspect toujours significatif de la culture juridique, surtout à une époque et dans une région où la loi conservait avec plus de vivacité son caractère d'enseignement, de précepte. On a interprété cette circulation comme un symptôme des préoccupations qui s'imposaient à l'ordre du jour et comme une tendance vers une application effective, dont il faudra toujours rechercher dans les documents internes la confirmation ou l'infirmité. Ce n'est que dans l'absence ou le silence des sources que la voie s'ouvre à de prudentes hypothèses, en partant de l'idée que l'on ne pouvait pas se donner tant de peine à élaborer et à copier des textes juridiques en pure perte ou d'une manière uniquement fantaisiste. Et quand cela serait, l'historien doit établir le fait avec attention, pour en tirer les conclusions qui s'imposent.

Les textes du projet de Fotino que nous éditons et la terminologie dont ils usent, soulèvent des problèmes difficiles en ce qui concerne leur adhérence aux réalités agraires de la Valachie à la fin du XVIIIe siècle. Le livre III du Manuel de 1777 n'est pas devenu le code sanctionné du pays. Mais le droit qu'il manifestait était le droit en vigueur à l'époque. Le choix des textes venait d'un éminent juriste qui vivait à Bucarest depuis plus de 10 ans, y ayant exercé les fonctions de conseiller juridique du prince, de codificateur et de juge-président du tribunal civil de la capitale (*Departamentul de opt*). Depuis la réforme de C. Maurocordato, l'application du droit écrit était en progression. Cependant, à première vue, on a du mal à placer en regard de chaque catégorie byzantine de paysans, adoptée par Fotino, une catégorie roumaine, mentionnée dans les documents internes. Les *clăcași* ou *lăcuvitori* (corvéables), anciens serfs (*rumâni, vecini*), les *lăturași*, les *oameni cu învoială*, soumis de plus en plus au même régime que les corvéables et se fondant dans la masse de ceux-ci, ne se laissent pas aisément répartir entre les catégories du schéma byzantin de Fotino. D'autre part, tous ces paysans du schéma byzantin (sauf les métrocomètes) sont des dépendants ou même des *adscripticii* (attachés à la glèbe). Or, sauf quelques récentes opinions séparées, notre historiographie agraire tend à considérer les *clăcași* comme des paysans que la réforme de Maurocordato aurait rendu à la liberté, par la suppression de la dépendance personnelle et par la transformation de la dépendance réelle en une dépendance d'ordre fiscal, contrôlée par le Trésor (*la Visteria*) et susceptible d'assurer aux paysans une certaine liberté

¹⁰⁶ V. sur ce qui précède G XII.

surveillée. L'État féodal fait grand cas de la liberté (*slobozenia*) des anciens roumains, les boyards en sont mécontents, et les paysans n'admettent pas qu'on les traite en *rumâni* ou *vecini*. Dionisie l'Écclésiarque, au début du XIXe siècle, affirmait déjà que la réforme de Maurocordato avait supprimé la *rumânia*, au sens de *iobăgie*, et qu'elle avait rendu les *rumâni* libres (*slobozi*). Dans ce sens, une *anaphora* du 8 avril 1798 (DRA I n-o 694) déclare que le rachat des *rumâni* (serfs) serait inutile, „car en général dans tout le pays il n'y a plus d'hommes asservis („*rumâniți*”). [Pour *rumân* dans les sources, v. aussi Mihordea, *Rel. agr.* 137 n. 303].

Sans pouvoir entrer ici dans les détails, il nous semble que le problème de la nature juridique des liens qui rattachaient le *clăcaș* au maître du domaine et du village devrait être repris dans une perspective renouvelée. C'est ainsi d'ailleurs que l'on a soutenu¹⁰⁷ récemment le caractère de dépendance féodale atténuée qu'il convient de reconnaître au statut du corvéable (*clăcășia*).

On a même précisé, à cette occasion, que la dépendance du corvéable était personnelle, car tout lien de dépendance pour pouvoir fonctionner au point de vue juridique doit posséder un tel caractère. Juridiquement, un paysan ne peut dépendre d'une terre, puisque celle-ci ne saurait devenir sujet de droits et d'obligations envers le paysan. C'est un fait élémentaire qu'il nous faut rappeler afin d'éviter des confusions fâcheuses. L'attache à la glèbe est une métaphore, qui signifie que l'essentielle et indispensable dépendance personnelle ne s'exerce que dans certaines limites, dérivant du devoir de ne pas créer de situation juridique qui séparerait le cultivateur de son lot de labour. Et cette limitation peut agir soit dans l'intérêt du maître (c'est l'attache à la glèbe qui contrecarre et ruine le droit de déguerpissement du cultivateur), soit dans l'intérêt de ce dernier (ce qui lui assure la possibilité de cultiver héréditairement le même lot, conservant dans la mesure du possible les anciennes traditions de la communauté agraire libre)¹⁰⁸, soit dans les deux sens en même temps.

Si nous abordons les documents internes de l'époque, nous constatons les faits suivants :

Le devoir d'obéissance (*ascultare*) et de soumission (*supunere*) caractérise le statut du corvéable dans ses rapports avec le maître du domaine et du village. Mais on ménage la susceptibilité du paysan, en lui répétant que la *robia* a été supprimée, ce qui était exact ; qu'il ne peut plus être vendu¹⁰⁹ comme une chose ou comme un Tzigane, mais c'était

¹⁰⁷ V. G XIV 98—799 et XV 165—167 ; Șt. Ștefănescu, *Evol.* 498—499.

¹⁰⁸ Leur importance est illustrée par un doc. comme celui du 15 juil. 1752 (DRA I no. 353) : l'igoumène du monastère d'Arnota réclame l'intervention du prince „afin d'être à même de nommer un *plcătab* (chef) dans le village du monastère avec l'accord (*voia*) des villageois et avec l'agrément de *l'ispravnik* (préfet du *județ* — district), pourvu qu'ils nous reconnaissent comme maîtres du domaine”.

¹⁰⁹ L'exception du doc. en date du 30 mai 1754 (DRA I no. 370), où deux *rumâni* sont retenus par leur maître lors de la vente du domaine, n'est pas significative, en raison de son caractère de vestige du régime antérieur à la réforme de 1746, à cette date-là (1754), les *rumâni* de type ancien n'étant pas complètement disparu en fait.

là plutôt un jeu de mots, car toute aliénation d'un village entraînait le transfert tacite des corvéables au nouveau propriétaire, sans que ces derniers eussent la possibilité d'invoquer la vente de la terre pour se déga-ger de toute obligation et s'en aller où bon leur eût semblé. D'ailleurs leur intérêt n'était pas de s'en aller, mais d'être moins exploités¹¹⁰. Par contre, le vaste ensemble des redevances dues par les corvéables était incompatible avec un statut de liberté et de simple lien contractuel.

C'est pourquoi le lien féodal du corvéable, établi sur le domaine à corvées, se distinguait nettement du lien contractuel existant entre le même corvéable (d'autrui) et le maître du domaine sur lequel il subvenait à certains de ses besoins économiques limités, sans devoir de corvées, et par rapport auquel il avait la qualité de *lăturaş*¹¹¹ (périphérique, paysan marginal). Enfin, le droit de reprise du maître à l'encontre des paysans fugitifs existait, surtout sous le règne d'Ypsilanti, et le prince le consacre à un certain moment par une véritable *legătură*, comme celle du temps de Michel le Brave, à la fin du XVIe siècle. Ce droit de reprise était consacré aussi par le § 18 des *Pravile pentru plugari*, sanctionnées séparément par le prince, dans la version roumaine que nous éditons ici. Ce texte était en vigueur depuis le milieu du XVIIe siècle, et en Moldavie, l'établissement de 1749 s'y était référé assez directement, en énumérant la *pravila* parmi les sources du servage (*vecinia*), telles que les boyards les avaient invoquées, à l'occasion du „jugement général” qui avait eu lieu dans le cadre d'une assemblée d'états¹¹². Quant à l'essai des boyards valaques de réintroduire le servage en Valachie avec l'appui de l'Autriche (1787—1791), nous l'avons déjà mentionné. Mais ce n'est pas tout. Dans le même mémoire adressé au prince de Cobourg¹¹², les boyards précisaient que durant la guerre russo-turque (1768—1774) le privilège d'avoir *des villages entiers* (c'est-à-dire avec des serfs) leur avait été rendu et qu'ils possédaient des preuves écrites de ce fait. Ils prétendaient aussi que le traité de Kutchuk-Kaïnardji qui leur garantissait les anciens privilèges, n'avait pas été respecté par les princes tyranniques du pays. Ces derniers auraient anéanti le privilège qui leur assurait „un nombre important d'hommes dans les villages exemptés”¹¹³. La demande des boyards tendant à la reconnaissance du droit à 24 jours de corvées par an faisait partie de la lutte qu'ils ont menée, au début du règne d'Ypsilanti, pour la reconquête d'un privilège au sujet duquel ils n'hésitaient pas en 1790 à faire des affirmations aussi catégoriques, mais très près du mensonge.

¹¹⁰ Ainsi qu'il résulte d'une manière suggestive de la plainte des villageois et des „martologues” d'„Izvorul de Jos” dans le district de Vlaşca (DRA I no. 343, 14 avril 1751). Les villageois, après qu'ils eurent déclaré que le désespoir les poussait à décider de quitter le domaine, constatent eux-mêmes que, sans l'intervention énergique du prince, les injustices ne tarderont pas à les suivre au nouveau domicile choisi. C'est pourquoi ils sont disposés à rester sur place, s'ils pouvaient obtenir justice. La désagrégation de l'attache à la glèbe de type ancien est ici évidente.

¹¹¹ DRA I no 725; no. 367 n. 1 (20 febr. 1754).

¹¹² V. G XIV 160—167 (resp. 795—799).

¹¹³ Urechiă, *Ist. rom.* III (1892) 330.

Une conclusion donc se dégage avec netteté pour cette période. Les boyards voulaient avoir à nouveau des *villages entiers*, c'est-à-dire la terre et les hommes, formule que Dionisie l'Ecclésiarque utilisera après 1800 pour définir le servage (*iobăgia, rumânia*) du paysan français, que seule la révolution aurait, selon lui, aboli de la même façon dont Maurocordato l'avait fait pour le paysan roumain en 1746.

Dans ce contexte, non exempt de contradictions, les dispositions du droit impérial insérées par Fotino dans son projet, tout comme la terminologie agraire qu'il empruntait, apparemment sans beaucoup de discernement, se révèle moins gratuite ou arbitraire.

Pour Fotino comme pour tous les juristes de l'époque lorsqu'ils maniaient le grec, les *lăcuitori* (corvéables) étaient des *ῥουμοῦνοι* ou des *πάροιχοι*, peut-être bien dans un sens atténué par rapport à l'acception originnaire de ces termes. Le texte grec de la *Prav. cond.* (1780) les utilisera, au titre 16, pour réglementer les redevances féodales des corvéables envers les maîtres des villages. Le texte roumain du code use de beaucoup de discrétion. Il n'emploie, par mégarde, le terme de *rumân* que deux fois, et (v. ci-dessus) traduit *πάροιχος* par *nemernic* (sans ressources) accolé à *lăcuitor*. Ce dernier mot rendait — sans rappel brutal à la *rumânia* — l'insistant *ῥουμοῦνος* du texte grec, qui se retrouve dans l'établissement agraire du cod. 1323 cité, mais non pas dans celui, semblable, du livre IV 11 (Manuel de 1777).

Donc, la terminologie byzantine de Fotino s'explique par la conception que ce juriste et beaucoup de ses contemporains se faisaient de la nature juridique de la *clăcășie*, en tant que statut de dépendance personnelle et réelle atténué du paysan „libéré” par la réforme de C. Maurocordato. Mais il y a davantage. Les boyards exigent d'Alex. Ypsilanti la consécration légale d'un taux de corvées égal à 24 jours de travail, qui à lui seul — dans les conditions données — supposait entre le boyard et le paysan un lien, non pas la liberté. Le projet de code rédigé par Fotino a bien pu correspondre à une offensive des boyards, dont la politique de restauration du servage aurait trouvé dans les prestigieux textes impériaux un précieux point d'appui. Fotino a pu être gagné à cette politique, non sans se contredire. En effet, dans le corps même du projet, la réglementation de la protimésis et le stoppage de la main-mise des puissants sur les villages libres témoignent d'une orientation radicale qui s'abreuve largement aux nouvelles à caractère social des Xe et XIIe siècles. Mais il s'agissait surtout de paysans libres, propriétaires terriens. Cette position favorable aux boyards, nous la retrouvons chez Fotino aussi dans l'aggravation des redevances paysannes, telles qu'elles se trouvent réglementées dans le livre IV, titre 11, compartivement au régime arrêté par Ypsilanti en 1780 (*Prav. cond.* 16).

Cette orientation que Fotino imprimait à son projet de code agraire ne pouvait que mécontenter le prince, tenu pour des considérations de politique générale à ménager la matière imposable qu'était la masse des paysans corvéables. De même les solutions de Fotino en matière de pro-

timêsis, partiellement adaptées par les Moldaves en 1785 (le chrysobulle synodal), ne laissaient de mécontenter les boyards et les monastères. La conjugaison des ces mécontentements a dû être suffisante pour conduire au rejet du texte de Fotino et à la refonte de ce texte d'où sortira, à la fois le code de 1780, le code pénal séparé (non publié) et le code rural traduit en roumain (également manuscrit). Dans le code de 1780, qui fut sanctionné et devint „le code du pays” (*pravila pămîntului*), les deux problèmes que nous venons d'évoquer ont reçu une autre solution, susceptible d'écarter les motifs de mécontentement que nous avons pu identifier à propos du projet de code de 1777.

La démarche de Fotino et le recours des juristes grecs à la terminologie byzantine des monuments juridiques des IXe et Xe siècles, apparaissent comme moins arbitraires ou artificielles, si l'on prend soin de les rapprocher de l'idée qu'un illustre byzantinologue, tel G. Ostrogorsky¹⁰⁵, se fait de la paréque byzantine.

Pour cet auteur, l'essentiel du lien de paréque résidait dans les redevances (paiements et services) dues au seigneur, et surtout dans les paiements. Le parèque appartenait à celui à qui il payait l'impôt (τέλος). Or, les corvéables et les *scutelnici* valaques devaient eux aussi des paiements et des services, dont une partie, même la corvée des premiers, était dans certains cas de plus en plus convertible en argent. Le corvéable appartenait à celui à qui il effectuait ces paiements et à qui il devait ces services, parmi lesquels la corvée passait au premier plan. Le parèque byzantin pouvait habiter en dehors du domaine (*ib.* 67), tout comme le corvéable valaque pouvait avoir des rapports avec deux domaines différents, les liens de *clăcăşie* ne le rattachant, sauf exception (v. DRA I no. 491 : 13 avril 1778), qu'à l'un d'entre eux.

Certains traits de la paréque byzantine que relève Ostrogorsky (*ib.* 56—65) se retrouvent plus nettement chez les *rumâni* d'avant la réforme de C. Maurocordato et ne conviennent que partiellement ou exceptionnellement au statut du corvéable, dont l'expropriation de son lot héréditaire (*moşia*) avait été généralisée et entérinée par la réforme de 1746.

En ce qui concerne l'attache à la glèbe, l'auteur cité attire l'attention sur le fait qu'elle différait chez le parèque de celle qui avait caractérisé le colonat, au Bas-Empire (*ib.* 67). Le parèque, lui, était attaché „à son seigneur en vertu des redevances” qu'il lui devait, mais „ce lien n'est pas moins puissant. Il explique non seulement une dépendance financière et économique, mais aussi une sujétion personnelle... et en fin de compte le dépouille du droit de libre départ”. Retenons aussi cette constatation que les parèques, masse peu homogène, n'avaient pas le droit de se déplacer, mais en fait ils se trouvaient souvent sur un autre domaine.

Toute cette analyse concorde parfaitement avec celle que nous venons de présenter plus haut, au sujet du corvéable valaque. Dans cette analogie, il ne s'agit ni de contacts directs ni — par-delà plusieurs siècles — d'emprunts livresques et culturels. Il y a eu, certes, un climat et une mentalité qui, en dépit d'incessantes évolutions, distinguent dans l'ensemble la

dépendance paysanne et le „féodalisme” dans le Sud-Est de l’Europe. Et il y a en Valachie, au XVIIIe siècle, des causes d’ordre économique et social qui, sur le plan des structures juridiques, ont entraîné des solutions jamais identiques, mais parallèles ou corrélatives à celles que le monde byzantin a pu utiliser dans un contexte bien différent.

Tout notre problème s’éclaire par cette remarque sur laquelle l’acad. A. Oțetea insistait à juste titre dans ses grandes études sur le problème paysan à notre époque, à savoir que selon les critères de la société féodale, la liberté n’était pas toujours incompatible avec certains liens de dépendance. Le parèque byzantin, conclura Ostrogorsky, „tout en étant dépendant, n’était pas non libre de sa personne et jamais les Byzantins ne l’opposent à un personnage *libre*, car les hommes libres étaient . . . très loin d’être indépendants“ (*ib.* 72). Cette constatation explique pourquoi dans les Principautés danubiennes on pouvait, à l’époque, énoncer avec tant d’insistance le principe que les corvéables étaient des hommes libres (*slobozi*), délivrés du joug de l’„esclavage” (*jugul robiei*)¹¹⁴, sans que pour autant ils cessassent de se trouver dans un état de dépendance. Or, cet état, en dépit de particularités certaines et irréductibles, revêtait des caractères essentiels permettant les rapprochements terminologiques et de fond auxquels les juristes grecs, avec leur culture byzantine, avaient aussi de bonnes raisons subjectives de procéder, non sans quelque excès qui, à ce titre, se révélera toujours inopérant et soumis à un véritable réflexe de défense, par le rejet plus ou moins violent de la part du corps social. L’échec relatif du Code général rédigé par M. Fotino avant le 11 novembre 1777 nous en fournit un exemple à la fois très complexe et fort caractéristique. On comprend en même temps pourquoi le travail de Fotino se révèle, par certains de ses côtés, un *avant-projet*, appelant une discussion serrée et une mise au point attentive, plutôt qu’un projet fini, qui n’aurait eu à attendre que la sanction princière comme une simple formalité de routine.

IV. DESCRIPTION DES MANUSCRITS

1. BAB ms. gr. 1195, 340 × 230 mm., 140 ff., reliure d’époque en cuir marron. Ecriture très lisible par deux mains de copiste qui se relaient à partir du f. 72 (liv. VI). Il contient le soi-disant *Manuel de 1777* de Fotino (le projet du premier code général du début du règne d’Ypsilanti).

Éditions antérieures et en préparation : a) une édition intégrale du liv. IV (coutumes locales) a été préparée par V. Grecu et Gh. Cronț à l’Institut d’histoire „N. Iorga” (texte original, traduction moderne, introduction); b) une édition partielle (11 titres) du même livre IV (texte original, tra-

¹¹⁴ V. les doc. des 2 et 4 mai 1772 (DRA I n° 432).

duction française et roumaine), par l'intermédiaire du Supplément à l'Histoire de la Valachie (éd. Tounousli, Vienne, 1806), se trouve dans l'étude de C. A. Spulber, *Bas. et cout. roum* (1945); c) le texte roumain d'époque (ante 1817) de la même version réduite du livre IV a été publié par nous (G VI 152—166). D'un point de vue scientifique, ce texte devra être incorporé à l'édition mentionnée sous la lettre *a*, soit à la place de la traduction moderne des 11 chapitres, soit à côté de celle-ci.

La présente édition : Livre III ff. 34^r—42^v et liv. IV, t. 11 ff. 53^{r-v}, avec, en App. D., la préface générale de l'ouvrage de Fotino, f. 3^r.

2. BNP Suppl. gr. 1323, 283 × 195 mm., XX + 768 (+ 484^{a-d}) pp reliure d'époque en cuir marron. V. une description détaillée par M.-L. Concasty, dans le *Catalogue* 624—625 d'Astruc et Concasty. Il contient la version, inconnue par ailleurs, de la 3e éd. manuscrite du Manuel de 1766 de M. Fotino.

Éditions antérieures : Inédit en tant que tel, mais la partie correspondante à la version unifiée du Manuel de 1766 (1 et 2e éd.) se trouve éditée par le prof. Zépos (Athènes, 1959), d'après la ms. gr. 1697 des AEJ. L'édition de ce Manuel élaborée à l'Institut d'histoire de Bucarest par V. Grecu et Gh. Cronț n'est pas encore coordonnée avec le ms. 1323.

La présente édition : l'Établissement agraire (περί τῶν δικαίων etc.) etc.) de la p. 684^d, qui ne figure pas dans les autres copies du Manuel de 1766.

3. BAB ms. roum. 1336, 160 × 95 mm., 100 ff., reliure d'époque en cuir marron avec tranches dorées sur le dos. Codex miscellaneus, belle écriture et mise en page très soignée. Sur le f. 1^r figure la date : 1783. Ancien ms. 174 de la Collection M. Gaster. Décrit par Strempele, Moisil et Stoianovici, *Catalog. man. rom.* IV 377—378 (avec reproduction de la *scara* (table des matières) du code pénal (*Canoane dă englimatica*), ff. 14^r—49^r. Voir également ci-dessus, III 2).

La présente édition contient le texte des *Canoane... cu titlu ce să cheamă pravile pentru plugari* (ff. 51^r—100^v). Ce texte se trouve également dans les mss. suivants :

a) BAB ms. roum. 1405, 240 × 172 mm., 90 ff., cartonné à une date ancienne, écriture rapide, relâchée. D'après l'écriture, le ms. est datable de la fin du XVIIIe siècle (G. Strempele). Codex miscellaneus contenant outre les *pravile pentru plugari* (ff. 48^v—61^r), la copie du code pénal connu par le ms. 1336 et de plusieurs recueils de droit civil (une synopse alphabétique et une synopse des livres I—IX des Bas. (V. RESEE 7 (1969) 335—365). Le nom de „Vlasie Protosinghelul” (f. 3^r) ne peut être que celui d'un lecteur ou du possesseur de l'ouvrage.

b) BAB ms. roum. 5782, 160 × 110 mm., 32 ff., cartonné récemment, écriture rapide, relâchée. Au f. 30^r figure en roumain la mention „1815 mars 9 terminée”. Le texte visé par notre édition figure aux ff. 1—30^r (93 §§ des *pravile pentru plugari*); ff. 31^v—32^r, texte sans importance. Ce ms. a formé un seul codex avec le ms. roum. 5826 qui contient une troisième copie du code pénal d'Ypsilanti, et dont la dernière page porte

le titre de l'actuel ms. 5782. De là découle l'erreur de ceux qui ont signalé le ms. 5826 comme contenant lui aussi une traduction du NG [v., pour les détails, RESEE 5 (1967) 131 n. 32 et 7 (1969) 337 n. 2]. Actuellement, les deux mss. sont réunis sous le cote 5826.

V. TECHNIQUE DE L'ÉDITION

Pour les textes édités nous avons publié le texte d'époque en langue grecque (savante ou populaire, selon le cas) ou roumaine. Les textes grecs ont été accompagnés d'une traduction moderne, où nous avons évité les tournures et le vocabulaire d'époque, soit pour des considérations de style, soit pour éviter la traduction interprétative.

Nous avons essayé de rendre l'original byzantin le plus fidèlement possible sans viser, comme devoir et encore moins comme idéal, à une traduction mécaniquement littérale¹¹⁶. Evitant tout excès de modernité nous avons préféré la forme la plus naturelle pour le lecteur d'aujourd'hui. Les compléments et les explications destinés à faciliter la compréhension d'une phrase elliptique ou de termes spéciaux, ont été placés, dans le premier cas, entre parenthèses angulaires et, dans le second, entre parenthèses rondes, avec l'indication : *scl.* (= *scilicet*).

Pour le texte roumain du code rural (*pravile pentru plugari*), le lecteur étranger voudra bien se reporter soit au texte grec du projet de code agraire, peu différent de la version roumaine, soit à la remarquable traduction française d'A. Patrogniet pour les 94 premiers paragraphes du Code de Basile Lupu de 1646, dans l'édition S. G. Longinesco (1912), correspondant au N. G.

Le texte du titre 16 de la *Prav. Cond.* a été fidèlement reproduit d'après l'édition de l'Académie (1957).

Les graphies fautives du copiste du texte grec ont été rectifiées et la graphie erronée a été rendue en note entre guillemets. Les virgules ont été ajoutées ou supprimées seulement lorsque la clarté du texte l'exigeait.

Les additions des éditeurs ont été placées entre parenthèses crochues < >, et les lettres ou les mots à éliminer, entre parenthèses rectangulaires []-

¹¹⁶ C'est ainsi que nous n'avons pas hésité à rendre *μείνανεν ἀπειθοῦντες* (T <2> 3) par : *ils ne se soumettent pas* et *ἐν αὐταῖς ἐπαρχίαις* (T <2>, 4) par *là-bas*, afin d'éviter la triple répétition d'ἐπαρχία; *θεσιζόμεν* (lat. *sancimus*), par *ordonnés* (T <2> 5), *ἀπαρασάλευτος ἔστω* (T <3> 9) par : *qu'elle reste inattaquable*, et *ἵνα λάβῃ τὴν πραΐδαν αὐτοῦ* (T <8>, 7), par *qu'il reçoive un dédommagement* au lieu du littéral : *qu'il prenne le dommage (subi)*. Dans T <3>, 3 le même mot : *διαστρέψει, διαστρέψωσι* a été traduit dans la même phrase par : *en se ravisant* (aspect causal) et ensuite par : *que la convention ne soit pas résiliée* (aspect effectif). *Ἄρχων* a été traduit selon le cas par *gouverneur (praeses)*, et par *clrmuitor*, ou *dregátor*, mots roumains sans équivalent exact en français. Mais dans l'expression technique : *ἀρχόντων ἔδικτα*, nous l'avons rendu par *préteur*, car il s'agissait d'évoquer la notion romaine d'*edicta praetorum*. Et il en est de même d'*αἱ βασιλικαὶ διατάξεις* = *constitutions impériales (constitutiones imperatorum)* et de *σοφῶν ἀποκρίσεις* = *réponses des prudents (responsa prudentium)*, en roumain : *Intelepși* et *prudenși*. Quant à *περὶ ἐπαρχικῶν* (Préface, App. D), nous l'avons rendu par : organisation de la ville, en roumain *rinduială* (cf. τὸ ἐπρχικῶν βιβλίον et τὰ ἐπαρχικά; ὁ ἐπαρχος).

La transcription des caractères chryrilliques du texte roumain a respecté les règles suivies par les collectifs spécialisés à l'Institut d'histoire „N. Iorga”. Là où les lettres **z** et **ж** ne rendaient pas, de toute évidence, une prononciation attestée d'époque ou provinciale, on a adopté la prononciation actuelle : *vînzînd*, *cînd*, *pînă* etc., sauf pour *cinevaș*, *cevaș*, *undevaș*. Les abréviations en résultant de l'étagement des lettres : *să-ș*, *și v*, *să s* etc. ont été complétées sans parenthèses angulaires. Les virgules de l'original ont été, en general, conservées, car elles marquent un rythme particulier du discours. On n'a pas éliminé les variations de graphie : *de — dă*; *cînd — cîndu* etc.

L'apparat critique du projet de code agraire signale le rapport existant entre le texte de Fotino et son modèle (le texte byzantin imprimé des Bas., du NG, des Nov. ou d'Harm.), tantôt copié, tantôt paraphrasé ou résumé avec certaines modifications. Les sigles des sources y précèdent le texte utilisé par Fotino et signifient : *L (Bas.) habet (habent)*; *apud L (in Bas.) deest (desunt)*.

Pour le code rural en langue roumaine l'établissement d'un appareil critique ne nous a pas semblé utile. Les moldavismes et autres particularités par rapport au code de 1652 ont été signalés à la note 92 et les différences de graphie entre les trois manuscrits (1336, 1405, 5872), identiques en leur essence (v. ci-dessus, III 2), ne méritent qu'un énoncé générique, à titre d'exemple, que nous donnons, ici, en note ¹¹⁶.

¹¹⁶ *Mss. 1405*: cinevași (etc.) || și-au || să-și || văcariul; boariul || plugariul/plugarul || hotariul/hotarul/hotarū || pojar || curătură || năemit || fier || mascur / mascor || viclene; lucre || copaci || stătoare.

Mss. 1405 et 5782: deocamdată || simbriia || hirlețiu || neștine.

Mss. 1405 et 1336: || greotățile || cîndu ' dobitocu (etc.).

Ms. 1405: va (rarement v); *ms. 5782*: va semeț || lucru.

§ 1 : său, să apuce hotariul *deest*.

§ 2 : ...cîndu și-au semănat sămînța și arătura și toată roada ce va face acel pămînt ce-au semănat pă locu strein, pentru căci au călcat hotarul altuia.

§ 6 : greșit (leçon fautive) § 64 : ajuta.

Scară § 5 : schimbatul pămîntului (*sic*: le code moldave de 1646).

Mss. 1336 et 5782 (= 5826) cinevaș (etc.) || ș-au || să-ș || văcarul; boarul || plugarul || hotar(ul) / hotarū || pojarū / pojar || curățitură || nămit || her || mascur || ficlene; lucreze || copaciu || stătoare.

Mss. 1336: deocadată || sinbriia || hirlețu || niștine.

Ms. 5782: greutățile || cînd || dobitoc (etc.).

Ms. 1336: va (ei souvent v) || semețu | lucrul.

§ 2 : ...cîndu ș-au semănat sămînța, atunci să-și piarză și sămînța. și arătura, și toată roada ce va face acel pămînt (1336: ce au) semănat pe loc strein, pentru căci au călcat hotaru altuia.

§ 6 : grăit § 64 : amuța (*sic*: 1646; 1652).

Scară § 5 : schimbul pămîntului (*sic*: le code valaque de 1652).

Ms. 5782 f. 30^r : „Sfirșit și lui Dumnezeu laudă. 1815 martie 9 am săvîrșit-o” ; *f. 31^v* : „Rădăcina învățaturii este amară ca herea, iar roadile ei sînt dulci ca merea, iproci. Cela ce pune toată iscusința spre faptele ce <le> bune, merge fără primejdie într-această viață, întocmai ca o apă fără bolovani. Să volnicește bine slujitoriu Ioan Halepliu (?)” ; *f. 32^r* : „În casele vornicului Mihalache (?) isprăvi, în casele” (traits et griffures de plume, un mot indéchiffirable).

Pour les établissements agraires A, B et C, l'apparat critique résulte de leur publication parallèle qui permet toutes vérifications utiles.

Pour la préface générale (app. D) que Fotino a placée en tête de son Manuel, le 11 novembre 1777, nous avons utilisé une traduction revue par Al. Elian (v. SMIM 5 (1962) 300 n. 4 ; 301).

L'étude introductive a été rédigée en roumain et en français par V. Al. Georgesco, qui y a inséré, au ch. III, 1, C (pp. 30 — 30 c) et aux ch. IV et V, les résultats formulés par Em. Popesco sur la base des recherches qu'elle a entreprises à propos des problèmes de son ressort.

La transcription et la traduction des textes grecs, ainsi que la transcription du texte roumain cyrillique en caractères latins, et une première collation de tous les textes ont été faites par Em. Popesco, à qui l'on doit la mise au point de la concordance des établissements agraires d'après les matériaux que le premier des auteurs de l'édition avait rassemblés et publiés dans une étude individuelle sur le codex parisien 1323 et sur les nouvelles données qui s'en dégagent pour l'histoire des relations agraires en Valachie à la fin du XVIIIe siècle (v. la Bibliografie, G X₁₋₂—XI).

Une seconde collation et la mise au point définitive de la traduction roumaine des originaux grecs ont été effectuées par les deux éditeurs. Les appendices A, E et l'indice des matières ont été établis par Em. Popesco. L'Appendice B, les Sigles et la Bibliographie ont été établis par V. Al. Georgesco.

La présente édition n'est pas une édition critique au sens traditionnel de cette notion, puisque le nombre des mss. ne permettait pas de remonter, à travers une tradition multiple et divergente, vers un archétype ou vers une version optima. Mais les différentes techniques employées par nous pour mettre en lumière le rapport des trois catégories de textes, tantôt avec leur modèle byzantin imprimé, tantôt avec les versions précédentes ou ultérieures, constituent à notre avis une démarche critique de nature à conférer à notre édition le caractère spécial qu'il nous a fallu souligner par le sous titre choisi.

La nécessité de la présente publication de textes juridiques s'est imposée au premier de ses éditeurs, il y a plusieurs années, comme une conclusion contraignante de ses longues recherches sur l'œuvre de M. Fotino et sur la législation d'Alex. Ypsilanti. Mais la réalisation de cette idée n'a été possible que lorsque la Direction de l'Institut d'études sud-est européennes a bien voulu inscrire parmi les thèmes de son plan l'élaboration de l'ouvrage envisagé, tout en élargissant les effectifs de la Section d'économie, sociologie et droit par la nomination d'une attachée de recherche, diplômée en philologie classique de l'Université de Bucarest. En louant les connaissances philologiques, le sens critique et l'effort de

rapide adaptation que la jeune attachée de recherche a su fournir, le promoteur de l'édition reste conscient de certaines imperfections de leur ouvrage, et avec la conviction qu'elles sont vénielles et limitées, il entend en assumer l'entière responsabilité.

Nous remercions très chaleureusement le prof. Liviu Stan, Mme dr. Ariadna Camariano-Cioran et Eugène Stănescu, chef de section à l'Institut d'études sud-est européennes de la lecture attentive du manuscrit et des remarques compétentes par lesquelles ils ont contribué à l'amélioration de notre travail. Il nous est agréable de ne pas taire la dette de reconnaissance que nous avons contractée envers Mlle M.-L. Concasty, conservateur au Département des manuscrits de la BNP, qui a bien voulu nous aider dans l'étude du cod. paris. 1323 et nous a facilité l'obtention d'un microfilm d'après ce codex. Nos vifs remerciements s'adressent à la Direction de notre l'Institut qui a bien voulu accepter que cette édition soit présentée comme contribution roumaine au IIe Congrès de l'Association internationale des études sud-est européennes (Athènes, 1970), ainsi qu'à la Direction des Editions de l'Académie pour son concours compréhensif qui a rendu possible la publication de l'ouvrage dans un délai record et dans d'excellentes conditions typographiques¹¹⁷.

¹¹⁷ Note sur le ms. gr. V 42 (BUJ). Ce ms. du Manuel de 1766 contient un texte qui a unifié la 1re éd. (ms. 1323 pp. 1–684) et la plupart des matériaux complémentaires de la 2e éd. (*ib.* pp. 685–756). Mais le codex continua de recevoir deux textes appartenant à la 2e éd. et qui se retrouvent dans le cod. paris. 1323 (*περι δικαιοδοσίας*, p. 697 et *περι δαυείων* etc., p. 717); ils sont placés sous la même rubrique de référence générale que celle des textes complémentaires du ms. parisien (p. 684^a = V 42, p. 449: τὰ ἀπὸ 685 (resp. 44[6]<9>) φύλλ. ἀρχόμενα ἀναπληροῦσι(ν) ἐλλείποντα τινὰ τῶν τριῶν βιβλίων). Le copiste a omis par erreur 3 titres complémentaires du cod. 1323 (=éd. Zepos II 37–39), car l'une de ces trois rubriques (*περι πεκουλλου*) figure au πίναξ, suivie d'un „λ“ (*λείπει* = ça manque). Ce fut la ms. 1326 qui, par une préférence dont on saisit mal les raisons, continua à recevoir les additions de la 3e éd., absentes du V 42, négligé. Mais après 1780, une autre main y copia, sans rubriques, 35 paragraphes non numérotés, venant des *Bas*. et de la *Prav. cond.* (15, 2–3; 16, 20–21; 18, 2; 36,1), et parmi lesquels Peretz (*Curs* II 2, 373) a reproduit sans indication de source 3 fragments agraires. L'unification partielle attestée par le ms. de Jassy est antérieure à celle, plus générale, des prototypes A et B (v. ci-dessus, n. 18), car ces derniers étendaient l'opération unificatrice aussi aux deux textes qui dans le ms. V 42 conservent leur caractère complémentaire (pp. 449–454). Quant au ms. gr. VI 6 (BUJ), la date indiquée par Peretz (*Curs* II 2, p. 366), 1761 au lieu de 1766, est due à une erreur.

1

BAB ms. gr. 1195 f. 34^r

ΒΙΒΛΙΟΝ Γ' *

NOMOI ΓΕΩΡΓΙΚΟΙ ΕΚ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΕΚ ΤΩΝ ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ
ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ

* Ms. editat dă peste tot : Γ' ^{τοῦ} etc. — Le ms. édité donne partout : Γ' ^{τοῦ} etc.
Pentru cuvintele precedate de un asterisc, v. Ap. E p. 208.
Pour les mots précédés d'un astérisque, v. App. E p. 209.

1. 34^v ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΕΝ ΤΩ Γ' ΤΟΥΤΩ ΒΙΒΛΙΩ ΕΜΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

<Φύλλ.>

<I>	Περὶ γεωργῶν ἐναπογράφων, καὶ παροίκων, καὶ μισθωτῶν .	<101>
<II>	Περὶ κηπουρῶν	<102>
<III>	Περὶ γεωργῶν	<103>
<IV>	Περὶ μορτῆς	<106>
<V>	Περὶ ἐφημισείας	<107>
<VI>	Περὶ κλοπῆς	<108>
<VII>	Περὶ ἀγελαρίων	<110>
<VIII>	Περὶ πραίδας ζώων	<111>
<IX>	Περὶ ζημίας	<112>
<X>	Περὶ φόνων ζώων	<113>
<XI>	Περὶ μάχης δύο ζώων	<114>
<XII>	Περὶ δένδρων	<115>
<XIII>	Περὶ ἐμπρησμοῦ	<116>
<XIV>	Περὶ δούλων	<117>
<XV>	Περὶ καινοτομιῶν	<118>
<XVI>	Περὶ μυλώνων	<119>
<XVII>	Περὶ βίας	<120>
	<Ἐπίμετρα>	<120>

<ΤΙΤΛΟΣ Α΄>

f. 35^r

<ΒΑΣ.> BIBLION NE' ΤΙΤΛΟΣ Α΄

5 Περὶ γεωργῶν ἐναπογράφων, καὶ παροίκων, καὶ μισθωτῶν· καὶ περὶ τῶν ἐξ αὐτῶν τικτομένων, καὶ περὶ τῶν πατριμονιαλίων, ἦτοι ἰδιοκτητῶν γεωργῶν

α΄

10 Ὁ γεωργὸς ἀσχολούμενος περὶ τὴν συλλογὴν τῶν καρπῶν, ἢ περὶ λογισμοῦς, μὴ ἀφελκέσθω εἰς τὰ ἔξω τῶν ὠρισμένων *βάρη ἐπειδὴ ἀναγκαίως ἡσχόληται.

κεφ. α΄ <F VI>
φύλλ. 693

β΄

10 Ὑπὲρ τῶν γεωργῶν οἱ δεσπότης ἀπαιτοῦνται τὰ *βάρη, ἦτοι τὰς συντελείας.

κεφ. δ΄ <ib.>
φύλλ. 693

γ΄

15 Τῶν γεωργῶν, οἱ μὲν ἐναπόγραφοί εἰσιν, καὶ τὰ τούτων πε-
κούλια τοῖς δεσπότης ἀνίκει, οἱ δὲ χρόνῳ τῆς τριακονταετίας μι-
σθωτοί[,] γίνονται, > ἐλεύθεροι <μένοντες> μετὰ τῶν πραγμάτων αὐτῶν·
ἀναγκάζονται μέντοι καὶ οὗτοι τὴν γῆν γεωργεῖν καὶ τὸ τέλος παρ-
έχειν, ὅπερ τοῦτο καὶ τῷ δεσπότη, καὶ τοῖς γεωργοῖς λυσιτελεῖς.

κεφ. ιη΄ <ib.>
φύλλ. 693

δ΄

20 Ἐὰν μητροκωμήτης ἐκποιῆσαι θελήσει πρᾶγμα, μηδενὶ ἐξω-
τικῷ ἐκποιεῖτω αὐτό, ἀλλὰ τῇ αὐτῇ κώμῃ ἐπεὶ ἀνίσχυρον ἔσται τὸ
πραττόμενον, καὶ οὐδὲν ὠφελήσει ὁ ἀγοραστής, εἰ μὴ ἄρα εἰς τὸ
λαβεῖν ἃ δέδωκεν.

τίτλ. ε΄ <ib.>
φύλλ. 694
περὶ προτιμή-
σεως τῶν πι-
πρασσομέ-
νων παρὰ μη-
τροκωμητῶν

ε΄

25 Ὁ ἀπὸ ἐλευθέρου, καὶ γεωργοῦ, καὶ δούλης δεσποτικῆς τικτό-
μενος, τῇ μητρῷα τύχῃ ἀκολουθεῖτω, καὶ τὴν ἀρχαιογονίαν αὐτῆς
μεταδιωκέτω.

κεφ. α΄ <ib.>
φύλλ. 696
ἐκ τοῦ ια΄
τίτλου.

21 „κίμη” 26 „μητρόα”

4–5 Bas. γεωργῶν ante ἦτοι || 11 τὰ βάρη ἦτοι Bas. desunt || 14 Τῶν] Bas. Αὐτοκρά-
τωρ Ἀναστάσιος. Τῶν || 16 <μένοντες> sic Bas.; Syn. Bas. om. || 17 ἀναγκάζονται... γῆν] Bas. καὶ οὗτοι δὲ ἀναγκάζονται καὶ τὴν γῆν || 18 ὅπερ Bas. deest | τοῦτο] Bas. τοῦτο δὲ ||
21 τῇ... κώμῃ] Bas. τῆς αὐτῆς κώμης || 23 ἃ] Bas. ἅπερ

〈ΤΙΤΛΟΣ Β'〉

〈ΒΑΣ. ΒΙΒΛΙΟΝ ΝΕ'〉 ΤΙΤΛΟΣ ΙΔ'

ΠΕΡΙ ΚΗΠΟΥΡΩΝ

α'

κεφ. β' <ib.>
φύλλ. 697

Θεσπίζομεν ὡπερ ὁ κηπουρός παραλαμβάνει τὸν κῆπον παρὰ τοῦ 5
κεκτημένου, οὕτως αὐτὸν καὶ ἀντιπαραδίδοναι· εἰ μὲν λάχανον ἔχει,
ἡνίκα ὁ κηπουρός αὐτὸν παραλαμβάνει, καὶ διατίμησις γένηται περὶ
τούτου, ὁμοίως καὶ τῇ παραδόσει τὴν ἀκριβῆ διατίμησιν τοῦ λαχά-
νου μόνου λαμβάνει· εἰ δὲ οὐκ ἔχει, ἀλλὰ ψιλὸν παραλάβῃ τὸν κῆ- 10
πον εἴτε ἔχοντα κόπρον, εἴτε μὴ, οὕτω καὶ τὴν ἀντιπαραδοσὶν γί-
νεσθαι καὶ ἀπλῶς οὕτω τηρεῖσθαι τὴν τοῦ πράγματος τάξιν ἐπὶ τῷ
παραδιδόντι κηπουρῷ, ὅποια γέγονεν ἡνίκα παρελάμβανε, μηδεμίας
ἐτέρας ἐπαγομένης τῷ δεσπότῃ βλάβης.

β'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ
<ib.> φύλλ.
698

Εἰ δὲ τις γῆν χέρσον ἐκδοίῃ, ὁ δὲ αὐτὴν ἐξημερώσειε, τὸν 15
ὑπὲρ τῆς ἐξημερώσεως κομίζεσθαι μισθόν, καὶ τὴν τοῦ ὄντος ἐν αὐτῇ
λαχάνου διατίμησιν.

γ'

Ἐκ τῆς ιζ' Νεαρᾶς τοῦ Ἰουστινιανοῦ

f. 35^v

ἐκ τῶν
Νεαρῶν
<a. 535>

Τοὺς εἰσδεχομένους ἀλλοτρίους γεωργοὺς ἀναγκάσει ὁ ἄρχων θᾶτ- 20
τον ἀποδοῦναι τοὺς ληφθέντας κακῶς, ὡς εἰ μέχρι πολλοῦ μείναιεν
ἀπειθοῦντες, ἅπην ὅσον ἄπορον τῆς ἐπαρχίας ἐστί, τοῦτο ταῖς ἐκείνων
κτῆσεσιν ἐπιθήσει. <ed. Scr. 71> <cap. 14>

δ'

ἐκ τῆς αὐτῆς

Εἰ δὲ ἐν ἐτέραις ἐπαρχίαις οἱ γεωργοὶ λέγονται καθεστᾶναι, 25 <ib.>
γράμμασι χρῆση πρὸς τοὺς τῶν ἐπαρχιῶν ἐκείνων ἡγουμένους, ὥστε
αὐτοὺς τοὺς ἐν αὐταῖς πεφευγότας γεωργοὺς συνομολογοῦντας, ἢ ἐ-
λεγχομένους παραδίδοσθαι τοῖς κεκτημένοις, καὶ ἐπανάγεσθαι πρὸς
τὴν ἰδίαν ἐπαρχίαν, καὶ τοὺς ἀπειθοῦντας σφοδρότερον μετιέναι τῇ
τῶν ἀπόρων ἐπιβολῇ. 30

12 „μηδεμιᾶς“

20 Τοὺς εἰσδεχομένους | Scr. ἀλλὰ καὶ τοὺς εἰσδεχομένους | ἀναγκάσει ὁ ἄρχων | Scr.
οὕτω μισήσεις, οὕτως ἀναγκάσεις || 23 ἐπιθήσει | Scr. ἐπιθήσεις || 26 γράμμασι χρῆση | Scr.
γράμμασι χρῆση δημοσίοις || 29 ἰδίαν ἐπαρχίαν | Scr. τὴν ἐπαρχίαν ἢς ἄρχεις

ε΄

Ἐκ τῆς ρνζ΄ Νεαρᾶς Ἰουστινιανοῦ

< ed. Scr.
381 >
< cap. 1 >
5

Τοὺς τὰ χωρία κεκτημένους, θεσπίζομεν, ὡς ἂν ἐθέλοιεν παραφυλάττειν τοὺς γεωργούς, ὅσοι περ αὐτοῖς κατὰ τὸν νόμον προσήκουσιν, ὡς μηδὲν γάμους πρὸς τοὺς ἐξ ἑτέρων ὠρμημένους χωρίων συμβάλλειν· < τοὺς δὲ μέχρι νῦν γενομένους γάμους εἶναι κυρίους, καὶ μηδένα δύνασθαι διασπᾶν τοὺς ἤδη συναφθέντας κατὰ τὸ κρατοῦν πρότερον ἔθος ἢ γεωργεῖν προσήκουσαν αὐτοῖς ἀναγκάζεσθαι γῆν. > ἢ γεωργεῖν μὴ προσήκουσαν αὐτοῖς ἀναγκάζεσθαι γῆν (?)

Νεαρῖ
α. 542 >

10

ζ΄

Τῶν ἀγρῶν διαιρουμένων καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς γεωργῶν οὐ χρὴ διαιρεῖσθαι τὸν πατέρα ἐκ τῶν παίδων ἢ τοὺς ἀδελφούς ἐξ ἀλλήλων, ἢ τὸν ἄνδρα παρὰ τῆς γαμετῆς.

βιβλίον ιβ΄
τῶν βασιλ.
τιτλ. [β΄] < γ΄ >

15

ζ΄

[Ἐκ τῆς α΄ Νεαρᾶς τοῦ βασιλέως Ῥωμανοῦ]

Περὶ παροίκων

< L II 166
Κοσμᾶ τοῦ
μαγίστρου
ψῆφος α΄ >
20

Ὁ πάροικος οὐ δύναται ἐκποιεῖν, ἢ μετεκιδιδόναι τὸν παραλεχθέντα αὐτῷ τόπον, ὄντινα ἀναχωροῦντος τούτου ἀναλαμβάνει ὁ κύριος τοῦ τόπου· εἰ δὲ ἐφθασαν τινὰ προεκποιηθῆναι παρὰ τῶν παροίκων εἰς ἑτέρους, ἢ ἐκποίησης αὐτῶν ἐστὶν ἀσύστατος.

[Νεαρᾶ]

f. 36r

< ΤΙΤΛΟΣ Γ΄ >

ΕΚ ΤΩΝ ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ

ΠΕΡΙ ΓΕΩΡΓΩΝ

α΄

25
< L II 255 >

Χρὴ τὸν γεωργὸν ἐργαζόμενον τὸν ἴδιον ἀγρὸν εἶναι δίκαιον, καὶ μὴ πחרορίζειν αὐλακας τοῦ πλησίου· ἐν δέ τις παρορίση καὶ κολοβώση μερίδα τὴν ἐγγιστᾶ αὐτοῦ, εἰ μὲν ἐν νεάτῳ τοῦτο πεποιήκεν ἀπόλλει τὴν νέασιν αὐτοῦ· εἰ δὲ καὶ ἐν σπόρῳ ταύτην τὴν παρορίαν ἐποιήσατο, ἀπόλλει καὶ τὸν σπόρον, καὶ τὴν γεωργίαν αὐτοῦ καὶ τὴν ἐπικαρπίαν ὁ παρορίσας γεωργός.

βιβλ. α΄

30

3 Τοὺς τὰ χωρία ... θεσπίζομεν] Scr. Θεσπίζομεν τοίνυν τοῦ λοιποῦ μὲν τοὺς τὰ χωρία κεκτημένους || 28 τὴν νέασιν] L τὴν νέασιν in margine νέασιν || § ε΄ uide supra pp. 28 ; 73 || § ζ΄ breuissime accomodat L II 166 cit.

β'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν τις γεωργὸς ἄνευ εἰδήσεως τοῦ κυρίου τῆς χώρας εἰσελθὼν ἐν αὐτῇ νεάσῃ ἢ σπεῖρῃ, μὴ λαμβανέτω μήτε ὑπὲρ τῆς ἐργασίας αὐτοῦ, μήτε ὑπὲρ τῆς νεάσεως, μήτε ἐπικαρπῖαν ὑπὲρ τοῦ σπόρου, ἀλλ' οὐδὲ τὸν καταβληθέντα κόκκον. < ib. > 5

γ'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν συμφωνήσωσι δύο γεωργοὶ μετ' ἀλλήλων καταλλάξαι χώρας πρὸ καιροῦ τοῦ σπεῖραι, καὶ διαστρέψῃ τὸ ἐν μέρος, εἰ μὲν ὁ κόκκος κατεβλήθη μὴ διαστρέψωσιν· εἰ δὲ οὐ κατεβλήθη διαστρέψωσιν· εἰ δὲ ὁ διαστρέφων οὐκ ἐνέασεν, ὁ δὲ ἕτερος ἐνέασε, νεάσει καὶ ὁ διαστρέφων καὶ διαστρεφέτω. < ib. > 10

δ'

ἐκ τῶν αὐτῶν Ἐάν δύο γεωργοὶ συμφωνήσωσι μετ' ἀλλήλων καταλλάξαι χώρας ἀναμεταξὺ δύο καὶ τριῶν μαρτύρων, καὶ εἰς τὸ διηνεκὲς συμφωνήσωσι, μενέτω τούτων ἡ βούλησις καὶ ἡ τούτων καταλλαγή κυρία, καὶ βεβία, καὶ ἀπαρασάλευτος. < LII 257 > 15

ε'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν δύο γεωργοὶ καταλλάξωσι χώρας εἴτε πρὸς καιρόν, εἴτε εἰς τὸ διηνεκὲς καὶ εὐρεθῇ τὸ ἐν μέρος κολοβὸν ὑπὲρ τὸ ἄλλο, καὶ οὐ συνεφώνησαν οὕτω, δότω ἀντιτόπιον ὁ πλεόν ἔχων τῷ ὀλίγον ἔχοντι· εἰ δὲ οὕτω συνεφώνησαν, μὴ ἀντιδιδότωσαν. < ib. > 20

ς'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν γεωργὸς ἔχων δίκην ἐν ἀγρῷ εἰσέλθῃ παρὰ γνώμην τοῦ σπείραντος καὶ ἀνάρχως θερίσῃ, εἰ μὲν ἔχει δίκαιον, μηδὲν ἔχέτω ἐξ αὐτοῦ· εἰ δὲ καὶ εἰκῆ ἐδικολόγησε, διπλῆ ποσότητι παρεχέτω τὰς θερισθείσας ἐπικαρπίας. < ib. > 25

ζ'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ὁ κόπτων ἀλλοτρίαν ὕλην ἄνευ εἰδήσεως τοῦ κυρίου αὐτῆς, εἴτα ἐργασάμενος καὶ σπείρας, μηδὲν ἔχέτω ἐκ τῆς ἐπικαρπίας. < ib. > 30

η'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν μερισμὸς γενόμενος ἠδίκησε τινὰς ἐν σκαφαῖς ἢ ἐν τόποις, ἄδειαν ἔχέτωσαν ἀναλύειν τὴν γενομένην μέρισιν. < ib. >

19 „κολλοβὸν”

6 τὸν καταβληθέντα κόκκον] L τὸν κόκκον τὸν καταβληθέντα || 8 et passim δύο] L δύο || 15—16 συμφωνήσωσι] L συνεφώνησαν (v. supra, pp. 28 ; 72) || 21 οὕτω] L οὕτως | ἀντιτόπιον] L ἀντιτοπίαν in margine ἀντιτόπιον || 26—27 τὰς... ἐπικαρπίας] L τὰς ἐπικαρπίας τὰς θερισθείσας || 30 σπείρας] L σπείρας ταύτην

f. 36^v

θ'

< ib. > Ἐάν δύο χωρία μάχωνται περὶ ὄρου, ἢ περὶ ἀγροῦ, τηρείτωσαν οἱ ἀκροαταί, καὶ τῷ διοκρατήσαντι ἐπὶ ἔτη πλείονα ἀποδότησαν τὸ δικαίωμα· εἰ δὲ ὄρος ἀρχαῖός ἐστιν, ἢ ἀρχαία διακράτησις ἀπαρασάλευτος ἔστω.

< ib. >

ι'

Ἐάν τις λαβὼν γῆν παρὰ ἀπορήσαντος γεωργοῦ τοῦ σπεῖραι, καὶ στοιχήσας > ἐστοίχησε τοῦ νεῶσαι μόνον, καὶ μερίσασθαι, κρατείτωσαν τὰ σύμφωνα· εἰ δὲ συνεφώνησαν καὶ σποράν, καὶ περὶ τούτου κρατείτωσαν τὰ σύμφωνα.

ια'

< ib. > Ἐάν γεωργὸς ἐκλαβόμενος γεωργίαν ἀμπελῶνος ἢ χώρας, καὶ στοιχήσας μετὰ τοῦ κυρίου αὐτοῦ, καὶ λαβὼν ἀρῶνα ἀπάρξεται καὶ διαστρέψας ἀμελήσει τούτων, τὴν ἀξίαν τιμὴν τοῦ ἀγροῦ ἢ τοῦ ἀμπελῶνος διδότη, καὶ τὸν ἀγρόν, ἢ τὸν ἀμπελῶνα, ἐχέτω ὁ κύριος αὐτοῦ.

ιβ'

< ib. > Ἐάν γεωργὸς εἰσελθὼν ἐργάσεται ἔνυλον χώραν ἄλλου γεωργοῦ, καὶ διὰ τριετίας ἐπικαρπέυση αὐτῇ, καὶ ἀποδώσει πάλιν τὴν χώραν τῷ κυρίῳ αὐτῆς.

20

ιγ'

< ib. > Ἐάν ἀπορήσας γεωργὸς πρὸς τὸ ἐργάζεσθαι τὸν ἴδιον ἀγρόν, καὶ ξενιτεύσει, καὶ διαφύγη, οἱ τὰ δημόσια ἀπαιτούμενοι τρυγείτωσαν τὸν ἀγρόν, μὴ ἔχοντες ἀδειαν ἐπανερχομένου τοῦ γεωργοῦ, ζημιούν ἢ ζητεῖν παρ' [αὐτῶν] < αὐτοῦ > τὸ οἰονοῦν.

25

ιδ'

< ib. > Ἐάν γεωργὸς ἀποδράσῃ ἐκ τοῦ ἰδίου ἀγροῦ, τελείτωσαν κατ' ἔτος τὰ *ἐξ[στρα]όρδυνα τοῦ δημοσίου λόγου οἱ τρυγῶντές τε, καὶ νεμόμενοι τὸν ἀγρόν, εἰ δὲ μή, ζημιούσθωσαν ἐν διπλῇ ποσότητι.

30

ιε'

< L II 258 > Οἱ τόκου χάριν λαβόντες ἀγρούς, εἰ πλέον τῶν ἐπτά χρόνων φανῶσι καρπιζόμενοι, ψηφισάτω ὁ ἀκροατὴς ἀπὸ τῆς ἑπταετίας καὶ τὸν ἄνω, καὶ πᾶσαν κατὰ τὴν ἡμίσειαν εἰσφοράν στοιχησάτω εἰς τὸ κεφάλαιον.

4 εἰ δὲ ὄρος] L εἰ δὲ καὶ ὄρος || 12 καὶ L deest || 14 τὴν ἀξίαν . . . διδότη] L τὴν ἀξίαν τοῦ ἀγροῦ ἢ τοῦ ἀμπελῶνος τιμὴν διδότη || 18 καὶ L deest | διὰ τριετίας] L τρία ἔτη in margine διὰ τριετίας || 18 ἐπικαρπέυση] L ἐπικαρπέυσει || 24 παρ' αὐτῶν] L εὐτόν || 27 ἐξστραόρδυνα sic Zepi § 19] L ἐξτραόρδυνα ; Heimb. ἐκτραόρδυνα ; Zachariae, *Gesch.* 254 n. 837 ἐξόρδυνα || 32 τὸν] L τὴν (v. Heimb. 'Ἐξάβιβλ. 833 n. 30).

ις'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν διέρχηται τις ἐν ὁδῷ καὶ εὔρη κεκλασμένον ἢ ἀπολλύμενον κτήνος καὶ εὐσπλαγχνισθεὶς μηνύσῃ, εἰ δὲ ὁ κύριος τοῦ κτήνους, ὑποψίαν ἔχει πεπονηρεῦσθαι τὸν μηνυτὴν ὁμοσάτω περὶ τῆς κλάσεως, περὶ δὲ τῆς ἀπωλείας μηδεὶς ἀνακρινέσθω. 5 < ib. >

ιζ'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Μηδεὶς ἀλλότριον γεωργὸν ὑποδεχέσθω, εἰ δὲ ὑποδέξεται, ἀποδότη αὐτὸν τῷ χωρίῳ πάλιν ὅπερ κατέλιπεν, καὶ εἴ τινα λόγον ἔχει περὶ αὐτοῦ αὐτὸς ὁ ὑποδεξάμενος, τούτῳ κεχ(ρ)ήσθω παρὰ τῷ ἄρχοντι· εἰ δὲ παραβῆ, δότη εἰς τὸ ταμεῖον δώδεκα λίτρας ἀργυρίου, 10 διπλασίας δὲ τῷ κυρίῳ τοῦ χωρίου· καὶ οὕτως ὑπὸ τοῦ ἄρχοντος ἀναγκαζόμενος ἀποδοῦναι τὸν γεωρ || γὸν μετὰ πάσης ζημίας, καὶ βλάβης, καὶ τοῦ πεκουλίου αὐτοῦ ἀποδιδότω αὐτόν. f. 37'

ιη'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν τις λάβῃ βοῦν πρὸς ἐργασίαν, καὶ ἀποθάνῃ, τηρείτωσαν 15 οἱ ἄκροαταί, καὶ εἰ μὲν ἐν ἐργῷ ἐξελάβετο αὐτόν, καὶ ἐν ἐκείνῳ ἀπέθανεν, ἀζήμιος ἔστω· εἰ δὲ ἐπ' ἄλλῳ ἐργῷ ἀπέθανεν, δώσει τὸν βοῦν ὀλοκλήρως. < ib. >

ιθ'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν τις βοῦν, ἢ ὄνον, ἢ ἄλλο κτήνος τὸ οἰνοῦν, ἀγνοοῦντος 20 τοῦ κυρίου αὐτοῦ ἄρῃ, καὶ ἐν πραγματείᾳ ἀπέλθῃ, δότη τὸν μισθὸν αὐτοῦ ἐν διπλῇ ποσότητι· εἰ δὲ ἀποθάνῃ ἐν τῇ ὁδῷ, δώσει δύω ἀντὶ ἐνὸς εἴ τι ἂν εἶῃ. < ib. >

<ΤΙΤΛΟΣ Δ΄>

[BIBLION Β΄]

25

ΠΕΡΙ ΜΟΡΤΗΣ

α'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Μορτὴ λέγεται ἡ γενομένη καταβολὴ ἀπὸ τῶν καρπῶν, ἦτοι τὸ δέκατον. < ib. >

1 „ὁμοσάτω“ sic: p. 110, 20; 24-25

3 εὐσπλαγχνισθεὶς] L σπλαγχνισθεὶς | εἰ δὲ ὁ κύριος] L ὁ δὲ κύριος || 4 ἔχει] L ἔχη | πεπονηρεῦσθαι τὸν μηνυτὴν] L τὸν μηνυτὴν πεπονηρεῦσθαι || 5 μηδεὶς ἀνακρινέσθω] L μηδὲν ἐνεχέσθω in marg. μηδεὶς ἀνακρινέσθω || 10 λίτρας ἀργυρίου] L ἀργυρίου λίτρας || 16 ἐν ἐργῷ] L ἐν ᾧ ἐργῷ | καὶ ἐν ἐκείνῳ] L ἐν ἐκείνῳ καὶ || 28 Μορτὴ... καρπῶν] Hes. Μορτάν, τὴν γενομένην καταβολὴν ἀπὸ τῶν καρπῶν | λέγεται L deest | ἦτοι τὸ δέκατον L deest

β'

< ib. > Ἐάν γεωργὸς μορτίτης θερίσας, ἄνευ γνώμης τοῦ χωροδότου ἐκ τοῦ αὐτοῦ
κουβαλήση τὰ δράγματα αὐτοῦ, ὡς κλέπτῃς ἀλλοτριωθήσεται πάσης
τῆς ἐπικαρπίας αὐτοῦ.

5

γ'

< ib. > Μορτίτου μέρος δεμάτια ἑννέα· χωροδότου δὲ μέρος, δεμάτιον ἐκ τοῦ αὐτοῦ
ἔν, ὁ δὲ ἐκτὸς τούτων μεριζόμενος, θεοκατάρατος.

σχόλιον

Μορτίτης λέγεται ἐκεῖνος ὅπου σπέρνει εἰς ξένον τόπον, καὶ δίδει
10 τὸ δέκατον ἐκ τῶν καρπῶν εἰς τὸν νοικοκύρη τοῦ τόπου, ὅστις κύριος
τοῦ τόπου λέγεται χωροδότης.

<ΤΙΤΛΟΣ Ε΄>

[ΒΙΒΛΙΟΝ Γ΄]

ΠΕΡΙ ΕΦΗΜΙΣΕΙΑΣ

15

α'

< ib. > Ἐάν γεωργὸς λαβὼν χώραν ἐφ' ἡμισείας, καὶ τοῦ καιροῦ κα- ἐκ τοῦ αὐτοῦ
λοῦντος μὴ νεάσῃ, ἀλλ' ὄψιν ῥίψῃ τὸν κόκκον, μηδὲν ἐκ τῆς ἐπικαρ-
πίας λαμβανέτω, ὅτι ψευδάμενος διεχλεύασε τὸν τοῦ τόπου κύριον.

f. 37^v

β'

20 Ἐάν γεωργὸς λάβῃ παρά τινος γεωργοῦ ἀπορήσαντος τὴν ἡμί- ἐκ τοῦ αὐτοῦ
σειαν ἀμπελῶνα πρὸς ἐργασίαν, καὶ οὐ κλαδεύσῃ κατὰ τὸ πρέπον,
< ib. > ἢ μὴ σκάψῃ, ἢ μὴ χαρακώσῃ, ἢ μὴ διασκαφήσῃ αὐτόν, μηδὲν ἐκ
τῆς ἐπικαρπίας λαμβανέτω.

γ'

25 Ἐάν ὁ τὴν ἡμίσειαν τοῦ ἀπόρου ἀγροῦ λαβὼν γεωργὸς πρὸ τοῦ ἐκ τοῦ αὐτοῦ
καιροῦ τῆς ἐργασίας μεταμεληθεὶς μηνύσῃ τῷ κυρίῳ τοῦ ἀγροῦ ὡς
< ib. > μὴ ἰσχύειν ἐργάσασθαι τὸν ἀγρόν, καὶ ὁ κύριος τοῦ ἀγροῦ ἀμελήσῃ,
ἀζήμιος ἔστω ὁ ἡμισιαστής.

6 „δεμάτια” 17 „ὄψιν”

3 κουβαλήση | L κοβαλήση in margine κουβαλήση || 8 L deest scholia || 17 νεάσῃ | L νεώσῃ |
ἀλλ' ὄψιν | L ἀλλ' εἰς ὄψιν || 20 τὴν ἡμίσειαν | L τῇ ἡμισείᾳ || 18 τοῦ τόπου | L τῆς χώρας in
margine τοῦ τόπου || 22 ἢ μὴ σκάψῃ | L ἤγουν σκάψῃ | ἢ μὴ L deest | ἢ μὴ διασκαφήσῃ | L καὶ
διασκαφήσῃ | αὐτόν | L αὐτήν || 27 ἰσχύειν | L ἰσχύων

δ'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν ὁ τὴν ἡμίσειαν λαβὼν τοῦ ἀγροῦ τοῦ ἀποδημήσαντος ἀπόρου γεωργοῦ μεταμεληθεὶς οὐκ ἐργάσῃται τὸν ἀργόν, ἐν διπλῇ ποσότητι τὰς ἐπικαρπίας διδότη. <L II 259>

<ΤΙΤΛΟΣ ς'>

5

[ΒΙΒΛΙΟΝ Δ']

ΠΕΡΙ ΚΛΟΠΗΣ

α'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν γεωργὸς κλέψῃ ἐν καιρῷ σκαφῆς λίσγον, ἢ δίκελλαν, καὶ μετὰ χρόνον διαγνωσθῆ, παρεχέτω ὑπὲρ αὐτοῦ ἡμερήσιον *κεράτιον 10 ἐν, ἢ γουιν *φόλλεις δώδεκα· ὁμοίως καὶ ὁ κλέπτων ἐν καιρῷ αὐτοῦ κλαδευτήριον, ἢ ἐν καιρῷ θερισμοῦ δρέπανον, ἢ ἐν καιρῷ ὑλοκοπίου πέλεκυν καὶ τὰ ὅμοια. < ib. >

β'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν τις κώδωνα ἐκ βοός, ἢ προβάτου ἢ ἐξ ἄλλου οἴουδήποτε 15 ζώου κλέψῃ, καὶ γνωρισθῆ, ὡς κλέπτῃς μαστιγωθήτω· εἰ δὲ καὶ τὸ ζῶον ἀφανὲς γένηται, δότω αὐτὸ ὁ κλέπτῃς τοῦ κώδωνος. < ib. >

γ'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν εὔρεθῆ ὀπωροφύλαξ κλέπτων ἐν ᾧ φυλάττει τόπω, στερείσθω τοῦ μισθοῦ αὐτοῦ, καὶ σφοδρῶς τυπτέσθω. 20 < ib. >

δ'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν εὔρεθῆ ποιμὴν μισθωτὸς ἀμέλγων τὰ πρόβατα λάθρα τοῦ κυρίου αὐτοῦ, καὶ πιπράσκων, τυπτόμενος τοῦ μισθοῦ αὐτοῦ στερείσθω. < ib. >

ε'

25

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν εὔρεθῆ τις κλέπτων ἀλλοτρίαν καλάμην, ἐν διπλῇ ποσότητι παρεχέτω αὐτήν. < ib. >

11 „φόλας” 16 „μαστιγωθείτω“

9 ἐν καιρῷ σκαφῆς] L ἐν σκαφῇ in margine σκάφω || 10 διαγνωσθῆ] L διαγνωρισθῆ in margine διαγνωσθῆ || 11 „φόλας”] L φόλλας in margine φῶλας et φόλλεις | αὐτοῦ] L [αὐτοῦ] || 12 ὑλοκοπίου] L ξυλοκοπίας in marg. ὑλοκοπίου

ς'

< ib. > Ἐάν τις κλέψῃ βοῦν, ἢ ὄνον, καὶ ἐλεγχθῆ, ἐν διπλῇ ποσότητι ἐκ τοῦ αὐτοῦ παρεχέτω αὐτὸν μαστιγωθείς, παρέχων καὶ τὴν *ἐργασίαν αὐτοῦ πᾶσαν.

5

ζ'

< ib. > Ἐάν τις κλέψαι θέλων βοῦν ἐξ ἀγέλης ἀπελάσῃ τὴν ἀγέλην, ἐκ τοῦ αὐτοῦ f. 38^r ἀπελαθεῖσα δὲ θηριόβρωτος ἡγένηται, τυφλούσθω.

η'

< ib. > Οἱ τῷ καιρῷ τοῦ θερισμοῦ εἰσερχόμενοι ἐν ἀλλοτρίῳ αὐλοκί ἐπὶ τῷ ἐκ τοῦ αὐτοῦ 10 κλέπτειν δεμάτια, ἢ στάχυας, ἢ ὄσπρια, τῶν χιτώνων στερείσθωσαν, μαστιζόμενοι.

θ'

< ib. > Οἱ ἐν ἀμπέλοις, ἢ κήποις εἰσερχόμενοι, εἰ μὲν βρώσεως ἕνεκα ἐκ τοῦ αὐτοῦ 15 ὀπωρῶν, ἀθῶοι ἔστωσαν· εἰ δὲ ἐν κλοπῇ φωραθεῖεν, τυπτόμενοι τῶν χιτώνων στερείσθωσαν.

ι'

< ib. > Οἱ κλέπτοντες ἄροτρον, ἢ ὕνεϊον, ἢ ζυγούς, ζημιούσθωσαν κατὰ ἐκ τοῦ αὐτοῦ τὴν ποσότητα τῶν ἡμερῶν, ἀφ' ἧς τὸ κλέμμα ἐγένετο, καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἀνά *φόλλεις δώδεκα.

20

ια'

< ib. > Οἱ κλέπτοντες ἄμαξαν ἀλλοτρίαν, ἢ καίοντες, ἐν διπλῇ ποσότητι ἀποδότωσαν αὐτήν. ἐκ τοῦ αὐτοῦ

ιβ'

< ib. > Ὁ ἐν ὠρείῳ εὐρισκόμενος κλέπτων τὸν σῖτον, εἰ μὲν ἄπαξ, ἐκ τοῦ αὐτοῦ 25 τυπτέσθω μάστιξιν ἑκατόν, καὶ τὸ ἀζήμιον τῷ κυρίῳ τοῦ τόπου ποιεῖτω· εἰ δὲ ἐκ δευτέρου φανῆ τοῦτο ποιῶν, τυπτόμενος ἐν διπλῇ ποσότητι ζημιούσθω τὸ κλέμμα· εἰ δὲ ἐκ τρίτου τυφλούσθω.

19 „φωλλας“ 24 „σίτον“

3 παρέχων... πᾶσαν] L ἀλλὰ καὶ τὴν ἐργασίαν αὐτοῦ πᾶσαν || 9 ἐπὶ τῷ L deest || 17 ὕνεϊον] L ὕνιν in marg. ὕνεϊον || 19 ἀνά... δώδεκα] L ιβ' φόλας in margine φώλεις || 25 τοῦ τόπου] L τοῦ σίτου || 27 post § ιβ' ap. L sequitur: 'Ο ἐν νυκτὶ κλέπτων ἐκ πίθου οἴνον ἢ ἔλαιον τῇ τῶν κλεπτῶν ὑποβληθήσεται ποινῇ quod omisit Fo.

(ΤΙΤΛΟΣ Ζ')

[ΒΙΒΛΙΟΝ Ε']

ΠΕΡΙ ΑΓΕΛΑΡΙΩΝ

α'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐὰν ὁ ἀγελάρης βοῦν παραλαβών, ἀπωλέσῃ αὐτόν, καὶ τῇ αὐτῇ 5 <ib.>
 ἡμέρᾳ, ἐν ἣ ὁ βοῦς ἀπώλετο οὐ καταμηνύσει τῷ κυρίῳ αὐτοῦ, ὅτι
 τὸν βοῦν ἕως ᾧδε, καὶ ᾧδε ἐώρακα, τί δὲ γέγονεν, οὐκ οἶδα, μὴ
 ἀζήμιος ἔστω· εἰ δὲ κατεμήνυσεν, ἔστω ἀζήμιος.

β'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐὰν ἀγελάριος βοῦν ἔωθεν παρὰ τοῦ γεωργοῦ λάβῃ, καὶ συγ- 10
 καταμίξῃ αὐτόν μετ' ἀγέλης, καὶ συμβῇ λυκωθῆναι τὸν βοῦν, δει- <L II
 ξάτω τὸ πτώμα τῷ κυρίῳ αὐτοῦ, καὶ αὐτὸς ἔστω ἀνέγκλητος. 260>

γ'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐὰν ἀγελάριος βοῦν λαβών ἀπὸ γεωργοῦ ἔωθεν, καὶ χωρισθῇ ὁ <ib.>
 βοῦς τοῦ πλήθους τῶν βοῶν, καὶ ἀπελθὼν εἰσέλθῃ ἐν χωραφίῳ, ἢ εἰς 15
 ἀμπέλους καὶ πραῖδαν ποιήσῃ, τὴν μὲν πραῖδαν διδόντω πᾶσαν ὁ ἀγε-
 λάριος, τοῦ δὲ μισθοῦ αὐτοῦ μὴ στερείσθω.

δ'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐὰν ὁ ἀγελάριος λάβῃ βοῦν παρὰ γεωργοῦ, καὶ ἀφανὴς γένηται <ib.>
 ὁ βοῦς, ὁμοσάτω ἐν ὀνόματι κυρίου μὴ αὐτὸν πεπονηρεῦσθαι καὶ ὅτι 20
 οὐκ ἐκοινωνήσῃ τῇ ἀπωλείᾳ τοῦ βοός, καὶ ἀζήμιος ἔστω.

ε'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐὰν ὁ ἀγελάριος ἔωθεν λάβῃ βοῦν παρὰ γεωργοῦ μὴ κεκλα- <ib.>
 σμένον, ἀλλ' ὑγιῆ, καὶ συμβῇ αὐτὸν κλασθῆναι, ἢ τυφλωθῆναι, ὁμο-
 σάτω μὴ αὐτὸν πεπονηρεῦσθαι, καὶ ἀζήμιος ἔστω. 25

5 ἀγελάρης] L ἀγελάριος in marg. ἀγελάρης || 6 καταμηνύσει sic: Zepi § 85] L κατα-
 μηνύση sic: Zepi § 24 || 11 μετ' ἀγέλης] L μετὰ τοῦ ἀγέλης || 12 ἔστω ἀνέγκλητος]
 L ἀνέγκλητος ἔ.τω || 23 ὁ ἀγελάριος] L ἀγελάριος

ς'

< ib. > Ἐάν ἀγελάριος ἐπ' ἀπωλεία βοός, ἢ ἐπὶ κλάσεως, ἢ ἐπὶ τυφλώσεως ὁμόσας, ὕστερον ἐλεγχθῆ ἐπὶ δύω ἢ τριῶν μαρτύρων ἀξιόπιστων, ὅτι ἐπιώρκησε, γλωσσοκοπηθεὶς, τὸ ἀζήμιον τῷ κυρίῳ τοῦ βοός
5 ποιεῖσθω. ἐκ τοῦ αὐτοῦ

ζ'

< ib. > Ἐάν ἀγελάριος μετὰ τοῦ ἐν ταῖς χερσὶν αὐτοῦ ξύλου ἀπολλύσῃ, ἐκ τοῦ αὐτοῦ καὶ κλάσῃ βοῦν, ἢ ἐκτυφλώσῃ, οὐκ ἔστιν ἀθῶος, ἀλλὰ ζημιωθήτω· εἰ δὲ μετὰ λίθου κρούσῃ, ἀζήμιος ἔστω.

10

〈ΤΙΤΛΟΣ Η΄〉

[BIBLION ς']

ΠΕΡΙ ΠΡΑΙΔΑΣ ΖΩΩΝ

α'

< ib. > Ἐάν τις εὔρη βοῦν ἐν ἀμπελῶνι, ἢ ἀγρῷ ἢ ἐτέρῳ τόπῳ πραῖδαν ἐκ τοῦ αὐτοῦ
15 ποιοῦντα, καὶ οὐ παραδώσει αὐτὸν τῷ κυρίῳ αὐτοῦ, ὡς μέλλων αὐτὸν ἀπαιτεῖν πᾶσαν τῶν καρπῶν τὴν γενομένην ἀπώλειαν, καὶ ζημίαν, ἀλλὰ φονεύσῃ, ἢ κλάσῃ, δότω βοῦν ἀντὶ βοός, ὄνον ἀντὶ ὄνου, πρόβατον ἀντὶ προβάτου, καὶ ὅμοιον ἀντ' ὁμοίου.

β'

< ib. > 20 Τὴν φοράδα μου βοσκομένην εὐρών ἐν τῷ σῶ κήπῳ ἀπήλασας, καὶ ἤμβλωσεν, ἐάν ἐπληξας, ἢ ἐπίτηδες σφοδρῶς ἤλασας, ἐνέχη τῷ ἀκουγλίῳ· ὁ γὰρ ἀλλότριον ἄλογον βοσκομένον ἐν τοῖς ἰδίοις εὐρών, οὔτε ἀποκλείειν αὐτό, οὔτε σφοδρῶς ἐλαύνειν ὀφείλει, ἀλλ' ὡς ἴδιον ἔχειν· ἔχει γὰρ ἀγωγὴν κατὰ τοῦ δεσπότου περὶ ὧν ὡς εἰκὸς ἐζημιῶνται. ἐκ τοῦ αὐτοῦ

25

γ'

< ib. > Εἴ τις εὔρη βοῦν πραιδεύοντα, καὶ οὐ παραδώσει αὐτὸν ὁ εὐρών τῷ κυρίῳ αὐτοῦ, ἀλλ' ὠτοκοπήσῃ, ἢ τυφλώσῃ, ἢ ῥινοκοπήσῃ, οὐ λαμβάνει αὐτὸν ὁ κύριος αὐτοῦ, ἀλλὰ λαμβάνει ἄλλον ἀντ' αὐτοῦ ὕγι· ἐκ τοῦ αὐτοῦ

3 „ὁμόσας“ 7 „ἀπολύσῃ“ 8 „ζημιωθεῖτω“ sic: p. 112, 21 14 „εταίρω“

2 ἐπ' ἀπωλεία] L ἐπ' ἀπωλείας || 2-3 ἐπὶ τυφλώσεως] L τυφλώσεως || 8 „ζημιωθεῖτω“] L ζημιωθήτω || 15 παραδώσει sic: Zeri § 38] L παραδώσῃ || 17-18 πρόβατον] L ἢ πρόβατον | καὶ... ὁμοίου] L in margine | 20 φοράδα μου] L φορβάδα μου in margine φοράδα | κήπῳ] L τόπῳ || 22 ἀκουγλίῳ] L Ἀκουγλίῳ || 26 παραδώσει] L παραδώσῃ; Zeri § 48 δώσει || 27 ῥινοκοπήσῃ] L οὐροκοπήσῃ || 28 οὐ λαμβάνει] L οὐκ ἄρη αὐτὸν ὁ κύριος αὐτοῦ in margine οὐ λαμβάνει | λαμβάνει] L λάβη

δ'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐἴ τις εὐροὶ χοῖρον ἐν πραΐδα, ἢ πρόβατον, ἢ χύνα καὶ παρα- <L II 261>
δώσει αὐτὸν ἐν πρώτοις τῷ κυρίῳ αὐτοῦ, εἴτα δευτερώσας, καὶ πα-
ραγγείλας, τὸ τρίτον οὐροκοπήσῃ, ἢ τοξεύσῃ, ἀνεύθυνος, καὶ ἀζή-
μιος ἔστω. 5

ε'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν τις βοῦς εἰσελθὼν ἐν ἀμπελῶνι, ἢ ἐν κήπῳ ἐμπέσῃ εἰς <ib.>
τὸν τῆς ἀμπέλου διώρυγον, ἢ τοῦ κήπου τὸν φραγμὸν, καὶ ἀποθάνῃ,
ἀζήμιος ἔστω ὁ τοῦ κήπου κύριος καὶ τοῦ ἀμπελώνος. f. 39^r

ς'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν τις βοῦς ἢ ὄνος θέλων εἰσελθεῖν ἐν ἀμπελῶνι, ἢ κήπῳ ἐμ- <ib.>
παρῆ ἐν τοῖς τοῦ φραγμοῦ πάλαις, ἀζήμιος ἔστω ὁ τῆς ἀμπέλου, καὶ
τοῦ κήπου κύριος. 10

ζ'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν τις ἐκ μιᾶς, ἢ δευτέρας καταβολῆς πραΐδας φονεύσῃ, καὶ 15 <ib.>
οὐ παραδώσῃ τὸ ζῶον τῷ κυρίῳ αὐτοῦ, ἵνα λάβῃ τὴν πραΐδαν αὐτοῦ,
διδότω ὅπερ ἐφόνευσεν.

η'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν γεωργὸς εὐρῆ βοῦν ἀλλότριον εἰς τὸν αὐτοῦ ἀμπελῶνα πραΐδαν <ib.>
ποιοῦντα, καὶ οὐ καταμηνύσῃ τῷ κυρίῳ αὐτοῦ, ἀλλὰ διῶξαι αὐτὸν βουλη- 20
θεὶς φονεύσῃ, ἢ κλάσῃ, ἢ πάλῳ ἐμπαρῆ, ζημιωθήτω αὐτὸν ἐξ ὅλο-
κλήρου.

<ΤΙΤΛΟΣ Θ'>

[BIBAIION Z']

ΠΕΡΙ ΖΗΜΙΑΣ

25

α'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν τις θερίσας τὴν ἑαυτοῦ μερίδα, τῶν πλησίον αὐτοῦ μερί- <ib.>
δων μὴ θερισθεισῶν, εἰσαγάγῃ αὐτοῦ τὰ κτήνη, καὶ βλάβην τοῖς
πλησίον ἐργάσῃται, τυπτέσθω μάστιγας τριάκοντα, καὶ τὸ ἀζήμιον
τῷ βλαβέντι ποιείτω. 30

2 εὐροὶ] L εὐρη sic: Zepi § 49 | παραδώσει sic: Zepi § 49] L παραδώσῃ || 4 ἀνεύθυνος] L ἀζήμιος in margine ἀνεύθυνος || 17 διδότω] L δότω || 28 αὐτοῦ τὰ κτήνη] L τὰ κτήνη αὐ-
τοῦ || 29 τριάκοντα] L λ'

β'

<ib.> Ἐάν τις τρυγήσῃ τὸν ἴδιον ἀμπελῶνα, καὶ οὐσῶν ἀτρυγήτων ἐκ τοῦ αὐτοῦ τῶν μεριδίων τινῶν, εἰσαγάγῃ τὰ ἴδια κτήνη, καὶ ζημίαν ἐργάσῃται τοῖς πλησίον, τυπτέσθω μάστιγας τριάκοντα, καὶ τὸ ἀζήμιον τῷ βλα-
5 βέντι ποιείτω.

γ'

<ib.> Ὁ βόσκων ἀδίκως ἐν ἀλλοτρίᾳ γῆ θρέμματα τῷ ἀκουγλίῳ ὑπό- ἐκ τοῦ αὐτοῦ
κειται, ἤτοι εἰς τὸ ἀπλοῦν.

δ'

<ib.> 10 Οἱ μέτρα σίτου ἢ οἴνου κολοβά ἔχοντες, καὶ μὴ ἐξακολουθοῦντες ἐκ τοῦ αὐτοῦ τῇ ἀρχαίᾳ πατροπαράδοτῳ μετρήσει, ἀλλὰ διὰ αἰσχροκέρδειαν παρὰ τὰ διατετυπωμένα ποιοῦντες, τυπτέσθωσαν ἰσχυρῶς ὡς ἀσεβεῖς.

<ΤΙΤΛΟΣ Ι΄>

[ΒΙΒΛΙΟΝ Η΄]

f. 39^v

15

ΠΕΡΙ ΦΟΝΩΝ ΖΩΩΝ

α'

<ib.> Ἐάν τις κόπτων ἐν δρυμῶνι ξύλα οὐ προσέξῃ ἀλλὰ πεσὸν τὸ ἐκ τοῦ αὐτοῦ δένδρον ἀποκτείνῃ βοῦν, ἢ ὄνον, ἢ ἄλλο τὸ οἰονοῦν, δότω ψυχὴν ἀντὶ ψυχῆς.

20

β'

<ib.> Ἐάν τις κόπτων δένδρον ἄνωθεν ῥίψῃ ἀγνωσίᾳ τὸν πέλεκυν, καὶ ἐκ τοῦ αὐτοῦ φονεύσῃ ἀλλότριον κτήνος, δότω αὐτό.

γ'

<ib.> 25 Ἐάν τις ἐξέλθῃ πρὸς συναγωγὴν τοῦ ἰδίου βοός, ἢ τοῦ ὄνου, ἐκ τοῦ αὐτοῦ καὶ διώκων τὸ ἴδιον συνδιώξῃ μετ' αὐτοῦ καὶ ἕτερον, καὶ μὴ ἐπισυνάξῃ μετὰ τοῦ ἰδίου, ἀλλ' ἀπόλλυται, ἢ λυκωθῆ, διδότω ἀντίψυχον τῷ κυρίῳ αὐτοῦ βοῦν, ἢ ὄνον· εἰ δὲ μηνύων ἐμήνυσε, καὶ τὸν τόπον ἀπέδειξεν ἀπολογησάμενος, ὡς ἀδυνάτως εἶχεν αὐτοῦ ἐπικρατῆς γενέσθαι, ἀζήμιος ἔστω.

17 „δρυμῶν“

3 μεριδίων] L μερίδων || 4 τριάκοντα] L λ' || 7 ἀκουγλίῳ] L Ἀκουγλίῳ || 8 ἤτοι . . . ἀπλοῦν] L τουτέστιν εἰς τὸ διπλοῦν || 24 συναγωγὴν] L συγκομιδὴν in margine συναγωγὴν || 25 ἕτερον] L ἕτερα | καὶ μὴ] L καὶ οὐκ || 26 ἀπόλλυται] L ἀπώληται; Zepi § 43 ἀπολεῖται || 28 ἀπέδειξεν] L ὑπέδειξεν

δ'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν τις εὐρών ἐν ὕλῃ βοῦν, σφάξῃ αὐτόν, καὶ λάβῃ τὰ κρέα, <ib.>
χειροκοπέισθω.

ε'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν τις συστήσῃ μάγγανον ἐν τῷ καιρῷ τῶν καρπῶν, καὶ ἐμ-⁵
πέσῃ ἐν αὐτῷ κύων, ἢ χοῖρος, καὶ ἀποθάνῃ, ἀζήμιος ἔστω ὁ τοῦ <L II 262>
μαγγάνου κύριος.

<ΤΙΤΛΟΣ ΙΑ΄>

[ΒΙΒΛΙΟΝ Θ΄]

ΠΕΡΙ ΜΑΧΗΣ ΔΥΩ ΖΩΩΝ, ΗΓΟΥΝ ΩΘΗΣΕΩΣ ΚΑΙ ΒΛΑΒΗΣ 10

α'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν ζῶον ἕτερον ζῶον ἐρεθίσῃ, καὶ παροξύνη καὶ παρακινήσῃ, <ib.>
καὶ ἐκ τούτου, ἢ ἐν ἀπὸ τῶν δύο ζῶων τελευτήσῃ, ἢ γένηται βλάβη
ἄλλῳ τινὶ ἀπολέσαντι τυχόν τι τῶν οἰκείων ἐκ τῆς τῶν ζῶων μάχης,
ὁ δεσπότης τοῦ ἐρεθισαντος ζώου ἐνέχεται. 15

β'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν ζῶον ἑτέρῳ ζῶῳ πρὸς μάχην συμβάλλῃ, εἰ μὲν τὸ κατ'
ἄλλον τολμῆσαν τελευτήσῃ, οὐδεμία ἀγωγή κινεῖται· εἰ δὲ τὸ ἕτερον
ἀπολεσθῆ κινεῖ ὁ δεσπότης αὐτοῦ κατὰ τοῦ ἔχοντος τὸ ζῶον τὸ πρῶ-
τως εἰς τὴν μάχην ὀρμήσαν, καὶ ἢ αὐτὸ τὸ πρῶτως κινήσαν ζῶον 20
ἀντ' ἐκείνου λαμβάνει, ἢ ἀλλοτριοτρόπως ἐπὶ τῇ γενομένῃ ζημίᾳ τὴν
θεραπείαν ἀνάλογον δέχεται.

γ'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν μαχομένων δύο κυνῶν ὁ τοῦ ἐνὸς κύριος δώσῃ τῷ ἄλλο- <ib.>
τρίῳ μετὰ ξίφους ἢ || μετὰ βάρβδου, ἢ μετὰ λίθου, καὶ συμβῆ τὸν κύνα 25
ἐκ τῆς πληγῆς ἐκείνης τυφλωθῆναι, ἢ ἀποθανεῖν, ἢ ἄλλο τι ἐπικίν-
δυνον παθεῖν, τὸ ἀζήμιον τῷ κυρίῳ αὐτοῦ ποιεῖται.

13 „βλάβη“

2 λάβῃ] L ἄρη || 5 συστήσῃ] L στήσῃ || 17-18 κατ' ἄλλον] L κατὰ τοῦ ἄλλου | τολ-
μῆσαν] L ὀρμήσαν || 21 ἀλλοτριοτρόπως] L ἀλλοτρόπως

δ'

Ἐάν τις ἔχων δυνάστην κύνα κατεπαιρόμενον εἰς τοὺς συννομεῖς ἐκ τοῦ αὐτοῦ αὐτοῦ ὑπαγγρίση τὸν κύνα τὸν δυνατὸν κατὰ τοῦ ἀσθενεστέρου, καὶ συμβῆ αὐτὸν λυκωθῆναι, καὶ ἀποθανεῖν, τὸ ἀζήμιον τῷ κυρίῳ αὐτοῦ 5 ποιεῖτω, λαμβάνων καὶ μάλιστα δώδεκα.

ε'

<ib.> Ἐάν τις κύνα ποιμαίνοντα φονεύσας, οὐχ ὁμολογήσῃ αὐτό, ἀλλὰ ἐκ τοῦ αὐτοῦ γένηται θηρίων ἔφοδος ἐν τῇ μάνδρᾳ, μετέπειτα δὲ διαγνωσθῆ ὁ φονεύσας τὸν κύνα, πᾶσαν τὴν ἀπώλειαν τῆς ποιμνῆς δότω μετὰ καὶ 10 τῆς τιμῆς τοῦ κυνός.

ς'

<ib.> Ὁ διαφθείρων κύνα ποιμνῆς ἐπιτυθειότῃ φαρμάκων, λαμβανέτω ἐκ τοῦ αὐτοῦ μάλιστα ἑκατόν, καὶ τὸ διπλάσιον τῆς τιμῆς τοῦ κυνός διδότη τῷ κυρίῳ αὐτοῦ· εἰ δὲ καὶ ἀπώλεια τῆς ποιμνῆς γέγονεν, ἅπασαν τὴν 15 ζημίαν ὁ φονεύσας διδότη, ὡς αἴτιος διαφθορᾶς τῆς φυλακῆς τοῦ κυνός γεγονώς· μαρτυρεῖσθω δὲ ὁ κύων, καὶ εἰ θηρ<ι>ομάχος ἦν, ἔστω ὡς προείπομεν· εἰ δὲ ἀπλῶς καὶ ὡς ἔτυχε, τυπτόμενος, τὴν τιμὴν τοῦ κυνός εἰς τὸ ἀπλοῦν καὶ μόνον διδότη.

ζ'

<ib.> 20 Ὁ διαφθείρων ἀλλότριον κτήνος ἐξ οἴασδήποτε προφάσεως δια- ἐκ τοῦ αὐτοῦ γι νωσκόμενος, τὸ ἀζήμιον ποιεῖτω τῷ κυρίῳ αὐτοῦ.

〈ΤΙΤΛΟΣ ΙΒ'〉

[ΒΙΒΛΙΟΝ Ι']

ΠΕΡΙ ΔΕΝΔΡΩΝ

25

α'

<L II 263> Ἐάν δένδρον ἀνατραφῆ ἰπό τινος ἐν τέπῳ ἀμερίστω, καὶ μετὰ ἐκ τοῦ αὐτοῦ ταῦτα μερισμοῦ γενομένου ἔλαχεν εἰς μερίδα ἄλλου, μὴ ἔχέτω τὴν ἐξουσίαν τοῦ δένδρου, ἀλλ' ὁ ἀνατρέψας αὐτὸ ἔχέτω μόνος· εἰ δὲ κα-

7 „ποιμένοντα“

2-3 εἰς... αὐτοῦ] L τῶν ὁμοίων αὐτῷ in margine εἰς τοὺς συννομεῖς αὐτοῦ || 3 ὑπαγγρίση] L ὑπαγγρίση || 4 λυκωθῆναι] L κηλωθῆναι || 5 δώδεκα] L ιβ' || 13 ἑκατόν] L ρ'

ταβοᾶ ὁ τοῦ τόπου κύριος, ὅτι ἀδικεῖται, ὑπὲρ τούτου ἕτερον δότω δένδρον τῷ ἀναθρέψαντι, καὶ ἐχέτω αὐτὸ ἀβλαβές.

β'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν δένδρον ἴσταται ἐν μερίδι χωραφίου, εἰ μὲν ἦ κῆπος σύν- <ib.>
εγγυς, καὶ ὑποσκιάζεται ὑπὸ τοῦ ἐκεῖσε δένδρου, κλωνοκοπήσει 5
αὐτὸ ὁ κύριος αὐτοῦ· εἰ δὲ οὐκ ἔστι κῆπος, μὴ κλωνοκοπέισθω.

γ'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν τις δίκην ἔχων μετὰ τινος ἀνάρχως κόψη ἄμπελον, ἢ ἄλλο f. 40'
δένδρον τὸ οἰονοῦν, χειροκοπέισθω. <ib.>

δ'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ὁ κόπτων ἀμπέλους ἐγκάρπους ἄλλοτρίους, ἢ ἀνασπῶν, χειρο- <ib.>
κοπέισθω ζημιούμενος. 10

ε'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Οἱ δένδρα καὶ μάλιστα ἀμπέλους τέμνοντες, ὡς λησταὶ κολά- <ib.>
ζονται· δένδρον δὲ λέγεται καὶ ἄμπελος, καὶ κισσός, καὶ ἡ κάλαμος, 15
καὶ ἡ ἰτέα· τὸ δὲ μήπω ῥιζωθὲν οὐκ ἔστι δένδρον, οὐδὲ οὔτινος αἱ
ρίζαι ἐξηράνθησαν, καὶ ἴσταται· εἰ δὲ ἐκριζωθὲν δύναται φυτευθῆναι,
δένδρον λέγεται, καὶ αἱ ῥίζαι τῆς ἐλαίας, καὶ ἐάν αὐτὰς τάμωσιν,
ἕκαστος αὐτῶν ἐνάγεται εἰς τὸ ὀλόκληρον.

ς'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Σημείωσαι δέ, ὅτι οὐ μόνον ὁ χερσὶν οἰκείαις τέμνων ἐνέχεται, <ib.>
ἀλλὰ καὶ ὁ ἐπιτρέπων δούλω, ἢ ἐλευθέρω εἰς τὸ διπλοῦν καταδι-
κάζεται. 20

〈ΤΙΤΛΟΣ ΙΓ'〉

[ΒΙΒΛΙΟΝ ΙΑ']

25

ΠΕΡΙ ΕΜΠΡΗΣΜΟΥ

α'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν τις πῦρ ἐμβάλη πρὸς ὕλην ἐν ἀγρῶ, καὶ συμβῆ διαδρα- <ib.>
μεῖν, καὶ καῦσαι οἴκους, ἢ ἐγκάρπους ἀγρούς, οὐ καταδικάζεται, ἐάν
οὐκ ἐν σφοδρῶ ἀνέμῳ τοῦτο ἐκποίησεν. 30

5 „κλωνοκοπήσει“ 6 „κλωνοκοπέισθω“

2 τῷ ἀναθρέψαντι] L τῷ ἀναθρεψαμένῳ || 8 Ἐάν... δίκην] L Ἐάν τις ἀνάρχως δίκην || 11
ἀλλοτρίους] L ἀλλοτρίας || 15 ἡ κάλαμος] L ὁ κάλαμος || 18 αὐτὰς] L αὐτὰ | τάμωσιν] L τέμωσιν
|| 17 καὶ ἴσταται] L κἂν ἴσταται in marg. καὶ || 19 τὸ L deest || 30 ἐκποίησεν] L πεποίηκεν

β'

<ib.> Ὅ καίων ὄρος ἀλλότριον, ἢ κόπτων δένδρα ἀλλότρια, σφραγιζέ- ἐκ τοῦ αὐτοῦ
σθω ἢ χεῖρ αὐτοῦ, καὶ ζημιούσθω τὴν βλάβην διπλῆν.

γ'

<ib.> 5 Ὅ καίων φραγμὸν ἀμπέλου, τυπτόμενος σφραγιζέσθω τῇ εἴρα ἐκ τοῦ αὐτοῦ
αὐτοῦ, καὶ ζημιούσθω τὴν βλάβην διπλῆν.

δ'

<ib.> Οἱ ἐν ἀλῶνι, ἢ ἐν θημωνίαις βάλλοντες πῦρ πρὸς ἄμυναν ἐχθρῶν, ἐκ τοῦ αὐτοῦ
πυρίκαυστοι ἔστωσαν.

10

ε'

<ib.> Οἱ ἐν οἴκῳ ἀχύρου, ἢ χόρτου βάλλοντες πῦρ, χειρσκιπείσθωσαν. ἐκ τοῦ αὐτοῦ

ς'

<ib.> Ὅ σωρὸν σίτου, ἢ οἰκίαν δεκτικὴν σίτου πλησιάζουσαν οἴκῳ ἐκ τοῦ αὐτοῦ
f. 41^r ἐτέρῳ ἐντὸς πόλεως || καύσας ἐν εἰδήσει, τυπτόμενος πυρίκαυστος γίνεται·
15 εἰ δέ τις ἔξω πόλεως τοῦτο ποιήσῃ, χειροκοπεῖται.

〈ΤΙΤΛΟΣ ΙΔ'〉

[BIBAIION IB']

ΠΕΡΙ ΔΟΥΛΩΝ

α'

<ib.> 20 Ἐάν τις δοῦλος σφάξῃ βοῦν, ἢ κριόν, ἢ χοῖρον ἐν ὕλῃ, ὁ τούτου ἐκ τοῦ αὐτοῦ
κύριος ἀποδώσει αὐτόν.

β'

<ib.> Ἐάν τις δοῦλος θέλων ἐν νυκτὶ κλέψαι ἀπελάσῃ ἐκ τῆς μάνδρας ἐκ τοῦ αὐτοῦ
τὰ θρέμματα, καὶ ἀπόλωνται, ἢ θηριάλωτα γένηται, φουρκιζέσθω ὡς
25 φονεύς.

8 „ἀλῶνι“

2 ὄρος] L ὄροφον in margine ὄρος || 5 φραγμὸν ἀμπέλου] L ἀμπέλου φραγμὸν ||
8 θημωνίαις] L θημονίαι in margine θημωνίαις || 15 χειρσκιπεῖται] L χειρσκιπεῖται || 24 θηριά-
λωτα] L θηριόβρωτα in margine θηριάλωτα | γένηται] L γένωνται || § β' ὄρος: cf. Lemerle,
Esquisse I 55 n. 2.

γ'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν δοῦλος τινὸς πολλάκις κλέψῃ ἐν νυκτί, ἢ ἀπελάσῃ ποίμνιον, ζημιωθήσεται ὁ κύριος αὐτοῦ τὰ ἀπολλόμενα, ὡς γινώσκων ὑπαίτιον τὸν δοῦλον· ὁ δὲ δοῦλος φουρκιζέσθω. <L II 264>

δ'

5

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν συνειδήσει τοῦ κυρίου ὁ δοῦλος παραλάβῃ οἰαδήποτε θρέμματα, καὶ καταφάγῃ αὐτά, ἢ ἄλλως πως ἀφανίσῃ, ὁ κύριος τοῦ δούλου τὸ ἀβλαβὲς ποιείτω τῷ κυρίῳ τῶν θρεμμάτων. <ib.>

<ΤΙΤΛΟΣ ΙΕ΄>

[BIBAIION ΙΓ΄]

10

ΠΕΡΙ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΩΝ

α'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἐάν γεωργὸς οἰκοδομήσῃ οἶκον, ἢ φυτεύσῃ ἀμπελῶνα ἐν ἀλλοτρίῳ ἀπόρῳ τόπῳ, καὶ μετὰ χρόνον ἐλθὼν ὁ τοῦ τόπου κύριος, οὐκ ἔχει ἄδειαν τὸν οἶκον κατασπᾶν, ἢ ἐκριζοῦν τὸν ἀμπελῶνα, ἀλλὰ λαμβάνει ἀντιτόπιον ὅπου βούλεται· εἰ δὲ ἀνανεύων ἀνανεύσῃ ὁ εἰς τὰ ἀλλότρια κτίσας, ἢ φυτεύσας, μὴ δοῦναι ἀντιτόπιον, ἄδειαν ἔχει τότε ὁ τοῦ τόπου κύριος τὰς μὲν ἀμπέλους ἐκριζοῦν, τὸν δὲ οἶκον κατασπᾶν. <ib.> 15

β'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ὁ ἐν ἀλλοτρίῳ ἐδάφει κτίζων, ἢ φυτεύων, ἢ σπείρων, ἢ ἄλλο τι ἐργαζόμενος, ἐκπιπέτω τῆς δεσποτείας, μὴδὲ τὰ δαπανήματα λαμβάνων. <ib.> 20

γ'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ὁ εἰς ἀλλοτρίαν καταφυτεύων γῆν, ἀπόλλει σὺν ταύτῃ καὶ τὰ φυτά. <ib.> 25

2 ἢ ἀπελάσῃ ποίμνιον] L ἢ ἀπελασίαν ποιήσῃ ποιμνίου || 4 post § γ' ap. L sequitur: Ὁ παραδιδούς πρὸς νομὴν κτήνη δούλῳ ἄνευ εἰδήσεως τοῦ κυρίου αὐτοῦ, εἰ ὁ δοῦλος πωλήσῃ αὐτὰ ἢ ἄλλως πως ἀχρειώσῃ, ἀζήμιος ἔστω καὶ ὁ δοῦλος καὶ ὁ κύριος αὐτοῦ quod omisit Fo || 14 ἀπέρῳ τόπῳ] L ἐδάφει ἀπόρῳ in margine ἀπέρῳ τόπῳ | ἐλθὼν] L ἔλθῃ || 18 τότε L deest || 25 post § γ' ap. L sequuntur: Οἱ κατασπῶντες οἴκους ἀλλοτρίους ἀνάρχως ἢ ἀχρειοῦντες φρηγμούς ὡς τὰ ἴδια φράζοντες ἢ κτίσοντες, χειροκοπείσθωσαν.

f, 41^v

〈ΤΙΤΛΟΣ Ις'〉

[ΒΙΒΛΙΟΝ ΙΔ']

ΠΕΡΙ ΜΥΛΩΝΩΝ

α'

<ib.> 5 'Εάν τις οίκων ἐν χωρίῳ διαγνώσῃ τόπον τινὰ κοινὸν ὄντα ἐπιτή- ἐκ τοῦ αὐτοῦ
 δειον εἰς ἐργαστήριον μύλωνος, καὶ τοῦτον προκατάσχη· ἔπειτα δὲ
 μετὰ τὴν τοῦ ἐργαστηρίου τελείωσιν ἢ τοῦ χωρίου κοινότης καταβοᾷ
 τῷ τοῦ ἐργαστηρίου κυρίῳ, ὡς προκατασχόντι τὸν κοινὸν τόπον ἴδιον,
 πᾶσαν τὴν ὀφειλομένην αὐτῷ δότωσαν ἔξοδον, καὶ ἔστωσαν κοινωνοὶ
 10 τῷ προεργασαμένῳ.

β'

<ib.> 'Εάν μερισθείσης τῆς τοῦ χωρίου γῆς, εὖρη τις ἐπὶ τῷ ἐπιλα- ἐκ τοῦ αὐτοῦ
 χόντι αὐτῷ μέρει τόπον ἐπιτήδειον εἰς ἐργαστήριον μύλωνος, καὶ
 ἐπιμελήσεται αὐτοῦ, οὐκ ἔχουσιν ἄδειαν οἱ τῶν ἄλλων μεριδίων γεωρ-
 15 γοὶ λέγειν τι περὶ τούτου τοῦ μύλωνος.

γ'

L II 265> 'Εάν τὸ ὕδωρ ἐρημῆ χωράφια, ἢ ἀμπελώνας, τὸ ἀπὸ τοῦ μύλω- ἐκ τοῦ αὐτοῦ
 νος κατερχόμενον, τὸ ἀβλαβὲς τούτων ποιεῖτω ὁ κύριος τοῦ μύλω-
 νος, εἰ δὲ μὴ ἀργεῖται.

20

δ'

<ib.> 'Εάν οἱ δεσπότες τῶν χωραφίων οὐ θέλωσιν, ἵνα διέρχῃται τὸ ἐκ τοῦ αὐτοῦ
 ὕδωρ διὰ τῶν χωραφίων αὐτῶν, ἄδειαν ἐχέτωσαν.

15 „τι“

et: 'Εάν τις ἐν ἀλλοτρίῳ ἐδάφει οἰκειαῖς ὕλαις οἶκον κατασκευάσῃ, ὁ τοῦ ἐδάφους κύριος
 καὶ τοῦ οἰκήματος ἔσται δεσπότης. διὰ τὸν κανόνα τὸν λέγοντα, εἴκειν τὰ ἐπικείμενα
 τοῖς ὑποκειμένοις. ὥστε σὺν τῇ ὕλῃ ἀπολαβεῖν καὶ τὴν δεσποτεῖν διηνεκῶς τὸν τοῦ
 ἐδάφους κύριον, μὴ δυναμένου τοῦ τὸν οἶκον κατασκευάσαντος κινεῖν περὶ τῆς τῶν ὕλων
 διατιμήσεως quae omisit Fo.

5 διαγνώσῃ] L διαγνώσεται in margine διαγνώσῃ || 8 τῷ τοῦ... κυρίῳ] L τῷ τοῦ ἐργαστηρίῳ
 || 12 ἐπὶ τῷ] L ἐν τῷ || 14 ἐπιμελήσεται] L ἐπιμελήσῃται | μεριδίων] L μερίδων || 15 περὶ τούτου
 τοῦ] L περὶ τοῦ τοιούτου || 17 ἐρημῆ] L ἐρ=μοῖ || 21 οὐ θέλωσιν] L οὐκ ἐθέλωσιν

〈ΤΙΤΛΟΣ ΙΖ'〉

[ΒΙΒΛΙΟΝ ΙΕ']
ΠΕΡΙ ΒΙΑΣ

α'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ὁ κατὰ βίαν ἀγροῦ τινος ἐπιβαίνων, κἄν ἐκ τοῦ οἰκείου αὐτοῦ 5
μέρους ἀναιρεθῆ τις, κἄν ἐκ τοῦ ἐναντίου, αὐτὸς ὡς ἀνδροφόνος τὴν <ib.>
κεφαλήν ἀποτεμένεσθω.

β'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ὁ νομίζων τὸν ἀγρόν, ἢ ἕτερον πρᾶγμα παρ' ἑτέρου νεμόμενον <ib.>
ἑαυτῶ διαφέρειν, προσίτω τῷ ἄρχοντι· εἰ δὲ ὁ βίαν κατηγορῶν μὴ 10
ἀποδείξῃ αὐτοῦ τὸ πρᾶγμα, τιμωρίαν ὑπομενέτω· εἰ δὲ περιφρονήσας
τοῦ δικαστηρίου βιαίως ἐπαγάγῃ, τέως μὲν τῆς νομῆς ἐκπιπέτω, κα-
ταδικαζέσθω δὲ καὶ περὶ τῆς βίας, ἐκπίπτων καὶ τῶν οἰκείων.

〈ΕΠΙΜΕΤΡΑ〉

Ἐκ τῆς πρώτης Νεαρᾶς Ῥωμανοῦ τοῦ Γέροντος τοῦ αὐτο- 15
κράτορος.

α'

ἀπὸ Νεαρῶν Θεσπίζομεν ἀνενόχλητον, καὶ ἐλευθέραν εἶναι τὴν λαχοῦσαν τῷ <L II 155
<934> πένντι κατοίκησιν, καὶ ἔστω τῶν τέκνων καὶ συγγενῶν· εἰ δὲ βου- § 1>
ληθείη γενέσθαι ἐκποίησης τοῖς τῶν ὁμορουντων ἀγρῶν, καὶ χωρίων 20
οἰκήτορσιν ἢ ἐξώνησις προκείσθω. f. 42*

β'

ἐκ τῆς αὐτῆς Μηδεὶς οὖν τῶν περιφανῶν, ἢ τῶν ἀρχόντων, ἢ τῶν ἀπαρχόντων, <L II 156
ἢ τῶν τὴν προστασίαν τῶν εὐαγῶν, ἢ βασιλικῶν οἰκῶν ἐχόντων, ἢ § 2>
δι' ἑαυτῶν, ἢ διὰ παρενθέτου προσώπου τολμήσειεν, ἢ εἰς οἰκεῖον 25
πρόσωπον, ἢ τῆς βασιλικῆς περιουσίας, ἢ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑπείσ-
ελθεῖν ἢ εἰς ἀγρόν, ἢ εἰς χωρίον, ἢ καθόλου, ἢ μερικῶς, εἴτε
ἀγορᾶς, ἢ δωρεᾶς, ἢ κληρονομίας, ἢ ἄλλης οἰασοῦν προφάσεως αἰτία·
ἐπεὶ ἀναργύρως μετὰ τῆς προσγινομένης καλλιεργείας πρὸς τοὺς κατέ-
χοντας, ἢ τούτων συγγενεῖς, ἢ συγγενῶν αὐτῶν μὴ προσόντων πρὸς 30
τοὺς τῶν χωρίων, ἢ ἀγρῶν οἰκήτορας χωρεῖν τὸν ἀγρόν, ἢ τὸ χωρίον,
θεσπίζομεν.

30 „ἀγρόν“

10 ὁ L deest || 13 καὶ τῶν οἰκείων] L ἐκ τῶν οἰκείων || 18 Θεσπίζομεν] L Θεσπίζομεν
ἐν πάσῃ πόλει καὶ χώρα ἀπὸ τῆς παρελθούσης πρώτης ἰνδικτιῶνος ἐν τῷ „συλ“ ἔτει, ἐκ τοῦ
καιροῦ τοῦ λιμοῦ, ἀνενόχλητον... | εἶναι τὴν λαχοῦσαν] L τὴν λαχοῦσαν ἔχειν || 20 τοῖς L
deest || § β' uide supra pp. 29 ; 73

γ'

<L II 156 § 4> Δωρεάς δέ, ἥ κληρονομίας, ἥ ἄλλας τοιοῦτοτρόπους καὶ σεσοφι- ἐκ τῆς αὐτῆς
 5 σμένας ἐπικτήσεις, ἥ ἀρπαγὰς, ἀνισχύρους εἶναι, καὶ πάλιν διορίζο-
 5 μεν, καὶ μηδὲν ὑπὲρ αὐτῶν, τοὺς πένητας καταβάλλεσθαι, ἀλλὰ προῖκα
 τούτοις ταῦτα δίδοσθαι· τούτων δὲ ἐξ ἀνθρώπων γενομένων, τοῖς τέ-
 κνοις, καὶ συγγενεῖσιν, ἥ συντελεσταῖς παρέχεσθαι.

δ'

<L II 156 § 5> Εἰ καὶ τινες τῶν συγχωρητῶν ἢ τοῦ θεοῦ πρόνοια τῆς ταπεινο- ἐκ τῆς αὐτῆς
 10 τέρας ἀφαρπάσασα τύχης πρὸς ὑψηλοτέραν κατάστασιν μετήνεγκε,
 10 μένειν καὶ αὐτοὺς ἐφ' ἧς ἐξ ἀρχῆς ἔλαχον κληροδοσίας, καὶ μὴ τὸ
 μέτρον τῆς οἰκείας παρεκτεινομένους τύχης, ἀτυχεστέρους τοὺς πλησιο-
 χώρους λεηλατοῦντας ἀπεργάζεσθαι, καὶ τῆς τοῦ πλείονος κτήσεως
 ἐπίσης τοῖς ἄλλοις καὶ τούτους εἶργομεν.<· τοὺς δὲ πρὸ τῶν ὠρισμένων
 15 χρόνων ἐν κατασχέσει τοιούτων κτημάτων γεγονότας, εἴπερ ἐπὶ τῆς
 15 αὐτῆς ἐνορῶνται μένοντες καταστάσεως, μένειν καὶ αὐτοὺς συγχωροῦμεν,
 τῆς τοῦ πλείονος κτήσεως ἐπίσης τοῖς ἄλλοις τὴν κώλυσιν ἐπιφε-
 ρομένους.>

ε'

<L II 157 § 6> 20 Εἶγε ἐκ τῶν δοξασθέντων χωρητῶν, [φορητοῖ] <φορτικῶς> καὶ ἐκ τῆς αὐτῆς
 20 ἐπαχθεῖς ἐξ αὐτῶν πρὸς τοὺς πλησίον διαδείκνυνται, βαρείας τινάς, καὶ
 συνεχεῖς προξενούντες τὰς βλάβας τοῖς πένησιν, ἐξωθεῖσθαι τούτους,
 καὶ ἀπελευθεῖσθαι, μίσθωμα τῆς χαλεπῆς καὶ ἀπλήστου προαιρέ-
 σεως τὴν τῶν οἰκείων ἔκπτωσιν ἀπολαμβάνοντας.

ς'

<L II 157 § 9> 25 'Επεὶ δὲ τινες εὐώπως τὰς τῶν πενήτων ἐξωνοῦνται κτήσεις, εἶγε ἐκ τῆς αὐτῆς
 <L II 157 § 9> 25 εὐρίσκεται εἰς τὸ διπλάσιον ἢ δικαία τῶν πεπραμένων ἀποτίμησις,
 ἀναργύρως τοὺς ἀγοραστάς ἀπελευθεῖσθαι· εἰ δὲ μὴ πρὸς τοσοῦτον,
 εἰς περιγραφὴν ὁμως, καὶ βλάβην τῶν πεπρακτότων, ἔφθασε δὲ τῆς
 30 ἐκεῖθεν προσόδου τὸ κέρδος ἐξισωθῆναι τῇ καταβολῇ τοῦ τιμήματος,
 30 μηδὲν αὐτοὺς ἔτερον ἐπιζητεῖν· ἐλαττούμενους δὲ τὸ λείπον ἀπολαμ-
 βάνειν παρὰ τῶν δικαιουμένων εἰς τὴν τούτων ἀπόληψιν.

3 καὶ πάλιν] L καὶ πάλιν νῦν | διορίζομεν] L διοριζόμεθα || 4 προῖκα] L προῖξ in
 margine προῖκα || 5 τούτων δὲ] L τούτων δὲ τυχόν || 10 ἐφ' ἧς ἐξ ἀρχῆς] L ἐφ' ἀρχῆς | κλη-
 ροδοσίας] L κληροδοσίας καὶ κατασχέσεως || 13 καὶ L deest || 19 εἶγε L deest | τῶν δοξα-
 σθέντων] L τῶν ἀρτι δοξασθέντων | φορητοῖ] L εἰ φορτικοῖ || 25 τινες] L τίνες | ἐξωνοῦνται]
 L ἀκηκόαμεν ἐξωνήσασθαι | εἶγε] L εἴπερ οὖν || 28 εἰς... ὁμως] L ὁμως εἰς περιγραφὴν || 31
 τῶν δικαιουμένων] L τὸ δικαιούμενον in margine τῶν δικαιουμένων | τούτων] L τῶν τόπων

ζ'

ἐκ τοῦ αὐτοῦ

Εἶγε δέ τινες εἶτε τῶν περιβλέπτων ἀρχόντων, ἢ ὅλως βασι- <L II 158
κοῖς ἀξιόμασι τετιμημένων, εἶτε τῶν μητροπολιτῶν, ἢ ἀρχιεπισκόπων, § 11>
ἢ ἐπισκόπων, ἢ ἡγουμένων, ἢ δωρεᾶς, ἢ ἄλλω τινὶ τρόπῳ ὑπείσέρχασθαι
εἰς χωρίων, ἢ ἀγρῶν κτήσεις τῶν πενήτων δηλαδὴ || τοὺς ἐπὶ τοιοῦτόν 5 f. 42^v
τι κατατολμῆσαι βουλθθέντας, καὶ ἀναργύρως ἀπελαύνεσθαι κελεύομεν,
καὶ τῶν οἰκείων ἐμπονημάτων, καὶ καλλιεργημάτων ἀποστερεῖσθαι,
καὶ τῷ δημοσίῳ περιφανεῖς μὲν ὄντας τὴν τοῦ ἐπικτήματος τιμὴν
καταβάλλεσθαι, τοὺς δὲ εὐτελεστέρους ἀναργύρως ἀπελαύνεσθαι καὶ
διὰ τῆς προσήκουσας τιμωρίας σωφρονίζεσθαι, καὶ ταῦτα ἐπικρατεῖν 10
ὑπὲρ τῆς τῶν ὑπηκόων σωτηρίας.

Ἐκ τῆς γ' Νεαρᾶς Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ

η'

Νεαρᾶ
<a. 967>

Θεσπίζομεν, ἵνα μὴ προτιμῶνται οἱ πένητες εἰς τὸ ἀπεμπολού- <L II 170
μενον κτήμα τῶν δυνατῶν, μήτε ἐξ ὁμοτελείας, μήτε ἐξ ἀνακοινώ- 15 § 1>
σεως, ἀλλὰ τὴν τούτου πάλιν δεσποτείαν διεκδέχεται ἀρχοντικὸν
πρόσωπον, τὸ πρὸς ἀνάπασιν δηλονότι, καὶ ὠφέλειαν τῶν συμπα-
ρακειμένων ἐν τούτῳ πενήτων ἀναφαινόμενον.

θ'

ἐκ τῆς αὐτῆς

Τὸν κατανοούμενον παραβλάπτειν τοὺς γείτονας καὶ μετὰ τὸ δε- 20 <L II
σπόσαι τοῦ κτήματος, ὡς βίαιον, καὶ κακὸν μὴ μόνον ἀπὸ τῆς ἐπι- 170 § 2>
κτήσεως, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῶν γονικῶν ἐκδιώκεσθαι κελεύομεν· καὶ τοὺς
μὲν δυνατοὺς ἐκ δυνατῶν μόνον ποιεῖσθαι τὰς ἐξωνήσεις βουλόμεθα·
τοὺς δὲ στρατιώτας, καὶ πένητας ἐκ τῶν τὴν ὁμοίαν τάξιν λαχόντων
αὐτοῖς, μὴ δυναμένων τῶν δυνατῶν ἐξωνεῖσθαι παρὰ πενήτων, στρα- 25
τιωτῶν τε καὶ ἀπόρων, μήτε προβάλλεσθαι εἰς δικαίωσιν ὁμοτέλειαν,
ἢ ἀνακοίνωσιν.

14 Θεσπίζομεν] L Θεσπίζομεν, τὴν παρὰ τῶν προβεβασιευκότων ἐκτεθεῖσαν νομοθε-
σίαν διενεργεῖν καὶ ταύτην ἐπικυροῦμεν ἐν ἅπασιν πλὴν κατὰ τοῦτο μόνον ἀργεῖν αὐτὴν
παρακελεύομεθα || 16 ἀνακοινώσεως...] L ἀνακοινώσεως καὶ τε στρατιώται καὶ τε πολιτικοὶ
ἐφευρίσκονται || 17 διεκδέχεται] L διαδέχεσθαι in margine διεκδέχεται || 20 Τὸν κατανοού-
μενον... κτήματος] L Ὅπερ καὶ μετὰ τὸ δεσπόσαι τοῦ κτήματος παραβλάπτειν τοὺς γειτονοῦν-
τας κατανοούμενον || 25 μὴ δυ.αμένων... ἀνακοίνωσιν] L καὶ ὡς περ τοῦτους ἐκωλύσαμεν τοῦ
μὴ ἐξωνεῖσθαι τὰ τῶν δυνατῶν, οὕτως πάλιν ἐκείνους ἀπείργομεν τοῦ μὴ ἐκ πειρήτων τε καὶ
στρατιωτῶν ἀπόρων ποιεῖσθαι τὰς ἐξωνήσεις μηδὲ τὴν ὁμοτέλειαν ἢ ἀνακοίνωσιν προβάλλεσθαι
εἰς δικαίωσιν... || § ζ' breuius accommodat L II 158 § 11.

ι'

<ed. Scr. 134>
<cap. 1>
5

Θεσπίζομεν τοὺς δανείσαντας γεωργοῖς μηδὲν γῆν κατέχειν ἐκείνων προφάσει τῶν δανεισμάτων, εἴτε ὡς ἐνέχυρον, εἴτε ἄλλως· καὶ εἰ μὲν νομίσματα εἶη τὰ δανεισθέντα, ἐφ' ἐκάστῳ *νομίσματι *κεράτιον ἓν ἐνιαύσιον κομίζεσθαι προφάσει τόκου· εἰ δὲ καρποὶ εἶεν οἱ δανεισθέντες, ὀγδόην τοῦ μοδίου μοῖραν ἐφ' ἐκάστῳ μοδίῳ ἀντὶ τόκου εἰς ἐνιαυτὸν ὅλον κομίζεσθαι.

Νεαρά λβ' Ἰουστινιανοῦ
<a. 535>

ια'

Harm. (ed. Goth. 3, 3, 130 = 10 ed. Heimb. 3, 3, 118).

Ἐφ' οἷς ἔχω προτίμησιν ἀνακρινώσεως, καὶ ἀγορασθῶσι παρὰ τὸν Μάγιστρον τινος καὶ δωρηθῶσι πρὸς ἱερὸν οἶκον, ἀνατρέπεται ἡ δωρεά.

ιβ'

Ἐκ τῆς Νεαράς Μανουὴλ τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Κομνηνοῦ

Harm. (ib. 3, 3, 115 122 = ib. 3, 3, 113).

Ἐπιπροτιμότερος ὁ πλησιάζων εἰς τὴν τοῦ ἀκινήτου ἀντίχρησιν τοῦ ἀλλοτρίου.

Νεαρά
<a. 1166>

ιγ'

<L II 190>

Διορίζεται ἡ βασιλεία μου καὶ ἐπὶ τῆς ἀντιχρήσεως τὸ τῆς προτιμήσεως εἰσαγεσθαι δίκαιον· ὡσαύτως τὸ τοῦ πλησιασμοῦ δίκαιον δοθήσεται, καὶ τις μέρος μὲν ἀκινήτου πωλήσῃ ἐφ' ᾧ ἕτερος προτιμᾶται, μέρος δὲ τι ἐλάχιστον καταλείψῃ ἀδιάπρατον, τὸ πλησιάζον τυχὸν τῆ οἰκία τοῦ γείτονος, ἢ τῷ ἀγγῶ, ἐν οἷς ὁ πλησιασμός θεωρεῖται, καὶ μὴ τὰς τοιαύτας περιεργείας νικᾶν τὴν ἀλήθειαν, καὶ ἄπρακτον μένειν τὴν τῆς προτιμήσεως νομοθεσίαν.

ἐκ τῆς αὐτῆς

2–3 Θεσπίζομεν... ἄλλως] Nov. I 32 ed. Scrimger. = Θεσπίζομεν τοίνυν ἅπαντας- τοὺς δανείσαντας, ὅσονδήποτε μέτρον τῶν οἰωνδῆποτε ξηρῶν καρπῶν, τοῦτο ἀπολαμβάνοντες νῦν χωρὶς τῆς οἰασοῦν προσθήκης ἀποδοῦναι τὰ γῆδ:α τοῖς γεωργοῖς, μηδενὶς παντελῶς θαρβύοντος γῆν κατέχειν προφάσει τῶν εἰρημένων δανεισμάτων, εἴτε ἐγγραφα εἴτε ἄγραφα εἶη (= Nov. I.32 c. 1 ed. Schoell – Kroll, 1912) || 4–7 καὶ εἰ... κομίζεσθαι] ib. ed. Scrimger. = κομιζομένους δέ, εἰ μὲν οἱ δανεισθέντες εἶεν καρποὶ, ὀγδόην τοῦ μοδίου μοῖραν ἐφ' ἐκάστῳ μοδίῳ εἰς ἐνιαυτὸν ὅλον· εἰ δὲ νομίσματα τὰ δανεισθέντα εἶη, ἐφ' ἐκάστῳ νομίσματι ἐνιαύσιον κεράτιον ἓν προφάσει τόκου. (= ib. ed. Schoell – Kroll) || 10 καὶ] Goth. ἦ | πρὸς [ἱερὸν] Goth. καὶ πρὸς ἱερὸν || 14–15 Ὅτι... ἀλλοτρίου L deest || 17–18 Διορίζεται... δίκαιον | L τὰς τοιαύτας τοίνυν κακοτροπίας καταλαβοῦσα ἡ βασιλεία μου, καὶ τὰς τῶν ἐν κακίᾳ σοφῶν μηχανὰς διακόπουσα, διορίζεται καὶ ἐπὶ τῆς ἀντιχρήσεως τὸ τῆς προτιμήσεως εἰσαγεσθαι δίκαιον. καὶ ἐκεῖνα κρατεῖν, ἀ ἐπὶ τῶν δωρεῶν ἐν τῇ προμνημονευσθείσῃ νεαρά διωρίσθησαν. || 23 τὴν τῆς... νομοθεσίαν] L τὸ τὰ περὶ τούτων νομοθετήσαν διάταγμα

1 A

Cartea a III-a

**LEGI AGRARE DIN BASILICALE ȘI DIN PRAVILELE
PENTRU PLUGARI ALE LUI IUSTINIAN CEL MARE**

**LOIS AGRAIRES EXTRAITES DES BASILIQUES ET
DES LOIS POUR LES CULTIVATEURS DE JUSTINIEN
LE GRAND**

(BAB ms. gr. 1195, cartea a III-a). Traducere modernă

(BAB ms. gr. 1195, livre III). Traduction moderne

TABLA CELOR CUPRINSE ÎN ACEASTĂ A III-A CARTE

	<pag.>
<I> Despre plugarii înscriși și despre parici și despre colonii simpli	<127>
<II> Despre grădinari	<128>
<III> Despre plugari	<129>
<IV> Despre dijmă	<132>
<V> Despre luarea în parte pe jumătate	<133>
<VI> Despre furt	<133>
<VII> Despre vâcari	<135>
<VIII> Despre paguba <pricinuită> de dobitoace	<136>
<IX> Despre pagubă	<137>
<X> Despre uciderea dobitoacelor	<138>
<XI> Despre lupta dintre două dobitoace	<139>
<XII> Despre pomi	<140>
<XIII> Despre incendiu	<141>
<XIV> Despre slugi	<142>
<XV> Despre construcții noi	<142>
<XVI> Despre mori	<143>
<XVII> Despre silnicie	<143>
<Adaosuri >	<144>

< TITLUL I >

<BAS.> CARTEA 55 TITLUL I

Despre plugarii înscriși și parici și colonii simpli și despre cei născuți din ei și despre plugarii patrimoniali, adică cei domeniali <ai împăratului>

1

Plugarul (*scl.* colon) care este ocupat cu stringerea roadelor sau cu socoteli, să nu fie scos la prestații în afara celor stabilite, pentru că în chip necesar este ocupat.

cap. 1 <ed. F VI>
p. 693

2

Pentru plugari (coloni), dările, adică contribuțiile globale, se cer de la stăpîn.

cap. 4 <ib.>
p. 693

3

Dintre plugari, unii sînt coloni înscriși și peculiile acestora aparțin stăpînilor, alții devin coloni simpli după trecerea a 30 de ani, <rămî-nînd> liberi cu bunurile lor; dar și aceștia sînt obligați să lucreze pămîntul și să plătească impozitul, lucru care este și spre folosul stăpînului, și al plugarilor (coloni).

cap. 18 <ib.>
p. 693

4

Dacă locuitorul unei metrocomii va voi să vîndă un lucru (*scl.* pămînt), să nu-l vîndă cuiva din afară, ci aceluiași sat, căci lucrul săvîrșit <altfel> nu va avea tărie și cumpărătorul nu va cîștiga nimic decît doar că ia <înapoi> cele ce a dat.

titlul 5 <ib.> p.
694, despre drep-
tul de protimisis
asupra celor vin-
dute de locuitorii
unei metrocomii

5

Cel născut dintr-un om liber și o cultivatoare colonă* [și] <sau> o sclavă de pe un domeniu stăpînesc (imperial) să urmeze condiția mamei și vechea ei origine.

cap. 1, <ib.> p. 696
din titlul 11.

* V. mai sus, p. 39 n. 90 : *adscripticia*. — V. ci-dessus, p. 79 n. 90 : *adscripticia*

<TITLUL II>

<BAS. CARTEA 55> TITLUL 14

Despre grădinari

1

cap. 2 <ib.>
p. 697

Întărim ca grădinarul să dea înapoi grădina tot așa cum o primește de la proprietar; dacă, <atunci> cînd o primește grădinarul, grădina are zarzavat, să se facă și evaluarea acestuia; la fel și la restituire <se> ia numai valoarea exactă a zarzavatului; dacă însă <grădina> nu are <zarzavat>, ci <grădinarul> o va primi goală, cu sau fără gunoi, așa să fie și la restituire; și, pe scurt, starea lucrului să fie păzită de către grădinarul care-l restituie, așa cum a fost cînd l-a primit, fără a se pricinui vreo pagubă stăpînului.

2

tot de acolo
<ib.> p. 698

Dacă cineva va încredința <cuiva> un pămînt înțelenit și acesta îl va cultiva, să primească plată pentru deștelenire și valoarea zarzavatului care se află pe acel pămînt.

3

Din novela 17 a lui Iustinian

din novele

Gubernurul va sili pe cei care primesc plugari străini să-i dea înapoi repede pe cei primiți pe nedrept; și, dacă multă vreme nu se vor supune, tot pămîntul sterp din provincie va fi adăugat posesiunilor lor.

4

tot de acolo

Dacă se spune că plugarii coloni s-au stabilit în alte provincii, te vei folosi de scrisori către guvernatorii acelor provincii pentru ca pe plugarii care mărturisesc sau sînt dovediți că au fugit acolo, să-i dea înapoi stăpînilor și să-i trimită în provincia lor, iar pe cei care nu se supun să-i pedepsească mai aspru prin atribuirea forțată a pămînturilor sterpe.

5

Din novela 157 a lui Iustinian

novelă

Întărim ca proprietarii domeniilor să-i păzească așa cum vor pe colonii care le aparțin după lege, ca nu cumva să încheie căsătorii cu cei proveniți de pe alte domenii <;căsătoriile încheiate pînă acum au tărie și nimeni nu poate să-i despartă pe cei deja legați după obiceiul care avea mai înainte tărie sau să-i silească să lucreze un pămînt care le aparține.> sau să-i silească să lucreze un pămînt care nu le aparține <?>

6

Cînd se împart ogoarele și plugarii coloni care se află pe ele, nu trebuie să fie separat tatăl de copii sau frații unii de alții sau soțul de soție.

cartea 12 din Bas.
titl. 3.

7

[Din prima novelă a împăratului Roman]

Despre parici

Paricul nu poate să înstrăineze sau să transmită locul concesionat lui, pe care, dacă paricul pleacă, îl ia înapoi stăpînul locului, iar dacă s-a ajuns ca mai înainte un loc să fie înstrăinat de către parici altora, înstrăinarea lor este fără tărie.

[novelă]

DIN LEGILE AGRARE ALE LUI IUSTINIAN CEL MARE

<TITLUL III>

Despre plugari

1

Plugarul care-și muncește pămîntul său trebuie să fie cinstit și să nu treacă peste hotarele vecinului său; dacă însă cineva va trece peste hotar și va micșora partea învecinată cu el, dacă a făcut-o la arat, își pierde arătura; dacă însă a săvîrșit această încălcare la semănat, plugarul care a trecut peste hotar își pierde și sămînța, și munca, și roada.

cart<ea> 1

2

Dacă vreun plugar, intrînd într-un loc fără știrea stăpînului pămîntului, îl va ara sau îl va semăna, să nu ia nimic nici pentru munca lui, nici pentru arătură, nici roadă pentru sămînță, nici măcar sămînța pusă în pămînt.

tot de acolo

3

Dacă doi plugari se vor învoi să-și schimbe pămînturile între ei înainte de vremea semănatului și una din părți se va răzgîndi, dacă sămînța a fost semănată, să nu strice învoiala; dacă însă sămînța n-a fost semănată, s-o strice, iar dacă cel care se răzgîndește n-a arat și celălalt a arat, să are și cel care se răzgîndește și să strice învoiala.

tot de acolo

4

tot de acolo

Dacă doi plugari se vor învoi în fața a doi sau trei martori să-și schimbe pământurile între ei și se vor învoi pentru totdeauna, să rămână voința și schimbul acestora valabile, sigure și neclintite.

5

tot de acolo

Dacă doi plugari își vor schimba pământurile fie pentru un anumit timp, fie pentru totdeauna și o parte se va afla mai mică decât cealaltă și nu s-au înțeles așa, cel care are mai mult să-i dea loc în schimb celui care are mai puțin; dacă însă s-au înțeles așa, să nu-i dea nimic în schimb.

6

tot de acolo

Dacă un plugar care are un proces pentru un ogor va intra fără voia celui care a semănat și va secera cu de la sine putere, chiar dacă are dreptate, să nu ia nimic dintr-acestea (din roadele secerate); dacă însă s-a judecat fără temei, să dea îndoit cîtimea roadelor secerate.

7

tot de acolo

Cel care taie pădure străină fără știrea stăpînului ei, apoi o lucrează și o seamănă, nimic să nu aibă din roadă.

8

tot de acolo

Dacă, făcîndu-se o împărțeală au fost vreunii nedreptățiți în privința săpăturilor (de delimitare a terenurilor pentru vii?), sau a locurilor (ogoarelor), să aibă voie să desfacă împărțeala făcută.

9

tot de acolo

Dacă două sate se ceartă pentru un hotar sau pentru un ogor, să cerceteze judecătorii <pricina> și să dea cîștig de cauză satului care l-a stăpînit mai mulți ani; dacă însă este un hotar vechi, vechea stăpînire să rămînă neclintită.

10

tot de acolo

Dacă cineva, luînd un pămînt de la un plugar care nu are mijloace de a-l semăna și înțelegîndu-se s-a hotărît să-l are numai și <apoi> să împartă, învoielile lor să aibă tărie; dacă s-au înțeles și pentru semănătură, și în această privință să aibă tărie învoielile lor.

11

Dacă un plugar, luînd asupra sa lucrutul unei vii sau al unui pămînt, s-a înțeles cu stăpînul lor și, luînd arvuna, va începe <să lucreze> și <mai apoi>, răzgîndindu-se, nu va avea grijă de ele, să dea prețul pe care-l merită pămîntul sau via, și pămîntul sau via să le țină stăpînul lor. tot de acolo

12

Dacă un plugar, intrînd pe pămîntul împădurit al altui plugar, îl va lucra și îi va culege roada timp de trei ani, <acel plugar> va da înapoi pămîntul stăpînului său. tot de acolo

13

Dacă un plugar care nu are mijloace de a-și munci propriul său pămînt se va înstrăina și va fugi, ogorul să-l recolteze percepții dărilor publice, neavînd voie, dacă plugarul se întoarce, să-l amendeze sau să-i ceară socoteală în vreun fel. tot de acolo

14

Dacă un plugar a fugit de pe pămîntul său, să plătească anual dările rînduite ale fiscului cei care recoltează și stăpînesc ogorul <lui>; dacă nu, să fie amendați cu cîtînea îndoită a roadelor. tot de acolo

15

Dacă se va vădi că cei care iau pămînturi pentru dobîndă culeg de mai mult de șapte ani roadele <de pe ele>, să calculeze judecătorul tot venitul pe cei șapte ani și cîți trec peste, și jumătate din tot venitul să-l impute asupra capitalului. tot de acolo

16

Dacă cineva va trece pe drum și va găsi o vită beteagă sau pe moarte și făcîndu-i-se milă îl va înștiința <pe stăpînul ei>, dacă stăpînul vitei îl bănuiește pe cel care l-a înștiințat că a făcut vreun vicleșug, <acesta> să jure cu privire la vătămare, însă pentru moarte nimeni să nu fie cercetat. tot de acolo

17

Nimeni să nu-l primească pe un plugar străin, iar dacă îl va adăposti, să-l dea înapoi satului pe care l-a părăsit și, dacă însuși cel care l-a primit are vreo pricină cu el, s-o aducă la cunoștința cîrmuitorului; dacă însă se va abate de la aceasta, să dea vistieriei 12 litre de argint, iar stăpînului locului dublu; și astfel, silit de cîrmuitor să-l dea înapoi pe plugar, să-l înapoieze cu toată paguba și stricăciunea și peculiul său. tot de acolo

18

tot de acolo

Dacă cineva va lua un bou pentru muncă și <acesta> va muri, să cerceteze judecătorii și, dacă a murit la munca pentru care a fost luat, să nu fie pedepsit cel care l-a luat; dacă însă boul a murit la altă muncă, va plăti boul întreg.

19

tot de acolo

Dacă cineva va lua un bou sau un măgar sau altă vită de acest fel fără știrea stăpînului ei și <vita> va muri la lucru, să dea chiria ei îndoită; dacă însă vita va muri pe drum, să dea două vite în loc de una, orice fel de vită ar fi.

<TITLUL IV >

(CARTEA a II-a)

Despre dijmă

1

tot de acolo

Se numește dijmă plata făcută din roade, adică a zecea parte (ze-ciuala).

2

tot de acolo

Dacă un plugar dijmaș, secerînd fără voia celui care dă pămîntul, va căra snopii săi, ca un hoț să fie lipsit de toată roada sa.

3

tot de acolo

Partea dijmașului sînt nouă snopi, iar a celui care dă pămîntul un snop; cel care împarte altfel să fie blestemat de Dumnezeu.

scolie

tot de acolo

Se numește dijmaș cel care seamănă pe un loc străin și dă dijma din roade stăpînului locului, care stăpîn al locului se cheamă cel care dă pămîntul.

<TITLUL V >

[CARTEA A III-a]

Despre luarea în parte pe jumătate

1

Dacă un plugar ia pământ în parte pe jumătate și venind vremea nu-l ară, ci va arunca sămînța la suprafață, să nu ia nimic din roade, fiindcă, mințind, și-a bătut joc de stăpînul locului. tot de acolo

2

Dacă un plugar va lua o vie de la un plugar lipsit de mijloace, s-o muncească pe din două și nu o va cosori cum se cuvine sau nu o va săpa sau nu o va arăci sau nu o va mușuroi, să nu ia nimic din roadă. tot de acolo

3

Dacă un plugar, luînd în parte pe jumătate un ogor neproductiv, se răzgîndește înainte de vremea lucrului, și-l va anunța pe stăpînul ogorului că nu poate să-l lucreze și stăpînul ogorului nu va lua în seamă acest lucru (va neglija), cel care a luat în parte să nu fie pe-depsit. tot de acolo

4

Dacă cel care ia în parte pe jumătate ogorul unui plugar sărac plecat în călătorie se răzgîndește și nu va lucra ogorul, să dea roadele în citime indoită. tot de acolo

<TITLUL VI >

[CARTEA A IV-a]

Despre furt

1

Dacă un plugar va fura la vremea săpatului un hîrleț sau o sapă și după un timp va fi dovedit, să dea pentru ele un keration pe zi, adică 12 folles; la fel și cel care fură un cosor la vremea cosoritului sau sceră la vremea secerișului sau secure la vremea tăiatului pădurii și altele asemenea. tot de acolo

2

tot de acolo Dacă cineva va fura un clopot de la un bou sau de la o oaie sau de la altă vită de acest fel și va fi dovedit, să fie biciuit ca un hoț; dacă însă vita va dispărea, s-o dea cel care a furat clopotul.

3

tot de acolo Dacă paznicul unei livezi va fi găsit furînd la locul pe care-l păzește, să i se oprească simbria și să fie bătut rău.

4

tot de acolo Dacă un păstor cu simbria va fi găsit mulgînd oile pe furiș de stăpînul lui și vînzînd (laptele), să fie bătut și să i se oprească simbria.

5

tot de acolo Dacă cineva va fi găsit furînd pai străin, să-l dea înapoi în citime îndoită.

6

tot de acolo Dacă cineva va fura un bou sau un măgar și va fi dovedit, să fie biciuit și să-l dea dublu, dînd și toată truda animalului.

7

tot de acolo Dacă cineva, vrînd să fure un bou din cireadă, va goni cireada și cireada pusă pe goană va fi mîncată de fiare, să fie orbit.

8

tot de acolo Cei care la vremea secerișului intră într-un hotar străin ca să fure snopi sau spice sau legume, să fie biciuiți <și> să li se oprească hainele.

9

tot de acolo Cei care intră în vii sau în grădini, dacă <intră> numai ca să mănînce (poame), să nu fie pedepsiți; dacă însă vor fi prinși furînd, să fie biciuiți <și> să li se oprească hainele.

10

tot de acolo Cei care fură plug sau fier de plug sau juguri să fie amendați după numărul de zile <scurse> din ziua în care s-a făptuit furtul, pe fiecare zi cîte 12 folles.

11

Cei care fură car străin sau îl ard să-l dea îndoit.

12

Dacă cineva este găsit furînd grîu dintr-un hambar, dacă este pentru prima dată, să fie bătut cu 100 de lovituri de bici și să-l despăgubească pe stăpînul locului; dacă însă este dovedit și a doua oară făcînd acest lucru, să fie biciuit <și> să plătească furtul îndoit; dacă <va fi dovedit> și a treia oară, să fie orbit.

tot de acolo

<TITLUL VII>

[CARTEA A V-a]

Despre văcari

1

Dacă un văcar, luînd un bou, îl va pierde și nu va înștiința pe stăpînul lui în aceeași zi în care s-a pierdut boul că: „am văzut boul pînă aici și aici, dar ce s-a făcut nu știu”, să fie pedepsit; dacă însă <i->a dat de veste, să nu fie pedepsit.

tot de acolo

2

Dacă un văcar va lua dimineața un bou de la un plugar și-l va amesteca în cireadă și se va întîmpla ca boul să fie mîncat de lupi, să arate stăpînului <boului> stîrvul, și să nu fie învinuit.

tot de acolo

3

Dacă un văcar ia dimineața un bou de la un plugar și boul se va despărți de restul cirezii și mergînd va intra în țarini sau în vîii și va face vreo stricăciune, văcarul să plătească toată paguba, însă simbria să nu i se oprească.

tot de acolo

4

Dacă văcarul va lua un bou de la un plugar și boul va dispărea, să jure văcarul în numele Domnului că nu a făcut el vreun vicleșug și că nu a luat parte la pierderea boului și să nu fie pedepsit.

tot de acolo

5

Dacă un văcar ia dimineața de la un plugar un bou sănătos fără vreo vătămătură și se va întîmpla ca boul să fie vătămat sau orbit, să jure <văcarul> că n-a făcut el vreun vicleșug și să nu fie pedepsit.

tot de acolo

6

tot de acolo

Dacă un văcar care a jurat pentru pieirea, vătămarea sau orbirea unui bou va fi dovedit în urmă cu doi sau trei martori demni de crezare că a jurat strîmb, să i se taie limba și să-l despăgubească pe stăpînul bouului.

7

tot de acolo

Dacă un văcar va ucide sau va vătăma sau va orbi un bou cu cio-magul din mîinile lui, este vinovat și să plătească paguba; dacă însă îl va lovi cu o piatră, să nu fie pedepsit.

<TITLUL VIII>

[CARTEA A VI-a]

Despre paguba <pricinuită> de dobitoace

1

tot de acolo

Dacă cineva va găsi un bou făcînd pagubă într-o vie sau într-un ogor sau în alt loc și nu-l va preda stăpînului său ca unul care vrea să ceară toată pierderea și paguba roadelor <suferită>, ci îl va ucide sau îl va vătăma, să dea bou pentru bou. măgar pentru măgar, oaie pentru oaie și vită la fel pentru vită la fel.

2

tot de acolo

Dacă ai alungat iapa mea pe care ai găsit-o în grădina ta și ea a lepădat, sau ai lovit-o, sau ai fugărit-o tare într-adins, vei fi învinuit potrivit legii Aquilia; căci cel care găsește o vită străină păscînd pe pămînturile sale nu trebuie nici s-o închidă, nici s-o alunge, ci s-o țină ca pe a sa, căci are drept să intenteze proces împotriva stăpînului în legătură cu acestea pentru ca să fie despăgubit așa cum se cuvine.

3

tot de acolo

Dacă cineva va găsi un bou făcînd pagubă și găsindu-l nu-l va da stăpînului lui, ci îi va tăia urechile sau îl va orbi sau îi va tăia nasul, stăpînul nu-l primește înapoi, ci ia altul sănătos în loc.

4

tot de acolo

Dacă cineva va găsi un porc sau o oaie sau un cîine făcînd pagubă, și prima oară îl va preda stăpînului lui, la fel și a doua oară, dar avertizîndu-l pe stăpîn, dacă a treia oară îi va tăia coada sau îl va săgeta, să nu fie tras la răspundere și pedepsit.

5

Dacă un bou, intrînd într-o vie sau într-o grădină, va cădea în șanțul viei sau în gardul grădinii și va muri, să nu fie pedepsit stăpînul grădinii sau al viei. tot de acolo

6

Dacă un bou sau un măgar vrînd să intre într-o vie sau într-o grădină se va înțepa în parii gardului, să nu fie pedepsit stăpînul viei sau al grădinii. tot de acolo

7

Dacă cineva va ucide animalul care i-a făcut pagubă o dată sau de două ori și nu-l va da înapoi stăpînului său ca să primească despăgubirea, să dea ceea ce a omorît. tot de acolo

8

Dacă un plugar va găsi un bou străin făcînd pagubă în via sa și nu-l va înștiința pe stăpînul lui, ci, vrînd să-l alunge, sau îl va ucide, sau îl va vătăma, sau îl va face să se înțepa într-un par, să-l plătească în întregime. tot de acolo

<TITLUL IX>

[CARTEA a VII-a]

Despre pagubă

1

Dacă cineva, secerînd partea sa în timp ce părțile vecinilor nu sînt secerate, își va băga vitele și va pricinui vreo pagubă vecinilor, să fie bătut cu 30 de lovituri de bici și să-l despăgubească pe păgubaș. tot de acolo

2

Dacă cineva își culege via cînd părțile vecinilor nu sînt culese și, aducîndu-și vitele, va pricinui pagubă vecinilor, să fie bătut cu 30 de lovituri de bici și să-l despăgubească pe cel păgubit. tot de acolo

3

Cel care paște pe nedrept dobitoace pe pămînt străin se supune legii Aquilia, adică la plata simplului. tot de acolo

4

tot de acolo Cei care au măsuri de grîu sau vin mai mici decît trebuie și nu păstrează măsura veche, strămoșească, ci în vederea unui câștig rușinos fac măsuri false, să fie bătute rău, ca niște necredincioși.

<TITLUL X>

[CARTEA A VIII-a]

Despre uciderea dobitoacelor

1

tot de acolo Dacă cineva, tăind lemne în pădure, nu va lua seama, ci căzînd copacul va ucide un bou sau vreun alt dobitoc de acest fel, să dea suflet pentru suflet.

2

tot de acolo Dacă cineva, tăind un copac, va arunca de sus securea din neștiință și va ucide o vită, să o dea.

3

tot de acolo Dacă cineva va intra să-și aducă boul sau măgarul său și, gonindu-l, va goni și pe altul împreună cu el și nu-i va mîna laolaltă, ci cel străin se pierde sau va fi mîncat de lupi, să dea în schimb stăpînului acestuia un bou sau un măgar; dacă însă l-a anunțat <pe stăpînul vitei> și i-a indicat locul, apărîndu-se că i-a fost cu neputință să stăpînească vita, să nu fie pedepsit.

4

tot de acolo Dacă cineva, gășind în pădure un bou, îl va înjunghia și-i va lua carnea, să i se taie mîna.

5

tot de acolo Dacă cineva va pune o cursă la vremea roadelor și va cădea în ea un cîine sau un porc și va muri, să nu fie pedepsit stăpînul cursei.

<TITLUL XI>

[CARTEA A IX-a]

*Despre lupta dintre două dobitoace, adică despre încăierare și vătămare***1**

Dacă o vită va întărita altă vită și o va asmuți și o va pune în mișcare și dintr-aceasta, sau una din cele două vite va muri, sau se va pricinui vreo pagubă altuia care întâmplător va pierde ceva dintr-ale sale în urma acestei încăieșării a dobitoacelor, stăpînul vitei întăritătoare este tras la răspundere. tot de acolo

2

Dacă o vită se va încăiera cu altă vită, dacă va muri cea care a atacat cea dintîi, să nu se pornească nici o pîră ; dacă însă va muri cea atacată, stăpînul ei să pornească pîră împotriva stăpînului celei care s-a năpustit cea dintîi la luptă și să primească în locul vitei omorîte, fie chiar vita care a atacat cea dintîi, fie în alt chip o despăgubire asemănătoare pentru paguba întâmpnată. tot de acolo

3

Dacă atunci cînd se încăiera doi cîini, stăpînul unuia va da în cel străin cu sabia sau cu un ciomag sau cu o piatră și se va întâmpla ca din acea lovitură cîinele să fie orbit sau să moară sau va suferi altă stricăciune, acela să-l despăgubească pe stăpînul <celui lovit>. tot de acolo

4

Dacă cineva, avînd un dulău aprig și care se ia la harță cu tovarășii lui, îl va asmuți împotriva unui dulău mai slab și se va întâmpla ca acesta să moară mîncat de lupi, să-l despăgubească pe stăpînul dulăului, primind și 12 lovituri de bici. tot de acolo

5

Dacă cineva, omorînd un dulău ciobănesc, nu va mărturisi și vor ataca fiarele stîna, iar mai apoi cel care a omorît cîinele va fi dovedit, să dea toată pierderea pricinuită turmei împreună cu prețul cîinelui. tot de acolo

6

tot de acolo Cel care va ucide un dulău ciobănesc cu otravă să primească 100 de lovituri de bici și să dea stăpînului prețul îndoit al dulăului; dacă însă s-a produs și o pierdere în turmă, ucigașul să dea toată paguba, ca unul care a fost cauza morții cîinelui păzitor; însă să fie aduse mărturii despre cîine și, dacă era unul care se lupta cu fiarele, să fie precum am spus mai sus; dacă însă era un <dulău> prost și de rînd, să fie bătut și să dea numai prețul întreg al cîinelui.

7

tot de acolo Cel care ucide o vită străină, orice motiv va invoca, să-l despăgu-bească pe stăpînul ei.

<TITLUL XII>

[Cartea a X-a]

Despre pomi

1

tot de acolo Dacă cineva va cultiva un copac într-un loc neîmpărțit și după aceea, împărțindu-se locul, copacul va cădea în partea altuia, acesta să nu aibă putere asupra copacului, ci singur cel care l-a cultivat să-l stăpînească; dacă însă stăpînul locului strigă că este nedreptățit, să-i dea alt copac în schimb celui care l-a cultivat și să-l stăpînească pe primul în pace.

2

tot de acolo Dacă un copac stă la hotarul unei țarini și va fi vreo grădină în apropiere și va fi umbrită de acel copac, stăpînul lui îl va tăia; dacă însă nu este nici o grădină, să nu-l taie.

3

tot de acolo Dacă cineva, avînd o pricină cu altul, va tăia cu de la sine putere o vie sau alt copac de acest fel, să i se taie mîna.

4

tot de acolo Cei care taie butuci de vii străine care au roade sau îi scot din rădăcină, să plătească paguba și să li se taie mîna.

5

Cei care taie copaci și mai ales vii sînt pedepsiți ca niște tîlhari; tot copac se cheamă și via, și iedera, și trestia, și salcia; cel care nu are încă rădăcini nu este copac, nici cel ale cărui rădăcini s-au uscat, deși stă în picioare; dacă însă, scos din rădăcini, se poate răsădi, se cheamă copac; la fel și rădăcinile măslinului, și, dacă le taie vreunii, fiecare din ei să fie învinuit pentru tot ce s-a tăiat. tot de acolo

6

Ia aminte că nu numai cel care taie cu mîinile sale <un copac> este acuzat, ci și cel care îndeamnă la aceasta pe o slugă sau pe un om liber se condamnă la îndoitul pagubei. tot de acolo

<TITLUL XIII>

[CARTEA A XI-a]

Despre incendiu

1

Dacă cineva va pune foc la paie (vreascuri) într-un ogor și se va întimpla să se întindă focul și să ardă case sau ogoare cu roade, nu se învinuiește dacă n-a făcut acest lucru pe vînt puternic. tot de acolo

2

Celui care arde munte străin sau taie copaci străini să i se pecetluiască mîna cu fierul roșu și să plătească paguba îndoit. tot de acolo

3

Cel care arde gardul unei vii să fie bătut și să i se pecetluiască mîna cu fierul roșu și să plătească paguba îndoit. tot de acolo

4

Cei care dau foc unei arii sau unor clăi spre a se răzbuna pe vrăjmași să fie arși de vii. tot de acolo

5

Celor care dau foc unei șuri sau finării să li se taie mîna. tot de acolo

6

Cel care în oraș, cu bună-știință, dă foc unei grămezi de grîu sau unui hambar vecin cu altă casă, să fie bătut și să fie ars; dacă însă cineva va face acest lucru în afara orașului, să i se taie mîna. tot de acolo

<TITLUL XIV>

[CARTEA A XII-a]

Despre slugi

1

tot de acolo Dacă o slugă va înjunghia în pădure un bou, un berbec sau un porc, îl va da înapoi stăpînului slugii.

2

tot de acolo Dacă o slugă, vrînd să fure noaptea, va goni dobitoacele (oi) din stîină și <ele> se vor pierde sau le vor mîncea fiarele, să fie spînzurat ca un hoț.

3

tot de acolo Dacă o slugă a cuiva va fura noaptea în mod repetat sau va goni o turmă, stăpînul slugii va plăti cele pierdute, ca unul care o știe pe slugă vinovată, iar sluga să fie spînzurată.

4

tot de acolo Dacă o slugă, cu știrea stăpînului, va lua dobitoace de orice fel și le va mîncea sau într-un fel le va face să dispară, să-l despăgubească stăpînul slugii pe stăpînul turmei.

<TITLUL XV>

[CARTEA A XIII-a]

Despre construcții noi

1

tot de acolo Dacă un plugar va clădi o casă sau va sădi o vie pe un loc străin sterp, și după un timp vine stăpînul locului, acesta nu are voie să dărîme casa sau să scoată via din rădăcini, ci primește loc în schimb unde vrea; dacă însă cel care a clădit sau a sădit pe loc străin nu va voi să-i dea loc în schimb, atunci stăpînul locului are voie să scoată via din rădăcini sau să dărîme casa.

2

Cel care construiește sau sădește sau seamănă sau lucrează altceva pe un pământ străin, să-și piardă stăpînirea fără a primi cheltuielile <făcute>. tot de acolo

3

Cel care sădește pe pământ străin pierde împreună cu pământul și plantele cultivate. tot de acolo

<TITLUL XVI>

[CARTEA A XIV-a]

Despre mori

1

Dacă cineva care locuiește într-un sat va găsi un loc obștesc bun de moară și-l va ocupa înaintea tuturor, iar mai apoi, după construirea morii, obștea satului va striga împotriva stăpînului morii că a pus stăpînire pe un loc obștesc (că ocupă un loc obștesc ca al său propriu), să-i dea membrii obștii toată cheltuiala datorată și să fie părtași cu cel care a făcut moara mai întii. tot de acolo

2

Dacă, după ce s-a împărțit pământul unui sat, cineva va găsi în partea care i-a revenit la sorți un loc bun de moară și se va îngriji de el, nu au voie plugarii de pe celelalte părți să zică ceva despre această moară. tot de acolo

3

Dacă apa care coboară de la o moară, va pustii ogoare sau vii, stăpînul morii să plătească pagubele; dacă nu, să fie oprită moara. tot de acolo

4

Dacă stăpînii unor pămînturi nu vor voi ca apa <unei mori> să treacă prin pămînturile lor, să aibă voie <să se opună>. tot de acolo

<TITLUL XVII>

[CARTEA A XV-a]

Despre silnicie

1

Aceluia care intră silnic în ogorul cuiva, dacă cumva va fi omorît cineva fie din partea lui, fie din aceea a adversarului, să i se taie capul ca unui ucigaș. tot de acolo

2

tot de acolo Cel care socotește că ogorul sau alt lucru stăpînit de altul i se cuvine lui să se prezinte în fața dregătorului, și dacă, făcînd plîngere pentru silnicie, nu va dovedi că lucrul este al său, să sufere pedeapsă; dacă însă, disprețuind judecata, va intra silnic, să fie de aici înainte decăzut din posesie și să fie și osîndit pentru silnicie la pierderea bunurilor proprii.

<ADAOSURI >

Din prima novelă a împăratului Roman cel Bătrîn

1

Din novelă Intărim să fie nestinjenită și liberă pentru cel sărac locuirea pe pămîntul sortit lui, și tot la fel să fie și pentru copiii și rudele sale. Iar dacă s-ar voi a se face o înstrăinare, vînzarea să fie propusă locuitorilor ogoarelor și satelor vecine.

2

Nimeni dintre înalții demnitari, sau dintre marii dregători, sau dintre foștii mari dregători sau dintre cei care au ocrotirea așezămintelor de binefacere sau imperiale, fie ei înșiși fie printr-un mandatar să nu îndrăznească să intre în numele lor sau al patrimoniului imperial sau al bisericii într-un ogor sau un sat, nici în întregime, nici în parte, fie sub motiv de cumpărare sau de donație sau de moștenire sau sub un pretext de același fel, căci hotărîm să întoarcă fără plată ogorul sau satul împreună cu îmbunătățirile adăugate, celor care îl stăpîneau sau rudelor acestora sau, dacă nu există rude, locuitorilor satelor sau ogoarelor.

3

tot de acolo Hotărîm din nou ca donațiile sau moștenirile sau altele de acest fel, ca și bunurile achiziționate prin fraudă sau jafurile să nu aibă tărie și nimic să nu plătească pentru ele cei săraci, ci să li se restituie fără plată; dacă aceștia (foștii stăpîni) nu mai trăiesc, să li se restituie copiilor sau rudelor sau cobirnicilor.

4

tot de acolo Dacă providența lui Dumnezeu, smulgîndu-i pe unii dintre conșăteni din condiția lor umilă, i-a dus într-o stare mai înaltă, să rămînă și ei în moștenirea care le-a fost sortită de la început și să nu-i facă mai nefericiți pe vecini, lășîndu-și hotarul jirebiei lor

prin jaf, și interzicem de asemenea și acestora ca și altora să dobîndească mai mult. < ; celor care înainte de timpul fixat s-au aflat în posesia unor astfel de proprietăți, deși se vede că rămîn în aceeași stare, chiar dacă le îngăduim să rămînă, le impunem, totuși și lor, ca și celorlalți, interdicția de a dobîndi mai mult. >

5

Dacă vreunii dintre sătenii care au fost ridicați în vreun rang se poartă și se dovedesc de nesuferit pentru vecini, pricinuindu-le celor săraci pagube grele și neîncetate, să fie alungați și goniți, primind ca plată a poftelor lor nesuferite și nesățioase pierderea averilor lor.

tot de acolo

6

Dacă unii cumpără cu preț mic bunurile celor săraci, dacă se descoperă că valoarea reală a bunurilor vîndute este dublă, cumpărătorii să fie alungați fără să-și primească banii înapoi; dacă n-au ajuns pînă într-atît, dar totuși i-au înșelat și i-au păgubit pe vînzători, dacă valoarea venitului realizat de acolo este egală cu prețul care s-a dat, cumpărătorii să nu mai ceară nimic altceva; cei al căror venit este mai mic decît prețul dat să primească diferența de la cei care au dreptul să ia pămînturile înapoi.

tot de acolo

7

Dacă vreunii dintre cinstiții dregători sau dintre cei cinstiți cu demnități imperiale sau dintre mitropoliți, arhiepiscopi, episcopi sau egumeni intră prin donații sau în alt chip în satele sau ogoarele, posesiuni ale săracilor, poruncim ca cei care au de gînd să îndrăznească un astfel de lucru să fie și alungați fără să primească bani, și să piardă și truda și ameliorările făcute; cei care sînt cetățeni de vază să plătească și fiscului valoarea pămîntului acaparat, iar cei care sînt mai nevoiași să fie alungați fără bani, și să fie înțelepțiți prin pedeapsa meritată; și acestea să aibă putere spre salvarea supușilor.

tot de acolo

8

Din novela a treia a lui Nichefor Focas

Întărim ca la vînzarea unui domeniu al celor puternici să nu aibă drept de protimisii cei săraci, nici sub motivul plății aceluiași impozit, nici sub motivul tovărășiei, ci să primească stăpînirea domeniului tot o persoană de vază, acest lucru fiind evident spre liniștea și folosul săracilor vecini cu domeniul.

Novelă

9

tot de acolo

Poruncim ca cel care cugetă să producă daune vecinilor și care după ce devine stăpînul unui domeniu, de pildă este violent sau rău, să fie alungat nu numai de pe domeniul dobîndit, ci și din averea părărintească; și voim ca cei puternici să cumpere numai de la cei puternici, iar soldații și săracii numai de la cei care se află în aceeași stare cu ei; cei puternici să nu poată să cumpere de la săraci și soldați, sau de la cei lipsiți, *invocînd spre justificare plata în același loc a impozitelor sau tovărășia.

10

Novela 32 a lui Iustinian

Întărim ca cei ce împrumută pe țărani să nu ia nicidecum în stăpînire pămînt de-al acestora sub pretextul celor împrumutate, nici ca amanet, nici altfel; dacă împrumutul este în bani, pentru fiecare nomisma să se socotească anual ca dobîndă un keration; iar dacă împrumutul este în roade, ca dobîndă anuală să se socotească pentru fiecare modiu a 8-a parte dintr-un modiu.

11

Magistrul

Cu privire la acele bunuri asupra cărora eu am drept de protimisis din tovărășie chiar dacă au fost cumpărate de cineva sau donate unui lăcaș sfînt, donațiile se întorc.

12

Din novela împăratului Manuel Comnenul

Novelă

Vecinul să aibă mai mult drept de protimisis decît un străin la anti-hreza unui imobil.

13

tot de acolo

Maiestatea mea hotărăște ca și în cazul antihrezei să aibă putere dreptul de protimisis; la fel, se va da dreptul de vecinătate chiar dacă va fi vîndută o parte a unui imobil asupra căruia celălalt are drept de protimisis și va rămîne nevîndută o parte foarte mică, parte vecină din întîmplare cu casa sau ogrorul vecinului față de care se definește dreptul de vecinătate. Astfel de abuzuri să nu biruiască adevărul, rămînînd neaplicată legiuirea privitoare la protimisis.

* V. aparatul critic: L „dela soldații lipsiți”. — V. l'apparat critique: L „des soldats besogneux”. Cf. Lemerle, *Esquisse* III 47; 55: ἀποροι (ἀπορότεροι) στρατιῶται.

2

CANOANE ALESE DIN SFIITOCUL ÎNPĂRATULUI IUSTINIIAN CU TITLU CE SĂ CHIAMĂ PRAVILE PENTRU PLUGARI

CANONS CHOISIS DANS LE RECUEIL DE L'EMPEREUR JUSTINIEN, INTITULÉS LOIS POUR LES CULTIVATEURS

Pentru comparația cu mss. rom. 1405 și 5782 (BAB), v. mai sus Introducerea, nota 109,
iar pentru textul tipărit cursiv, v. *ib.* nota 92.

Pour la comparaison avec les mss. roum. 1405 et 5782 (BAB), v. l'Introduction, note 109,
et pour le texte imprimé en italiques v. *ib.* note 92.

SCARĂ

	<u>Număr</u>
f. 52 ^r	1
Plugarul să nu tae din hotarul altuia spre a-și mai lăți pământul său	1
Plugarul ce va intra în hotarul altuia	2
Cel ce va ara pământu altuia neîntrebat	3
Plugarii ce-și vor schimba pământurile prin tocmeală	4
Plugarul ce să va amăgi la schimbul pământului	5
Plugarii ce-și vor schimba pământurile între oameni	6
f. 52 ^v	
Plugarul ce va avea pîră cu altu pentru semănătură și va merge de va secera fără știrea judecăți <i>.	7
Pentru cei ce vor face lazuri pre pământ strein	8
Cîndu să vor tocmi niște lucrători, să lucreze împreună la fieșce lucru	9
Doao sate, cînd vor avea pricină pentru hotarū	10
Cei ce vor semăna, în parte, într-o arătură	11
f. 53 ^r	
Cel ce va lua vie în ruptă, să o lucreze, și o va părăsi	12
Cel ce va curăți dă spini pământu strein	13
Rumânul ce va fugi din sat, și-i vor rămînea ocinile	14
Cel ce să va hrăni pă ocinile celui fugit	15
Cel ce va lua ocine pentru datorii	16
Cel ce va găsi în cale dobitocu vătămat	17
Țăranul ce va fugi din sat, să nu-l priimească nimeni	18
Cel ce va lua dă la altul bou ca să-și are	19
f. 53 ^v	
Cel ce va lua dobitocul altuia fără știre și să va duce cu dînsul în cale	20
Plugarul ce va semăna în pământu strein	21
Partea celui ce seamănă pe locul altuia	22
Cela ce va lua pământu strein, în parte, și nu-l va lucra bine cum să cade	23
f. 54 ^r	
Cel ce va lua vie streină, să o//lucreze, pentru să înpartă roada	24
Plugarul ce va lua pământu strein, să-l lucreze, și apoi să va părăsi și nu-l va lucra	25
Plugarul ce va lua pământ ca să-l are, de la vreun om ce va fi dus în călătorie, și nu-l va ara	26

f. 54 ^v		PENTRU FURTIȘAGUL CE VOR FACE LUCRĂTORII	
	Cel ce va fura sapă, sau hîrleț de la vieru		27
	Cel ce va fura clopot de la vreun dobitoc		28
	Vierul ce va fura roadă din vie, sau grădinarul ce va fura din legume, sau poame		29
	Păstorul ce va mulge oile, sau vacile stăpînă-său pe furis		30
f. 55 ^r	Cel ce va fura miriștea ce să zice spicele altuia		31
	Cel ce va fura cal sau bou		32
	Cel ce va fura snop, sau va freca spice		33
	Cel ce va intra în vie, pentru să mănînce, iar nu să fure		34
	Cel ce va fura plug, sau fier dă plug, sau jugu		35
	Cel ce va fura carul altuia		36
	Cînd vor fi într-un sat furi mulți		37
f. 55 ^v	Cei ce vor fura noaptea băături prin tîrguri		38

PENTRU TOT FELUL DĂ PĂSTORI

	Cîndu va nemeri vită de la plugu în cireadă		39
	Văcarul ce va lua dobitoc să-l pască și-l va pierde		40
	Dobitocul, cu păstorul, de vor face vreo ispășanie		41
f. 56 ^r	Văcarul ce va lua bou să-l pască și într-acea zi îl va pierde		42
	Văcarul ce va lua bou dimineața, și va fi sănătos iar seara să va afla bolnav		43
	Văcarul ce va jura strîmbu		44
	Văcarul ce va arunca cu toiagu, și va vătăma vreo vită, sau și într-alt chipu		45

PENTRU PAGUBELE CE VOR FACE DOBITOACELE ÎN ȚARINĂ, SAU ÎN VII

f. 56 ^v	Cîndu va afla cinevaș dobitoc //în vie sau în țarină		46
	Dobitocul ce va fi a făta, și să va găsi pascîndu-să, pe locul altuia		47
	Cîndu va găsi cinevaș vreun dobitoc făcînd pagubă		48
	De va afla cinevaș mascur sau dulău stricîndu la bucate		49
	Dobitocul ce va intra în vie sau în pomet, și va cădea în vreo groapă, sau de să va împăra		50
f. 57 ^r	Dobitocul ce va vrea să sae peste gardu, și să va împăra		51
	Cel ce va ucide dobitocul ce-i va fi făcut pagubă		52

Cîndu vor găsi dobitoc în vie făcînd pagubă 53

PENTRU PAGU<BE>LE CE SĂ VOR FACE ÎN ȚARINE

f. 57^v Cel ce va secera și-și va căra znopii // și în urmă își va băga dobitoc în țarină, și vor fi bucatele altora nestrînse 54
 Cela ce va băga dobitoc în vie și vor fi neculese 55
 Cei ce vor avea banițe, sau vedre, sau alte măsuri ficlene 56

PENTRU UCIDEREA DOBITOACELOR

f. 58^r Dărîmîndu cinevaș în pădure și va cădea pădure, de va ucide // vreun dobitocu 57
 Dărîmînd cinevaș vreun copaci și scăpîndu-i săcurea, va ucide vreun dobitocu 58
 Aducîndu-și cinevaș vitele din cîmpu să va lua cu dînsele și vreun dobitoc strein 59
 Cela ce întinde curse, sau lațuri la vreun pomet, și dă să va întîmpla să să prinză dumesnic dobitoc 60

f. 58^v PENTRU LUPTAREA DOBITOACELOR, ȘI DĂ ÎNTÎMPLAREA LOR

Cîndu să vor lupta doao dobitoace, și va vătăma una pre alta . . . 61
 Cîndu va veni un dobitoc asupra altuia, și cela nu-i va da cale . . . 62
 Cîndu să vor sfădi doi dulăi, și stăpînul unuia prin lovitură va vătăma pre celălalt 63
 f. 59^r Dă va avea cinevaș dulău semețu și va birui pre toți dulăii 64
 Cel ce va ucide dulău păstoresc 65
 Cela ce va omorî dulău de turmă 66
 Cel ce va strica dobitocu altuia 67

PENTRU POMI

Cel ce va crește pom în locu strein 68
 Pomul ce va sta în marginea viei 69
 Cîndu să vor pîri cinevaș pentru niscariva tufe dă vie 70
 f. 59^v Cela ce va tăia vie roditoare sau saduri 71
 Cel ce va tăia pom dumesnic 72
 Pomul ce va fi bătrîn uscat 73
 Cel ce va învăța pe altul, să meargă să tae pom 74

f. 60 ^r	PENTRU ARSURI, ȘI DE POJARŪ	
	Cîndu va lăsa cineva<ș> pojar în pometul său	75
	Cel ce va lăsa pojar în pădure streină	76
	Cel ce va arde gardul vii.	77
	Cei ce vor arde casa cuivaș	78
	Cei ce vor pune foc la grajdu sau la alt locu, unde va sta fîn, pae, sau și altele, ca acestea.	79

f. 60 ^v	PENTRU NĂMIȚI	
	Nămitul ce va strica dobitocul cuivaș, să-l plătească stăpînă-său	80
	Nămitu ce va umbla noaptea furîndu	81
	Nămitu cuivaș, de va fura de multe ori, și va scoate turma, sau cireda, și vor peri niscariva vite	82
	Cela ce va da dobitoc la păstor fără știrea stăpînului	83
	Păstorul ce va lua dobitoace spre pășune fără știrea stăpînă-său	84

f. 61 ^r	PENTRU CEI CE VOR ZIDI SAU VOR PRĂSĂDI PE LOCUL ALTUIA	
	Un om ce-ș va face casă, sau altceva pă locul altuia	85
	Cela ce va zidi, sau va prăsădi pe loc strein	86
	Cela ce va prăsădi pomu pe pămîntul altuia	87
	Cel ce va răsipi casa altuia fără știrea judecății	88
f. 61 ^v	Cela ce va cheltui să-și facă fieșce namestii, pe locu strein . . .	89

	PENTRU MORI	
	Cela ce-și va face moară pre locul a multora	90
	Cîndu va face cinevaș moară, iar în urmă, să vor împărți răzașii ce sînt cu dînsul	91
f. 62 ^r	Cîndu va înneca apa morii niscareva pămînturi.	92
	Are putere, cela ce i să vor strica pămînturile să poprească moara.	93

f. 63^r

PENTRU PLUGARI

Număr

Cade-să a tot plugarul, să-și are și să-și lucreze pământul cu dreptate, iar să nu cumvaș îndrăznească a ișă din hotarul său, să apuce hotarul *deaproapelui său*.

1

f. 63^v

De va ișă cinevaș din hotarul său, și va micșora hotarul vecinului său, de va face aceasta la vremea plugului cîndu își ară pământul, să-și piarză lucrul și osteneala // ce va fi făcut acoloa, iar de va fi schimbat hotarul cîndu și-au semănat sămînța, atunci să-și piarză și sămînța, și arătura, și toată roada ce va face acel pământ ce au semănat pe loc *strein*, *pentru căci* au călcat hotaru altuia.

2

f. 64^r

Oricine din plugari va intra în pământul altuia, de-l va ara, sau îl va și semăna și nu va fi întrebat pă stăpînul pământului, să nu ia nimic din//tr-acel pământ, nici pentru munca lui, nici pentru arătură, nici din roada ce va face, și necum alt, ci nici sămînța ce au aruncat acoloa, nici aceia să nu aibă voe să o ia.

3

f. 64^v

De să vor tocmi 2 plugari ca să-și schimbe pămînturile, mai înainte dă vremea semănăturii, și după aceia unul dintru dînși va vrea să întoarcă, de va fi apucat celălalt să fie semănat pământul // nu vor putea întoarce; iar de nu va fi semănat nici unul, pot să strice acea tocmeală; iar de să va prilejă cela ce va să strice tocmeala să nu fi arat, și celălalt va fi arat, atunci să are și cela, și deaca va ara, să întoarcă și să-și ia fieșcine pământul său, rămîind o tocmeală stricată.

4

f. 65^r

De să vor tocmi doi plugari să schimbe niște pămînturi veri noao // veri vechi, și dă să va afla unul dintre dînșii, să fie luat mai mic pământ, și mai prost, acoloa să să socotească să-i mai dea și dintr-alt pământ ca să fie tocma; iar dă le va fi fost tocmeala așa precum va fi, atunci să nu-i mai dea nimic.

5

f. 65^v

De să vor tocmi 2 plugari să-și schimbe pămînturi, înaintea a doi sau trei mărturii, și tocmeala lor să va fi grăit să fie stă<tă>-toare, acea tocmeală // să stea întreagă, adăvărată și neclintită.

6

- Un plugar oarecine, dă să va prilejă să aibă a să pirî cu cinevaș pentru vreun pămîntu semănat, și nu-și va întreba întăiu judecata să vază cum îi merge dreptul, ci va merge la pămînt fără știrea celui ce l-au semănat, și fără știrea judecării locului aceluia, și să va apuca de va secera, acesta măcar dă-i s-ar și cuveni să fie a lui // pă dreptate, nimic să nu i să dea ; iar de va fi și pirît la judecată, și-i va fi făcut județul carte să ție iel, în urmă de să va afla că a pirît cu strîmbătate și c-au avut iel treabă, unul ca acela din roadă ce va fi strînsu să întoarcă dă doao ori innapoi pre cît va fi luat. 7
- f. 66^r
- Oricine să va afla, că au tăiat pădure, sau au săpat de-au făcut lază pre locul altuia, și de-l va fi // lucratu, sau îl va fi semănat fără știrea stăpînului, nimic să nu ia dintr-acea roadă. 8
- f. 66^v
- De se va fi prălejit oricărora, să-și înparță vreun lucru, sau vreun loc în desine, cum s-ar zice, să sape sau să cosească undevaș, sau altcevaș lucru să facă la vreun loc, și va fi făcut unul strîmbătate celuilalt, volnici să fie să strice acea tocmeală și în-părțeală. 9
- f. 67^r
- Doao sate, de vor avea sfadă pentru pămînturi, să socotească judecătorul pă dreptate, pentru acel loc ce să privescu ca să-l dea celor ce să vor afla că l-au ținut în mai multă vreme ; *alegînd cîndu va fi hotar* bătrîn, ținerea cea veche aceia biruește cum s-ar zice, cei ce l-au ținut din veci, așa să rămîe neclătît. 10
- f. 67^v
- Dă va lua cinevaș vreun pămînt dă la vreun sărac ca să-l are și // să vor fi tocmit să le fie în parte, acea tocmeală să să păzească ; iar de să vor fi tocmit să-l și seamene, după acea adăvărata tocmeală să să urmeze. 11
- f. 68^r
- Dă să va tocmi vreun lucrător, și va lua asupra sa, să lucreze vreo vie, și va lua și arvună de la stăpîn, și va începe a lucra, iar dup-aceia să va căi, și o va părăsi, unul ca acela să plătească stăpînului cît va fi fost prețul vii, și viia să fie tot a // stăpînului său cum au fost. 12
- f. 68^v
- Dă să va apuca cinevaș dă vreun laz strein părăsit, să fie spinos și plin dă pădure, dă vreme ce să va afla că iaste al altui lucrător, pentru truda ce va fi pus acolo de-l va fi curățit, trei ani să să hrănească cu roada lui, iar după-acel soroc să fie iarăș al stăpînului ce au fost mai de demult. 13
- f. 68^v
- Un om oarecine, deaca va sărăci // și va slăbi, de nu va mai putea să-și lucreze viia, sau *curățitura*, sau altă ocină, ce va avea, sau cîndu va fugi de să va înstreina, atunci acea ocină să fie

pă seam <a> domnii, sau a stăpînului a cui va fi fost locul, aceștia să o otcărmuiască și să-i ia roada ce va fi; iar de să va întoarce acel om și va veni la locu-și, nimeni să nu aibă treabă cu ocinile lui, nici să-i ceară nimic, ci să fie în pace. 14

f. 69^r Țăranul deaca va fugi din satu // și-i vor rămînea pămînturile, sau viile, sau curățiturile, ceia ce să vor hrăni dintr-acelea, aceiia să-i plătească dajdea și toate *greetățile* cîte vor fi preste an, cum au fost plătindu ielu cînd au fost de față; iar de nu vor vrea să plătească, pre cît vor lua ei dintr-ale celui fugit, de doao ori pre cît au luat, să dea la domnie. 15

f. 69^v Ceia ce vor lua ocine pentru datorie, și mai ales pentru dobîndă, dă să va dovedi că au mîncatu roadă, mai mult dă 7 ani // atunci să să socotească tot venitu ce va fi fost dintr-acea ocină, și din toată suma, jumătate să-i să socotească în capete ca să să ușureze din datorie. 16

f. 70^r Mergînd cinevaș pe un drum, va afla vreun dobitoc vătămât, sau și mort, atunci fiindu-i milă va spune stăpînă-său, iar stăpînul boului își va prepune pe cel ce i-au spus, că i-au ucis ielu dobitocul, acesta să jure pentru vătămătură, iar dă moartea dobitocului // nimeni nu să judecă. 17

f. 70^v Cîndu va fugi țăranul dă la locul său și de la stăpînă-său, nimeni nicăiri să nu-l priimească; iar de-l va și priimi deodată, *de sîrgî* să-l întoarcă înapoi la satul lui dă unde va fi; iar de va fi avînd vreo treabă cu dînsul, acesta ce l-au priimit, să aibă a-și spune treaba cătră stăpînul acelu sat; iar de va meșteșugi într-alt chipu, și va călca pravila aceasta, să plătească la domnie 12 litre dă argint // și 24 litre, boerului celui al cui va fi fost țăranul, și într-acest chipu să aibă îndemnare, dă la domnie să întoarcă țăranul ca să-l ducă de unde au fost, iar iei să rămîie cu toată paguba și cheltuiala. 18

f. 71^r De va lua cinevaș de la altu bou să are cu dînsul, și va muri bou, să socotească judecătorul dă să va afla că au murit bou într-acel lucru ce l-au fost dobîndit să lucreze cu dînsul, să nu aibă // nici o pagubă; iar de va fi murit într-alt lucru, atunci să plătească bou dăplin. 19

De va lua cinevaș vreun dobitoc, cal, sau bou, fără știrea stăpînului al cui iaste, și să va duce în vreo cale undevaș, să-i plătească chiria îndoită; iar dă să va întimpla să moară pe cale, să-i dea doao vite drept una, orice fel dă dobitoc va fi. 20

f. 71^v PENTRU ÎNPĂRȚEALA RODURILOR, CARI VOR FI SEMĂNAT ÎN PARTE

Un plugar ce va fi semănat în pământu strein sămînța sa, și va fi cheltuit toată cheltuiala sa, dă să va îndrăzni să-și care znopii fără știrea celui cu pământul, ca un fur să-și piarză toată roada dup-acel pământ.

21

f. 72^r Partea celui ce samănă pre locul // altuia, de va fi sămînța lui, și cu toată cheltuiala, sîntu ai lui znopi : 9 și a celui ce i-au dat pământul un znop, iar cela ce va împărți într-alt chipu, iaste blestemat dă Dumnezeu.

22

f. 72^v PENTRU CEI CE SEAMĂNĂ ÎN PARTE

De va lua vreun plugar pământ strein, să-l samene, și să vor tocmi să împarță în doao cu stăpînul pământului, și daca va veni vremea de nu va lucra pământul bine cum să cade, ci va semăna așa fieșcum, acesta să nu ia nimic din roada ce va face acel pământ, pentru căci cu minciunile lui, *au amăgit* pe stăpînul pământului.

23

f. 73^r De va fi luat vreun lucrător vreo vie de la vreun om sărac, ca să o lucreze, și să împarță vinul în doao, și acesta de nu să va nevoi să lucreze toate lucrurile la vremea lor, ci o va numai *îngăima*, sau de o va lăsa dăzgrădită, acesta să-și piarză munca, și să nu ia nimic din roada viei.

24

f. 73^v Plugarul, ce va lua pământ, în parte dă la vreun om sărac, iar mai // înainte dă ce va veni vremea lucrului să va părăsi, și va înștiința omului celui cu pământul cum că nu poate să-l lucreze, iar acesta să va lenevi, și va lăsa pământul nelucrat, atunci să nu aibă nici o pagubă cela ce și-au fost nămit pământul.

25

Plugarul ce va lua pământ în parte de la cela ce va fi dus în vreo cale și elu să va părăsi și nu-l va lucra, acesta să plătească îndoit roada pământului.

26

f. 74^r

PENTRU FURTIȘAGURI

Dă să va afla vreun lucrător dă vie la vremea cîndu să sapă viile, să fie furat vreo sapă, sau vreun *hîrlețu*, și după trecerea vremii săpatului să va *oblici* și să va vădi lucrul, acela să plătească atîta zile cîte au fost trecute de cîndu au furat ielu sapa; într-acest chipu va plăti și cela ce va fura secerea la vremea seceratului, sau cuțit la vremea tăiatului // viilor, sau săcurea, cîndu tae omul lemne în pădure și altile ca de-al de acestea.

f. 74^v

27

De va fura cinevaș clopot de la fieșcare fel dă dobitoc, și dă să va dovedi, atunci să-l bată ca pre un fur; iar cîndu să va întîmpla să și piară acel dobitoc, atunci să-l plătească cel ce i-au furat clopotul.

28

f. 75^r

Dă să va afla vreun vier, sau vreun // grădinar, să fie furîndu la locul ce păzește el, acela să-și piarză sinbriia, și să fie bătut ca un fur.

29

Dă să va găsi vreun păstor dă oi să fie mulgîndu oile stăpînă-său furiș, și de va fi vînzîndu *fruptul*, să-și piarză sinbriia și să fie bătut foarte.

30

Dă va fura cinevaș miriștea altuia, acela să o plătească îndoit.

31

f. 75^v

Dă va fura cinevaș cal sau bou, să-l plătească îndoit, și să să bată foarte, plătîndu și treapădul dobitocului cît îl va fi purtat.

32

Cela ce va fura znopi, sau va freca spice, la vremea secerii, dă-l vor prinde să-l bată și să-i ia hainile toate cu ce va fi fost atunci înbrăcat.

33

f. 76^r

Ceia ce vor intra în vie sau în pomet pentru ca să mănînce numai poame, să nu să certe, iar dă să va // arăta lucrul cum că au mersu să fure, să-i bată și să le ia hainile.

34

Cei ce vor fura plug, sau her de plug, sau jug, și dă să vor găsi, să să socotească din ce zi s-au furat, pînă în ce zi s-au găsit, și să plătească pre fieșcare zi pă bani : 12 sau cît să va da unui om ce lucrează pe zi.

35

Cei ce vor fura carul altuia sau dă-l vor arde, să-l plătească îndoit.

36

f. 76^v

De vor fi într-un satu niscariva oameni furi, și dă să vor prinde cu furțișag, să-i bată ca pre niște furi, întorcîndu tot celuia ce-i vor fi furat; iar de vor fura și a doao oară, să-i bată și să plătească doao prețuri celuia cu paguba; iar de vor fura și a treia oară, să li să scoată ochii.

37

- f. 77^r Cela ce va umbla furînd noaptea // bucate, sau alte băuturi, să-i fie certarea ca și altor furi. 38
- f. 77^v **PENTRU PĂSTORI VĂCARI**
- Văcarul sau boarul, de să va lua în cireada lui vreo vită streină de la plug, și să va mesteca cu alte vite, și după aceia să va întimpla acea vită dă o vor strica gadinile, să arate stăpînului semnul acei vite perite și daca să va cunoaște, nu va avea nicio certare. 39
- f. 78^r Un văcar dă va lua asupra sa un bou // să-l pască, și de-l va pierde într-acea zi ce l-au luat, dă va spune stăpînă-său într-acea zi, zicîndu-i, „Iată pină în cutare loc, ți-am văzut bou, și pină în cutare, de-acii nu-l știu ce s-au făcut”, de va zice așa, nu va plăti bou; iar dă nu va fi dat știre într-acea zi, va plăti bou. 40
- f. 78^v Văcarul de va lua dimineața bou dă la plugar, și bou nu să va ținea în cireadă cu alte vite, ci să va împărți // și va intra în niscariva holde, sau vii, sau în altile și va face pagubă, văcarul să plătească paguba, iar sinbriia să să dea, să nu i să oprească. 41
- Văcarul de va lua bou de la plugar să-l pască, și dă va peri bou, să jure văcarul, cum n-au făcut iel vreun meșteșug, și cum nu știe nimic dă perirea boului, și să fie în pace să nu aibă nici o pagubă. 42
- f. 79^r Văcarul, de va lua dimineața bou de la plugar, și va fi bou sănătos, nu va avea nici o vătămătură, iar seara să va afla bou, ori cu piciorul frînt, sau cornul sărit, au dă vreun ochiu orbit, sau și aiurea vătămat, să jure văcarul, cum n-au făcut ielu vreun meșteșug și cum nu știe nimic dă vătămarea boului și așa să fie în pace. 43
- f. 79^v Dă vreme ce va jura văcarul cum nu știe dă perirea boului, nici dă vătămătura lui, iar apoi să va vâdi și să va arăta cu doi sau trei mărturii, oameni dă credință, cum că au juratu strîmbu, acestuia să i să tae limba, și să plătească paguba celui cu bou. 44
- f. 80^r Văcarul ce va arunca cu toiagul // cela ce paște vacile, și va vătăma vreo vită, sau îi va frînge piciorul, au îi va vătăma ochiul, acesta nu va fi fără pagubă, ci va plăti paguba stăpînului; iar de o va lovi cu piatră, atunci nu va plăti paguba. 45

f. 80^v

PENTRU PAGUBA CE FAC DOBITOACILE

De va afla cinevaș un dobitoc în vie sau în *pămîntu* cu pîinea, sau într-alt locu, și va fi făcîndu pagubă, și nu va spune stăpînului al cui iaste dobitocul, /fiindcă are a-și cere paguba ce i-au făcut/ de va ucide acea vită, sau îi va frînge picioarele, sau o va orbi, atunci să-i dea dobitoc pentru dobitoc.

46

f. 81^r Cîndu să va *întîmpla* vreun dobitoc, să fie a făta, și să va *paște* pre locul altuia, și cel cu locul nu-i va îngădui, ci o va goni dă-grabă de o va osteni, sau dă o va lovi cu cevaș, și dintr-acea osteneală, sau lovitură să va prilejă de va lepăda, atunci neîngăduitorul să plătească vita.

47

f. 81^v Cîndu va găsi cinevaș un dobitoc făcîndu pagubă undevaș // la vreun loc, și daca îl va găsi nu-l va înștiința stăpînă-său, ci să va pune dă-i va tăia urechile, sau coada, sau îl va orbi, atuncea stăpînă-său să nu-l mai ia, ci să-i dea alt dobitoc sănătos.

48

f. 82^r Dă va afla cinevaș *mascur*, sau dulău, sau și alt dobitoc, stricîndu și făcîndu pagubă la locul lui, și deocadată va spune stăpînă-său și-l va slobozi, iar ielu va face și al doilea // rîndu iarăș așa, și dă să va *întîmpla* și pînă a treia oară să-i facă pagubă, atunci dă-i va tăia coada sau de-l va și ucide, să nu aibă nici o nevoe.

49

Dă va intra dobitocul în vie, sau în pomet, și va cădea în vreo groapă, sau să va *înpăra* în gardu și va muri, să nu aibă nici o nevoe, cel cu viia, sau cu pometul.

50

f. 82^v Orice fel dă dobitoc, vrînd să sae // peste gardu, la vie sau la pomet, și dă să va *înpăra*, să nu aibă nici o pagubă cel cu gardul.

51

De va ucide cinevaș, vreun dobitoc pentru căci îi va fi făcut vreo pagubă, o dată sau și dă doao ori și nu va fi spus stăpînă-său ca să-i plătească paguba, dăm *învățatură*, să plătească acel dobitoc, acel ce l-au ucis.

52

f. 83^r Dă să va *întîmpla* vreun vier, să afle în viia lui vreun dobitoc făcîndu pagubă, și nu va merge dă sîrgū, să spue celuia cu dobitocul, ci vrîndu să-l scoață îl va ucide de va muri, sau îi va *zdrobi* vreun picior, sau îl va rezezi de-l va *înpăra* în gardu, acesta să plătească dobitocul deplin.

53

f. 83^v

PENTRU PAGUBE CE SĂ VOR FACE ÎN ȚARINE

De va secera cinevaș în țarină, și-și va strînge snopii, și vor fi pe lîngă pămîntul lui alte semănături nesecerate, și ielu va aduce niscareva dobitoc de-l va băga în țarină, și va strica cuivaș pînea, spicile, sau snopii, pe acela să-l bată: 30 dă toege, și să plătească toată paguba ce va fi făcut dobitocul lui.

54

f. 84^r

Dă-și va culege cinevaș viia și vor rămînea alte vii neculese a vecinilor lui, și iel va aduce dobitocul său, ca să pască la viia lui, și vor face pagubă la viia cuivaș, acesta încă să aibe certarea celuilalt : 30 dă toege, și să plătească paguba ce va fi făcut după cum scrie pravila.

55

Cei ce vor avea banițe, sau vedre, sau alte măsurători ficlene // mai mici, dă cum au fost obiceiul din veac, pre aceștia foarte să-i certe cu bătae ca pre niște păgîni și oameni necredincioși ce sînt.

56

f. 85^r

PENTRU UCIDERA DOBITOACELOR

Cîndu va tăia un om niscareva lemnu în pădure, sau va dărîma, a niscare dobitoace, și va cădea asupra vreunui dobitoc, și-l va omori, acesta să dea vită dreptu vită.

57

f. 85^v

Dă va dărîma cinevaș în pădure tăindu *crăngi* din copaciu și cu nesocotînța lui va scăpa săcurea din mină, // și să va prălejă de va lovi vreo vită, și o va omori fără voia lui, acesta să dea dobitoc drept dobitoc.

58

f. 86^r

Cîndu va merge cinevaș, să-și aducă niscai dobitoc din cîmpu, și să va prilejă să să ia și niște dobitoace streine împreună cu a lui, și iel le va goni și nu le va putea dăspărți, ci le va aduce pînă la casa lui, și acolea nu le va // strînge să le închiză cu ale sale, ci le va lăsa pustii, atuncea dă să va prilejă să piară acele dobitoace, sau să le mănînce lupii, acesta să le plătească, să dea dobitoc pentru dobitoc ; iar dă va fi spus stăpînului celuia cu dobitocul, și-i va fi arătat și locul unde le-a lăsat, zicînd că n-au putut să le aducă, atuncea să fie în pace, fără nici o pagubă.

59

f. 86^v

Cel ce va întinde lațuri, sau va îngropa curse, pentru să prinză vînaturi, și dă să va prilejă să să prinză vreun dobitoc *dumesnic*, și de va și muri acolea, să fie un dobitoc mortu, cela cu lațurile să nu aibă nici o pagubă ; aceasta să înțelege mai virtos cînd va întinde *niștine măestrii* la vreo vie sau la vreun pomot sau altcevaș, pentru ca să prinză pre cei ce strică roada, sau alte bucate.

60

f. 87^r PENTRU LUPTAREA DOBITOACELOR, ȘI DĂ VĂTĂMAREA LOR

Cîndu vor paște niște vite streine împreună la un loc, și va începe una dintr-însele a să *boncăi*, pentru să întărite pă vreuna să să lupte, deci împungîndu-să acele 2 vite, și dă să vor amesteca și alte vite, și luptîndu-să iale acolo, dă să va prăleję și să vor vătămă vreunile, sau doao vor și omorî pe vreuna, această pagubă să o // plătească stăpînul dobitocului celuia ce au început sfada; așăjderea dă să va întîmpla vreun om acolo, și umblîndu ielu învăluindu-să să le dăspărță, dă-l vor vătămă și pă dînsul, sau dă-și va pierde cevaș, toată paguba și a cestuia să o plătească cela cu boul.

61

f. 88^r Cîndu va veni un dobitocu *boncăindu-să* spre altul, și acela nu-i va da cale, ci-i va sta // înpotrivă, și de-l va birui pe acela ce vine asupra lui, nici o ascultare să nu aibă cela cu boul, iar de va birui cel dintîiu pă celălalt, și-l va strica, stăpînul acestuia să meargă la judecată, și să i să facă dreptate, ca să-i dea boul cela ce l-au împunsu dă l-au stricat, iar dă nu-i va plăcea acela, să i să facă plată după cum va fi fost dobitocul lui.

62

f. 88^v Cîndu să va întîmpla să să sfădească doi *dulăi*, și stăpînul unuia va lovi pre celălalt, au cu lemnu, ori cu piatră, sau fie cu ce armă, și de-l va vătămă, să plătească celuia cu *dulăul*, după cum să vor <pu>tea tocmi amîndoi.

63

f. 89^r De va avea cinevaș, *un dulău* tare, și dirzu, și va mînca pre toți *dulăi* <i>, și // de să va apuca dă vreun *dulău* mai slab și-l va birui, și stăpînă-său va sta dă va privi, iar nu-i va dăspărți, ci încă îl va amuța de-l va semeți, și de-l va vătămă pă cel slabu, sau de-l va și omorî, să plătească toată paguba celuia cu dulău, și să-i să dea și 3 toege.

64

f. 89^v Dă va ucide cinevaș *dulău* păstorescu, ce să zice dulău dă turmă dă oi, și de va tăcea // și nu va mărturisi, și de să va întîmpla să dea lupii în oi, și atuncea să va vădi cela ce au ucis *dulăul*, să plătească toată paguba cîtă să va fi făcut în turmă acel ce au ucis dulăul, și să plătească și prețul dulăului.

65

f. 90^r Cel ce va omorî dulău de turmă, cu otravă, acestuia // să i să dea 100 dă toege și să dea doao prețuri pre cît va fi plătindu dulăul, la stăpînul celui cu *dulăul* mort, iar dă să va fi făcut vreo pagubă în turmă, toată să o plătească acesta ce va fi ucis

- f. 90^v dulău, pentru căci au omorît pre *socotitorul* turmei, însă dă să va mărturisi, cum acest *dulău* au fost tare și s-au fost luptându, cu toate gadinile, iar dă să va afla că au fost // vreun dulău prost, și nici de o treabă, atunci numai să-l bată, și să plătească prețul dulăului îndoit. 66
- Oricine va strica dobitocul altuia, măcar dă i-ar fi fost și vinovat, și de să va dovedi, să plătească paguba celuia cu dobitocul. 67

PENTRU POMI

- f. 91^r De va *socoti* cinevaș un pom și-l va crește, de-l va face mare dă roadă, într-un loc neîmpărțit, iar după ce să vor împărți acei oameni, de să va veni acel pom în partea celuia ce nu l-au făcut, să nu aibă nici o treabă acesta ce i s-au venit în partea lui, ci să-l ție tot cela ce l-au crescut; iar de nu să va suferi cel cu pământul, să-i dea pom dreptu pom într-alt locu. 68
- f. 91^v De va sta vreun pom într-o margine de vie a unui omu, și cu ramurile lui va face umbră altei vii ce iaste lângă a lui ce să zice vii<a> vecinului său, dăm învățatură stăpinul cel cu pomul, să-și tae *crângile* pomului celea ce fac zmințeală vecinului. 69
- f. 92^r Cindu va avea cinevaș pîră cu altul pentru nicariva tufe de vie, sau pentru vreun pomu, și cunoscîndu ielu cum îi merge // judecata, de să va scula singur din mintea sa fără putere dă la judecată, și va tăia acele tufe, sau alt pom ce va fi, acestuia dăm învățatură, să i să tae mîinile, sau să plătească prețul acei pagube. 70
- Cel ce va tăia vie roditoare, sau și puiuri, acestuia să i să tae mîinile, și să plătească și paguba ce să zice prețul cît va fi. 71
- f. 92^v Ceia ce vor tăia pomii, și mai vîrtos // viia, să să certe ca niște tîlhari. 72
- Pomul de va fi bătrîn, sau uscat, acela nu să cheamă pom; așij-derea pădurețul care nu va fi altuit, acela nu să cheamă pomu; cine va tăia unile ca acestea să nu aibă certare. 73
- Nu să ceartă numai cela ce tae pomul cu mîna sa, ci și cela ce învață, sau îndeamnă pre altul, dă să tae pom, acestuia îndoită să-i fie certarea. 74

f. 93^r PENTRU ARSURI ȘI FELURIMI DĂ POJARŪ

De va lăsa cinevaș *pojar* în pometul său, pentru ca să-l curățească, sau în vie, sau în *finațe*, și dă va sări focul de acolo, și va arde casa cuivaș sau aria, sau viia, nu iaste vinovat, să n-aibă certare; numai și elu cîndu va vedea că iaste vînt mare, și într-acea undă va lăsa *pojar*, atuncea să va certa. 75

f. 93^v Cel ce va slobozi *pojar* în pădure streină, și de vor arde niscariva pomi, pre acesta să-l pecetluiască în mină, și să plătească paguba îndoită. 76

Cel ce va arde gardul vii, să-l pecetluiască în mină, și să-l bată și să plătească îndoit prețul gardului. 77

f. 94^r Ceia ce vor aprinde casa omului, sau ariia cu pînea sau ariia cu finul, /în pizmă/ pentru să-și răscumpere, dăspre vreun //vrăjmaș, ce-i va fi făcut vreo răutate, pre unii ca aceia să-i arză în foc. 78

Ceia ce vor pune focu la *grajdu*, sau la alt locu unde va sta finul sau paile, acestora să li să tae mîinile. 79

f. 94^v PENTRU NĂMIȚI

Nămitul unui om, de va strica dobitocul cuivaș, bou sau vacă, sau oae, sau *mascur*, de le va ucide și le va *despuia* în pădure, sau fie veri în ce loc pus tiiu, stăpînul acestuia să plătească toată paguba. 80

f. 95^r *Nămitul* de va vrea să fure noaptea, și să va scula de va scoate oile din staul, și de vor da //gadinile întrânse<le>, și le vor strica, pre acesta să-l spînzure ca pre un tîlhar și ucigător. 81

De va avea cinevaș un *nămit*, și va umbla furîndu noaptea de multe ori, sau de va goni turma, sau cireada cuivaș, dăm învățătură, să să certe și stăpînul, și să plătească orice va peri, pentru căci au cunoscut vinele lui, și n-au spus. 82

f. 95^v De va da cinevaș vreun dobitoc la vreun păstor boerescu, să i-l pască fără știrea stăpînu-său, iar păstorul va pierde acel dobitoc, sau îl va vinde, sau îl va strica într-alt chipu, acesta să fie slobodu, nici o certare să nu aibă nici ielu, nici stăpînă-său. 83

f. 96^r De să va prilejă păstorul cuiva să ia niscariva oi să pască, ori în ce fel dă tocmeală, să fie la știrea stă // pînă-său, și de le va minca păstorul acele vite, sau de le va pierde, dăm învățătură, stăpînul aceluia păstor să aibă a plăti toată paguba celui cu oile. **84**

f. 96^v **PENTRU CEI CE VOR ZIDI, SAU VOR PRĂSĂDI, PE LOCUL ALTUIA**

f. 97^r De să va prilejă vreun om sărac să-și facă casă, sau să prăsădească vie pe locul altuia, să să apuce să facă *toate din pajăște*, după aceia cu vremea de va veni stăpînul locului, să nu aibă voie să risipească casa omului, sau viia să o scoată din rădăcină să o lepede, ci să să socotească să-i dea loc drept loc unde // îi va plăcea lui, iar de nu va vrea cela ce au făcut casa, sau viia, ca să-i dea loc drept locu, atunci să aibă voe cela cu locul, să-i risipească casa, și viia să o lepede după locul lui, și să-și ție locul. **85**

f. 97^v Cel ce va zidi, sau va prăsădi pre pămînt strein, sau va semăna sau va face fieșce lucru fără știrea stăpînului celui cu locul, dăm învățătură, acele bucate, sau fie ce va fi, // ca să nu aibă cu dinsele treabă, cel ce au muncit acolo, ci să-și piarză toată osteneala, și necum alt, ci încă nici cheltuiala să nu-și ia. **86**

Cel ce prăsădește pom pre pămîntu altuia, sau altuește, cu acel pămînt își pierde și altoaile și alte toate ce va prăsădi. **87**

f. 98^r Cei ce vor răsipi casile altora fără știrea judecăți <i>, pentru că să-și dreagă ale sale case, sau dă vor strica//garduri de la vie, pentru să-și dreagă ale sale vii, acestora să li se tae mîinile. **88**

f. 98^v De va face cinevaș casă pre loc strein, și va fi tot lemnul lui, și toată cheltuiala, dăm învățătură, cela ce va oblădui acel pămînt, să oblăduiască și casa, după pravila ce zice ca să fie biruitori cei mai dă sus celor mai dă jos, deci stăpînul aceluia pămînt de-a pururea să fie biruitor asupra acei case // cu toate namestiile ei, pentru căci nu poate cela ce au zidit casa să să pîrască la judecată, pentru cheltuiala ce va fi făcut. **89**

f. 99^r **PENTRU MORI**

De să va întîmpla cinevaș să fie lăcuitar într-un sat, și de va cunoaște vreun loc ca acela bun dă moară, și într-acel sat vor

- f. 99^v fi toți *răzași* și acel loc va fi a tot satul, iar el va apuca mai înainte dă toți de va ținea acel loc, și va face moară, și după ce va săvirși moara, să vor scula toți, de vor striga asupra-i, căci au făcut // moară pe locul lor, și nu i-au întreat, dăm învătătură, ca să întoarcă cu toții toată cheltuiala ce va fi făcut, și să încapă toți împreună să ție frățește acea moară cu totu venitul ce va fi. 90
- f. 100^r Cindu să vor scula niște *răzăși* de-și vor împărți locul cît vor avea într-un sat, și dup-aceia în partea unuia de să va găsi vreun loc de moară, și să va nevoi de // va face moară, atunci nu vor putea să zică nimic ceilalți *răzași* pentru ce-au făcutu moara. 91
- f. 100^v De să va prăleją apa morii, să înnece niscariva *pămînturi*, sau *vii*, sau *pometuri*, să plătească paguba stăpînul mori<i>, iar de nu, să-i stea moara poprită. 92
- De va avea cinevaș niște // pămînturi în țarină și să va îndrepta apa mori<i> pentru acele pămînturi, are putere cela cu pămînturile să oprească apa, să nu lase să treacă pre locul lui, sau cum va vrea, așa să facă. 93

3

AȘEZĂMINTELE AGRARE DIN TIMPUL DOMNIEI LUI ALEX. IPSILANTI

ÉTABLISSEMENTS AGRAIRES DATANT DU RÈGNE D'ALEX. YPSILANTI

A = BNP Supl. gr. cod. 1323, f. 684^d

B = BAB ms. gr. 1195, f. 53 ^{r-v}

C = *Prav. cond.* XVI

În traducerea Așez. A și B am redat $\beta\omicron\upsilon\mu\omicron\upsilon\nu\omicron\varsigma$ prin *rumân* și $\pi\acute{\alpha}\rho\omicron\iota\kappa\omicron\varsigma$ prin *paric*, pentru a atrage atenția asupra terminologiei din original. Pentru sensul lor în vremea lui Ipsilanti, comparația cu *Prav. cond.* rămâne determinantă.

En traduisant les Établ. A et B nous avons rendu $\beta\omicron\upsilon\mu\omicron\upsilon\nu\omicron\varsigma$ par *rumân* et $\pi\acute{\alpha}\rho\omicron\iota\kappa\omicron\varsigma$ par *paric* afin d'attirer l'attention sur la terminologie de l'original. Pour leur signification, à l'époque d'Ypsilanti, la comparaison avec la *Prav. cond.* reste déterminante.

A

COD. SUPL. GR. 1323 AL BNP =
MANUALUL DE LEGI DIN 1766
 (ED. A 3-A) AL LUI M. FOTINO
*Proiectul de cod. Sc. Ghica [adăugit
 pînă în 1776 (?)]*

<Τιτλ. (?)> ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΝ
 ΟΠΟΥ ΕΧΟΥΝ ΕΠΑΝΩ
 ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΡΟΥΜΟΥΝΟΥΣ
 ΟΙ ΚΥΡΙΟΙ ΤΩΝ ΜΟΣΙΩΝ

<Titl.(?)> DESPRE DREPTURILE PE CARE
 LE AU ASUPRA RUMÂNILOR STĂPÎNII
 MOȘILOR

B

MSS. GR. 1195 AL BAB = *MA-
 NUALUL DE LEGI* DIN 1777 AL
 LUI M. FOTINO = PROIECTUL
 PRIMULUI COD ALEX. IPSI-
 LANTI

BIBL. Δ', ΤΙΤΛ. ΙΑ' ΠΕΡΙ
 ΜΗΤΡΟΚΩΜΗΤΩΝ ΚΑΙ ΠΑΡΟΙΚΩΝ

Μητροκωμήτης λέγε- ἐκ τῶν τοπι-
 ται ὁ νεμόμενος καὶ ἔχων κῶν συνηθει-
 γῆν ἰδίαν καὶ ὑπόκειται ῶν καὶ βασι-
 εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν λικῶν νέμων
 βασιλικῶν δοσιμάτων, ὅστις καὶ κτή-
 τωρ λέγεται, βλαχιστὶ δὲ μπουσανός.

Πάροικος δὲ λέγεται ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος
 κάθεται εἰς ξένην γῆν εἴτε μοναστη-
 ριακὴν, εἴτε ἀρχοντικὴν, εἴτε πτωχι-
 κὴν καὶ εἶναι ὑπόχρεως εἰς τὴν ἐκ-
 πλήρωσιν τῶν κατωτέρω δικαίων (τὰ
 ὅποια ἔχουσιν ἐπάνω εἰς αὐτοὺς οἱ
 κύριοι τῶν μοσιῶν) ὁμοῦ δὲ καὶ τῶν
 βασιλικῶν δοσιμάτων.

CARTEA A IV-a titl. 11. DESPRE LOCUI-
 TORII METROCOMIILOR ȘI DESPRE
 PARICI

Locuitor al unei me- din obiceiuiri-
 trocomii se numește le locale și din
 cel care locuiește și legile împără-
 posedă pământ propriu tești
 și este supus la împlinirea dărilor

С

PRAVILNICEASCA CONDICĂ

**XVI. ΤΑ ΔΙΚΑΙΑ ΤΩΝ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ ΟΠΟΥ ΕΧΟΥΝ ΕΠΑΝΩ
ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΡΟΥΜΟΥΝΟΥΣ**

**XVI. CEALE DREPTE ALE STĂPÎNILOR MOȘIILOR CE AU ASUPRA
LĂCUIȚORILOR**

împărătești și care se numește stăpîn, iar pe românește, moșnean.

Paric se numește acela care șade pe pămînt străin, fie mănăstiresc, fie boieresc, fie al stării de jos, și este obligat să îplinească toate drepturile de mai jos (pe care le au față de ei stăpînii moșiilor), precum și dările împărătești :

A

<1> οἱ ῥουμοῦνοι νὰ δουλεύουν 12 ἡμέρας τὸν χρόνον κλάκαν·

<2> ἐκεῖνοὶ ὅποῦ ἔχουν ἀμπέλια εἰς ξένην γῆν δίδουν ὀτάστιναν ἀπὸ ἓν μέτρον κρασι εἰς τὰ εἴκοσι μέτρα·

B

(1) δουλεύει τοὺς κυρίους τῆς γῆς ἀνὰ δώδεκα ἡμέρας τὸν χρόνον·

(2) δίδει ὀτάστιναν ἀπὸ ἓν μέτρον κρασι εἰς τὰ εἴκοσι μέτρα, ἢ 20 παράδες·

<1 > rumânii să lucreze clacă 12 zile pe an;

<2 > cei care au vii pe pămînt străin dau otaștină cite o vadră de vin din douăzeci de vedre;

(1) lucrează stăpînilor pămîntului cite douăsprezece zile pe an;

(2) dă otaștină cite o vadră de vin la douăzeci de vedre sau 20 de bani;

C

1. 'Ο ρουμοῦνος ἔχει νὰ δουλεύῃ τὸν κύριον τῆς μουσίας ἀνὰ δώδεκα ἡμέρας τὸν χρόνον, εἰ δὲ καὶ ὁ κύριος τῆς μουσίας συγκαταβατικωτέρας συμφωνήσῃ μετ' αὐτῶν ὀλιγωτέρας ἡμέρας καὶ ἀποδειχθῇ τὸ τοιοῦτον, νὰ μὴν ἠμπορῇ ὕστερον νὰ τοὺς βιάζῃ διὰ τὰς δώδεκα ἡμέρας, ἐπειδὴ ὄχι μόνον πῶς ἔστερξε πρότερον μόνος του, ἀλλὰ καὶ ἀπάτη φαίνεται τὸ τοιοῦτον διὰ ἰντερέσον του.

2. Νὰ δίδῃ ὀτάστιναν εἰς τὰ εἴκοσι μέτρα ἓν μέτρον καὶ νὰ μὴ τοὺς βιάζουσι νὰ δώσουσι ἄσπρα, ἔξω μόνον ἂν ἐκ συμφώνου στέρξουσι τοῦτο τόσον οἱ νοικοκυροὶ τῶν ἀμπελίων, ὅσον καὶ οἱ τῶν μουσιῶν, ἐπειδὴ ἀπὸ τὰ διάφορα χρυσόβουλλα, ὅπου ἐνεφανίσθησαν ἡμῖν τόσον τῶν μοναστηρίων, ὅσον καὶ τῶν ἀρχόντων, φαίνεται φανερά, ὅτι τοῦτο εἶναι ἀρχαῖον τοπικὸν δίκαιον καὶ ἔθιμον. Διὰ νὰ μὴν ἀδικῶνται ὅμως οἱ πτωχοὶ ἀπὸ τοὺς ἐπιφορτισμούς, ὅπου ἤθελεν ἀποτολμῆσαι τινὰς τῶν βιναριτζάριδων νὰ κάμῃ εἰς τὸν καιρὸν τῆς καταγραφῆς τοῦ βιναρίτζου (μὲ τὸ νὰ λαμβάνεται καὶ ἡ ὀτάστινα ἀπὸ τοὺς νοικοκυρούς τῶν μουσιῶν κατ' ἐκείνην τὴν καταγραφὴν), διὰ τοῦτο ἐσμικρύναμεν τὰ μέτρα τῆς ὀτάστινας, διορίζοντες ἴδια μέτρα ἀπὸ τὴν Αὐθεντίαν σεσημειωμένα μὲ βοῦλλαν αὐθεντικὴν, εἰς τὸ νὰ λαμβάνεται μὲ αὐτὰ τὸ τῆς ὀτάστινας δίκαιον καὶ ὄχι μὲ ἄλλα μέτρα. "Ὅποιος δὲ φωραθῇ παραβαίνων, νὰ παιδεύεται ὡς δολιούμενος ἐν σταθμοῖς καὶ μέτροις, ὧν ὁ διορισμὸς ἀφώρισται πανταχοῦ τῇ ὑπερεχούσῃ ἔξουσίᾳ.

1. Lăcuiitoriul are să lucreze clacă stăpînului moșii cite doasprezece zile întru an ; iară de să va așăza stăpînul moșii cu dînșii mai pe puține zile și să va dovedi una ca aceasta, să nu poată în urmă să-i silească pentru doasprezece zile, de vreme ce nu numai că s-au învoit cu dînșii însuși el, ci să cunoaște că aceasta iaste și înșălăciune pentru vreun interesu al său.

2. Să dea otaștină la doaozeci de vedre o vadră, iară să nu-i silească să dea bani, afară numai de să vor așăza între dînșii și să vor învoi amîndouă părțile atît stăpîni viilor, cît și stăpîni moșiilor, de vreme ce această otaștină să vede că iaste vechiu obiceiu pămîntesc și cu dreptate, după cum ne-am adevărit Domniia mea atît din hrisoavele mînăstirești, cît și din cele boerești. Dar pentru ca să nu să năpăstuiască săracii din încărcăturile ce va îndrăzni să facă vreunul din vinăriceri la scrisul vinăriciului,

A

<3> χωρίς ἄδειαν τοῦ νοικοκυροῦ δὲν ἠμπορεῖ τινὰς νὰ φυτεύσῃ ἀμπέλι·

<4> ὅταν ὁ νοικοκύρης τοῦ ἀμπελίου ἀφήσῃ εἰς τρεῖς χρόνους ὀλοκλήρους ἀδούλευτον τὸ ἀμπέλι, τὸ ἐξουσιάζει ὁ νοικοκύρης τῆς μοσίας·

B

(3) δὲν δύναται νὰ φυτεύσῃ ἀμπέλι χωρίς τὴν ἄδειαν τοῦ κυρίου τῆς γῆς·

(4) ὅταν ὁ κύριος τῆς γῆς δὲν πωλῆῃ κρασί εἰς τὸ μούλκι του, τότε δύναται ὁ πάροικος μὲ ἄδειαν τοῦ κυρίου νὰ πωλῆ, δίδων ἀπὸ δύο γρόσια <α> εἰς τὸ βουτζί, καὶ ἓν μέτρον κρασί·

(5) ὅταν ὁ πάροικος ἀφήσῃ εἰς τρεῖς χρόνους ὀλοκλήρους ἀδούλευτον τὸ ἀμπέλι αὐτοῦ, τότε ὁ κύριος τῆς γῆς τὸ ἐξουσιάζει·

<3> fără voia stăpînului nu poate cineva să sădească vie;

<4> cînd stăpînul viei va lăsa timp de trei ani întregi nelucrată via, să o stăpînească stăpînul moșiei;

(3) nu poate să sădească vie fără voia stăpînului pămîntului;

(4) cînd stăpînul pămîntului nu vinde vin pe moșia lui, atunci poate paricul, cu voia stăpînului, să vîndă, dînd cîte doi groși de butie și cîte o vadră de vin;

(5) cînd paricul va lăsa timp de trei ani întregi via sa nelucrată, atunci să o stăpînească stăpînul pămîntului;

C

3. Δὲν ἠμπορεῖ* νὰ φυτεύσῃ ἀμπέλι χωρὶς τὴν ἄδειαν τοῦ νοικοκυροῦ. "Ὅταν ὅμως χωρὶς ἄδειαν φυτεύσῃ τινὰς εἰς τόπον, ὅπου ὁ κύριος τῆς μοσίας ὡς ἐκλελεγμένον τὸν ἐφύλαττε διὰ ἐδικήν του χρεῖαν, τότε νὰ χάνῃ τὸν κόπον του· εἰ δὲ εἰς τόπον ἀχρηστον φυτεύσῃ τινὰς, δὲν ὑπευθύνεται τόσον ὁ ἄνευ ἀδείας φυτεύων, μὲ τὸ νὰ ἔχῃ νὰ ὠφελῆται ὁ κύριος τῆς μοσίας μὲ τὴν συνηθισμένην λῆψιν τῆς ὀτάστινας.

4. "Ὅταν ὁ κύριος τῆς γῆς δὲν πωλῆ κρασί εἰς τὸ μοῦλκι του, τότε ἠμπορεῖ ὁ ῥουμοῦνος μὲ ἄδειαν τοῦ νοικοκυροῦ νὰ πωλήσῃ δίδοντας ἀπὸ ἓν γρόσι εἰς τὸ βουτζι καὶ ἀπὸ ἓν μέτρον κρασί.

5. "Ὅταν ὁ πάροικος, ἦτοι ὁ ῥουμοῦνος, ἀφήσῃ εἰς τρεῖς χρόνους ὀλοκλήρους ἀδούλευτον τὸ ἀμπέλι αὐτοῦ**, τότε ὁ κύριος τῆς μοσίας νὰ τὸ φανερώνη πρὸς ἡμᾶς καὶ, διδομένης εἰδήσεως καὶ ἔτι ἐνὸς χρόνου διορίας, ἂν καὶ εἰς αὐτὸν τὸν χρόνον δὲν τὸ καλλιεργήσῃ, νὰ τὸ ἐξουσιάζῃ ὁ κύριος τῆς μοσίας. Αὕτη δὲ ἡ πρώτη καὶ δευτέρα διορία νὰ θεωρῆται, ἂν ἄλλο τι ἰσχυρὸν περιστατικὸν δὲν ἀκολουθήσῃ.

(de vreme ce stăpîni moșiilor iau otaștină după acel catastih al vinăriceștilor), pentru aceea am mai micșorat Domniia mea vedrele de otaștină, orînduînd acest fel de vedre însemnate cu fierul domnesc spre a să lua otaștina cu aceste vedere, iară nu cu altele; deci oricare să va dovedi căl-cînd această hotărîre, să se pedepsească întocmai ca cei ce fac vicleșuguri în cumpene și în măsuri, a căroră orînduială spînzură de la însuși puterea stăpînitorului al fieșcare politii.

3. Nu poate a sădi cinevaș vie fără de voia stăpînului moșii, iară cînd fără de a nu lua voe, va sădi cinevaș în loc ce era ales de stăpînul moșii mai denainte pentru trebuința lui, atunci să-și piarză osteneala; iar cînd va sădi în loc ce nu era de trebuința stăpînului, atunci nu să vinuește atîta cel ce au sădit fără de voe, pentru că stăpînul moșii are a să folosi cu obicinuita otaștină.

4. Cînd stăpînul moșii nu va pune vin să se vînză pe moșia lui, atunci poate lăcuiitoriul cu voia stăpînului moșii să vînză, dînd cîte t<a>l<er> unul de bute i cîte o vadră vin.

5. Cînd nemernicul, adică lăcuiitoriul ce șade pe moșia altuia, iș va părăsi viaa lui în trei ani deplin nelucrată, atunci stăpînul moșii să arate Domnii meale și, dîndu-i-să știre și încă de un an soroc, de nu o va lucra nici într-acel an, atunci să o stăpînească stăpînul moșii. Însă aceste soroace, de trei ani și de unul, să se caute, cînd nu să va întîmpla vreo întîmplare de mare nevoe.

* Sic: ed. 1780. ** Cf. ed. 1780: αὐτοῦ.

A

<5> οἱ ῥουμοῦνοι δίδουν εἰς τὸν νοικοκύρην δέκατον εἰς ὄλα τὰ γενήματα ἔκτος μόνον τῶν μπαχτζέδων ὅπου ἔχουν κοντὰ εἰς τὰ σπήτιά των·

<6> οἱ ῥουμοῦνοι δίδουν δίσμα διὰ τὸ χορτάρι εἰς τὰ δέκα ἀμάξια δύο·

<7> οἱ ῥουμοῦνοι δίδουν εἰς τὸν νοικοκύρην διὰ τὰ μελισ(σ)ιά τους, ταῖς μάνναις δηλ(αδῆ), δύο παράδες εἰς τὸ κάθε μελισ(σ)ι, καὶ εἰς τὰ εἴκοσι ἀπὸ ἓνα ῥόι·

<8> δίδουν διὰ τὰ κατζίκια δύο ἄσπρα τὸ καλοκαῖρι, καὶ 4 ἄσπρα τὸν χειμῶνα·

<9> ἀπὸ ταῖς στίλαις παίρνει ὁ νοικοκύρης ἀπὸ ἓν ἄρνι καὶ τυρὶ κατὰ τὴν συμφωνίαν εἰς τὴν στίναν·

<5> rumânii dau stăpînului zeciuală din toate produsele, afară de grădinile pe care le au în jurul caselor lor;

<6> rumânii dau dijmă din fin, din zece care două;

<7> rumânii dau stăpînului pentru stupii lor, adică pentru mătci, două parale de fiecare stup și din douăzeci (de roiuri) un roi;

<8> pentru capre dau doi bani în timpul verii și patru bani în timpul iernii;

B

(6) δίδουν δέκατον εἰς τοὺς κυρίους τῆς γῆς εἰς ὄλους τοὺς καρπούς ὅπου ἤθελαν κάμη σπέρνοντες τὴν γῆν ἐκείνων, ἔξω μόνον εἰς τοὺς κήπους ὅπου ἔχουν πέριξ τῶν ὀσπητίων αὐτῶν·

(7) δίδουν οἱ πάροικοι δέκατον εἰς τοὺς κυρίους τῆς γῆς διὰ τὸ χορτάρι ὅπου κοσίζουν δύο ἀμάξια χορτάρι εἰς τὰ δέκα·

(10) διὰ τὰ μελίσσια δίδουν διὰ μὲν ταῖς μάνναις ἀνὰ τέσσαρας παράδες εἰς τὸ κάθε μελίσι·

<11> τὰ κατζίκια δίδουν ἀπὸ δύο ἄσπρα τὸ καλοκαῖρι, καὶ τέσσαρα ἄσπρα τὸν χειμῶνα·

<12> ἀπὸ ταῖς στίλαις λαμβάνει*

(6) dau zeciuală stăpînilor pămîntului din toate roadele pe care le vor face semănînd pămîntul acolo, afară numai de grădinile pe care le au în jurul caselor lor;

(7) paricii dau zeciuală stăpînilor pămîntului din finul pe care îl cosesc, două care de fin din zece;

(10) dau pentru stupi, <adică> pentru mătci, cîte patru bani de fiecare stup;

<11> pentru capre dau cîte doi bani în timpul verii și patru bani în timpul iernii;

* Text neterminat — Texte inachevé.

C

6. Ὁ ρουμοῦνος δίδει δέκατον εἰς τὸν κύριον τῆς γῆς διὰ ἔλους τοὺς καρπούς, ὅπου ἤθελε κάμει*, σπέρνοντας ἐπάνω εἰς τὴν μοσίαν, ἔξω μόνον διὰ τοὺς κήπους, ὅπου ἔχει πέριξ εἰς τὸ ὀσπίτιόν του, διὰ τοὺς ὁποίους δὲν δίδει οὐδὲ ὅλως τι.

7. Οἱ ρουμοῦνοι διὰ τὸ χορτάρι, ὅπου κοσιζου ἐπάνω εἰς τὴν μοσίαν, ὅπου κάθονται, ἢ εἰς ἄλλην, δίδουν ἀπὸ μίαν κλαγίαν χορτάρι εἰς τὰς δέκα.

10. Διὰ τὰ μελίσσια δίδουν διὰ ταῖς μάνναις ἀνὰ τρία ἄσπρα εἰς τὴν μάνναν, διὰ τὰ δὲ ρόγια δὲν δίδουν τίποτες.

11. Διὰ τὰ κατζίκια, ὅπου ἔχουν οἱ ρουμοῦνοι, δίδουν εἰς τὸν νοικοκύρην τῆς μοσίας ἀνὰ δύο ἄσπρα τὸ κατζίκι τόσον τὸ καλοκαίρι, ὅσον καὶ τὸν χειμῶνα.

12. Ἀπὸ ταῖς στίλαις λαμβάνει ὁ κύριος τῆς γῆς τυρὶ κατὰ τὴν συμφωνίαν, ὅπου ἤθελε γένη, ἢ ἄσπρα.

6. Lăcuiitoriul are să dea zeciuală la stăpînul pămîntului pentru toate rodurile ce va face pe moșie, afară numai din grădinile ce are împrejurul casei lui, pentru care nu are a da nimic.

7. Lăcuiitori pentru finul ce vor cosi pe moșia ce șăd ori pe alta, au să dea dijmă din zece clăi de fin una.

10. Pentru stupi au să dea de toată matca cîte bani trei, iar pentru roi nu au a da nimic.

11. Pentru caprele ce au lăcuiitori, au să dea stăpînului moșii de capră cîte bani doi, atît vara cît și iarna.

* Sic: Zepos (SN 1936); *Prav. cond.* (1957). Ed. 1780: κάμη.

A

<10> παίρνει ὁ νοικοκύρης ἀπὸ τὰ μοχθηρὰ πρὸς 4 παράδες τὸ ἐν* βόσκουν εἰς τὸ πανδοῦρι τοῦ νοικοκυροῦ·

<11> ὁ νοικοκύρης τῆς μοσίας ἐκλέγει τὸν καλλίτερον τόπον διὰ τὴν χρεῖαν του·

<12> εἰς τὸ χιλιστέον τῆς μοσίας δὲν ἔχει ἄδειαν τινὰς τῶν ῥουμούνων νὰ ψαρεύσῃ·

<9> stăpînul ia de la stini cite un miel și brînză după înțelegerea în privința stînei;

<10> stăpînul ia pentru rîmători cite 4 bani de fiecare (cînd) pasc în pădurea stăpînului;

<11> stăpînul moșiei alege locul cel mai bun pentru folosința lui;

<12> nici unul dintre rumâni nu are voie să pescuiască în heleșteul moșii;

B

<13> ὁ κύριος τῆς γῆς λαμβάνει διὰ τὰ μοχθηρὰ ὅπου ἤθελαν βοσκήση κατὰ τὸν χειμῶνα εἰς τὸν δρυμῶνα, ἦτοι εἰς τὸ πανδοῦρι αὐτοῦ ἀνά 12 ἄσπρα εἰς τὸ μοχθηρόν·

<14> φεύγοντας ὁ πάροικος, ἢ ἀποθήσκων ἄκληρος ἐξουσιάζει ὁ κύριος τῆς γῆς τοὺς κήπους ἐκείνου μὲ ὅλα τὰ καρποφόρα δένδρα·

<15> ὁ κύριος τῆς γῆς ἐκλέγει τὸν καλλίτερον τόπον τῆς μοσίας αὐτοῦ διὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ χρεῖαν·

<16> οὐδεὶς τῶν παροίκων ἔχει ἄδειαν νὰ ἀλιεύσῃ εἰς τὴν λίμνην, ἦτοι τὸ χελεστέον τοῦ κυρίου·

<12> de la stine ia

<13> stăpînul pămîntului ia pentru rîmătorii care vor paște în timpul iernii în codru, adică în pădurea lui, cite 12 bani de rîmător;

<14> dacă paricul fuge sau moare fără moștenitor, să stăpînească stăpînul pămîntului grădinile aceleia cu toți copacii roditori;

<15> stăpînul pămîntului alege cel mai bun loc al moșii sale pentru propria sa folosință;

<16> nimeni dintre parici nu are voie să pescuiască în balta, adică în heleșteul stăpînului;

* Un cuvînt indescifrabîl — Un mot indéchiffrable : δταν (?).

C

13. Οἱ ρουμοῦνοι διὰ τὰ μοχθηρά, ὅπου ἔχουν, νὰ μὴ δίδουν τίποτε εἰς τὸν νοικοκύρη τῆς μοσίας. Οὔτε ὅμως νὰ τολμοῦν νὰ βάζουν τὰ μοχθηρά τους εἰς τὰ κρατημένα παδούρια, εἰς ἐκεῖνα δηλ<αδὴ>, ὅπου ἔχουν ξεχωρισμένα οἱ νοικοκυροὶ τῶν μοσιῶν διὰ νὰ πωλήσουν τὸ βαλάνι, ἀλλὰ νὰ συμφωνοῦν πρῶτον μὲ τοὺς νοικοκυρούς καὶ οὕτω συμφωνοῦντες νὰ τὰ βάζουν. Ὅσοι δὲ τολμήσουν νὰ τὰ βάζουν χωρὶς συμφωνίαν, οἱ τοιοῦτοι νὰ πληρώσουν εἰς τὸν νοικοκύρη τὴν τιμὴν ἐκεῖνην, ὅπου ἤμποροῦσε νὰ πάρῃ καὶ ἀπὸ ἄλλους.

14. Φεύγοντας ὁ ρουμοῦνος ἢ ἀποθνήσκων χωρὶς κληρονόμον ἐγγύς τε ἢ πόρρω, ἂν δὲν χρεωστῇ εἰς βιστιαρίαν, ἐξουσιάζει ὁ νοικοκύρης τῆς μοσίας τοὺς κήπους ἐκεῖνου μὲ ὅλα τὰ καρποφόρα δένδρα.

15. Ὁ νοικοκύρης τῆς μοσίας ἐκλέγει τὸν καλύτερον τρόπον τῆς μοσίας διὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ χρεῖαν, δὲν ἔχει ὅμως ἐξουσίαν νὰ πάρῃ τρόπον, ὅπου ἀνοίχθῃ καὶ ἐδουλεύθῃ πρότερον ἀπὸ τὸν ρουμοῦνον.

16. Κανένας ρουμοῦνος δὲν ἔχει ἄδειαν νὰ ψαρεύσῃ εἰς τὸ χιλιστέον τοῦ νοικοκυροῦ τῆς μοσίας.

12. De la stînile ce vor fi pe moșie, are să ia stăpînul moșii, după așăzămîntul ce va face, sau brînză sau bani.

13. Lăcuitoari pentru rîmători ce vor avea nu au a da nimic stăpînului moșii, dar nici să îndrăznească să-ș bage rîmători lor în pădurile ceale oprite, adică în ceale ce vor avea deosebite stăpîni moșiilor pentru vînzarea ghinzi, ci întîi să se tocmească cu stăpînii și, așa așăzîndu-se să-i bage ; iară cîți vor îndrăzni să-și bage rîmători lor, făr de tocmeală, unii ca aceaia să plătească stăpînului moșii prețul acela ce putea să-l ia și de la alții.

14. Lăcuitoariul de va fugi sau de va muri făr de a nu avea moștenitor de aproape sau de departe (de nu va fi dator la visterie), stăpînește cel cu moșia grădinile aceluia cu toți copacii cei roditori.

15. Stăpînul moșii alege cel mai bun loc al moșii pentru trebuința lui, dar nu are voe să ia locul ce s-au deșchis și s-au lucrat mai nainte de către lăcuitoar.

16. Nici un rumîn nu are volnicie să vîneze pește în heleșteul stăpînului moșii.

* Cf. ed. 1780: αὐτοῦ.

A

<13> ἀφίνωντας ὁ ῥουμοῦνος τὸ λι-
βάδι του εἰς τρεῖς χρόνους ἀδούλευτον,
τὸ πέρνει ὁ νοικοκύρης·

<14> ἀλλὰ δὲν ἤμπορεῖ νὰ πωλήσῃ
κρασί, καὶ ῥακί, εἰ μὴ ὁ νοικοκύρης·

<15> εἰς τὰς δέκα κλάγια τοῦ σιτα-
ριοῦ, καὶ κριθαριοῦ δίδουν οἱ ῥουμοῦνοι
δίσιμα μίαν κλάγιαν, ὁμοίως καὶ εἰς τὸ
κριθάρι, καὶ μέϊ·

<16> εἰς τὸ ποροῦμπι εἰς ταῖς δέκα
μπάνιτζαις μίαν·

<13> dacă rumânul lasă livada sa
nelucrată timp de trei ani, o ia
stăpînul ;

<14> dar nu poate să vîndă vin și
rachiul decît stăpînul ;

<15> din zece clăi de grîu și orz,
rumânii dau dijmă o claie și tot
așa din orz și din mei ;

<16> pentru porumb din zece banițe
una ;

B

(<18>) ὅταν ὁ πάροικος ἀφήσῃ τὸ λι-
βάδι αὐτοῦ ἀδούλευτον εἰς τρεῖς χρό-
νους, τότε ἐξουσιάζει αὐτὸ ὁ κύριος
τῆς γῆς·

(<17>) οὐδεὶς τῶν παροίκων ἔχει
ἄδειαν νὰ πωλήσῃ κρασί, ἢ ῥακί, ἢ
μπακαλικὸν νὰ ἔχῃ ἐπάνω εἰς τὸ μούλι
ὁποῦ κάθεται, εἰ μὴ ὁ κύριος τῆς γῆς·

(8) διὰ τὸ σιτάρι, κριθάρι, καὶ μέϊ
δίδουν οἱ πάροικοι εἰς τοὺς κυρίους τῆς
γῆς ἀνὰ μίαν κλάγιαν εἰς τὰς δέκα
κλάγιας·

(9) διὰ τὸ ποροῦμπι δίδουν μίαν
μπάνιτζαν εἰς τὰς δέκα·

(<18>) cînd paricul va lăsa livada
sa nelucrată timp de trei ani,
atunci s-o stăpînească stăpînul
pămîntului ;

(<17>) nici unul dintre parici nu
are voie să vîndă vin sau rachiul
sau să țină băcănie pe moșia pe
care șade decît numai stăpînul
pămîntului ;

(8) pentru grîu, orz și mei, paricii
dau stăpînilor pămîntului cîte o
claie din zeci clăi ;

(9) pentru porumb dau o baniță
din zece ;

C

17. Κανέννας ρουμοῦνος δέν ἔχει ἄδειαν νὰ πωλήσῃ κρασί ἢ ρακί ἐπάνω εἰς τὴν μοσίαν χωρὶς τὴν ἄδειαν τοῦ νοικοκυροῦ ἢ νὰ ἔχῃ μπακάλικον, παρὰ μόνον ἂν συμφωνήσῃ μετ' αὐτοῦ, ὡς ἀνωτέρω εἴρηται.

8. Διὰ τὸ σιτάρι καὶ κριθάρι, ὁποῦ σπέρνουν, δίδουν ἀνὰ μίαν κλάγιαν εἰς τὰς δέκα. Νὰ ἔχῃ ὅμως χρέος ὁ ρουμοῦνος μὲ ἐδικόν του ἀμάξι νὰ κουβανῇ εἰς τὸ ἀλῶνι τοῦ νοικοκυροῦ τὸ δίκαιον ἐκεῖνο δίσμα κατὰ τὴν συνήθειαν. Ὅταν ὅμως ἢ ὡς ἀμελήσας ἢ ὡς παραβλέψας δέν ἀκολουθήσῃ, ὡς εἴρηται, καὶ σηκώσῃ καὶ τὸ σιτάρι του ὅλον, τότε ὁ ἰσπράβνικος τοῦ καδικιῆου νὰ ἔχῃ νὰ διεκδικήσῃ τὸ δίκαιον τοῦ νοικοκυροῦ τῆς μοσίας.

9. Διὰ τὸ ποροῦμπι δίδουν ἀπὸ μίαν μπάνιτζαν εἰς τὰς δέκα.

17. Nici un rumân nu are volnicie să vînză vin sau rachiu pe moșie fără de voia stăpînului, sau să aibă băcănie, fără de numai de să va așăza cu stăpînul moșii, după cum mai sus s-au zis.

8. Pentru griul și orzul ce seamănă, au să dea din zece clăi una. Numai să aibă datorie lăcuiitoriul a căra dijma aceia cu însuși carul său la ariia stăpînului moșii după obicei. Iară cînd sau din lenevire sau din nebăgare de seamă nu va urma, după cum s-au zis, și iș va rădica și griul lui tot, atunci ispravnicul județului să aibă a face împlinire stăpînului moșii.

9. Pentru porumbu au să dea din zece baniți una.

A

<17> ὁ νοικοκύρης τοῦ χωρίου εἰς μὲν τὰ Χριστούγεννα παίρνει ἀπὸ μίαν ὄρνιθαν ἀπὸ τὸ κίθε σπῆτι τῶν ρουμούνων, τὸ δὲ Πάσχα ἀπὸ ἓν πουλί, καὶ αὐτόν·

<18> ὁ νοικοκύρης μόνος κἀμνει μπακαλικὸν εἰς τὴν μοσίαν του·

<17> stăpînul moșiei ia la crăciun cîte o găină de la fiecare casă a rumânilor, iar la paști cîte un pui și un ou;

<18> numai stăpînul moșiei ține bătănie pe moșia sa;

B

<19> οἱ πάροιχοι ὀφείλουν νὰ δίδωσιν εἰς τοὺς κυρίους τῆς γῆς κατὰ μὲν τὴν ἑορτὴν τῶν Χριστουγεννῶν ἀπὸ μίαν ὄρνιθα ἕκαστος, κατὰ δὲ τὸ Πάσχα*·

<17>... ἡ μπακαλικὸν νὰ ἔχη ἐπάνω εἰς τὸ μούλι ὁποῦ κάθηται, εἰ μὴ ὁ κύριος τῆς γῆς·

<20> ὁ πάροιχος δὲν ἠμπορεῖ νὰ κάμη μύλον·

<21> εἰς ταῦς μπάλταις ἀλιεύουν ἔλευθέρως ὅλοι δίδοντες εἰς τὸν κύριον τῆς μπάλτας ἰντριάλα, ἧτοι ἀπὸ τὰ τρία ὀψάρια ἓν·

<22> ἀφ' οὗ ὁ πάροιχος καθάριση γῆν διὰ σποράν, δὲν δύναται οὔτε ὁ κύριος τῆς γῆς νὰ πάρῃ τὸν τόπον ἐκεῖνον, ἕως δὲν ἀφήσῃ αὐτὸν μόνος του·

<19> paricii trebuie să dea stăpînilor pămîntului la sărbătoarea crăciunului cîte o găină fiecare, iar la paști...

<17> (nici unul dintre parici nu are voie)... să țină bătănie pe moșia pe care șade decît numai stăpînul pămîntului;

<20> paricul nu poate să facă moară;

<21> în bălți sînt toți liberi să pescuiască, dînd stăpînului bălții întreiala, adică din trei pești unul;

* Text neterminat. — Texte inachevė.

C

17. . . ἢ νὰ ἔχη μπακάλικον, παρὰ μόνον ἂν συμφωνήσῃ μετ' αὐτοῦ, ὡς ἄνωτέρω εἴρηται.

18. Ὁ ῥουμοῦνος, ὁ πάροικος δὴ<αδὴ>, δὲν ἠμπορεῖ νὰ κάμῃ μύλον, ἐπειδὴ τοῦτο εἶναι τοῦ νοικοκυροῦ τῆς μοσίας.

19. Εἰς ταῖς μπάλταις ψαρεύουν οἱ ῥουμοῦνοι ἐλευθέρως, δίδοντες εἰς τὸν νοικοκύρην ζετζουγιάλαν, ἥτοι εἰς τὰ δέκα ὀψάρια ἔν.

20. Τὸν τόπον, ὅποῦ παστρέψῃ ὁ πάροικος, ἥτοι ὁ ῥουμοῦνος, διὰ νὰ σπέρνῃ ἢ διὰ χορτάρι ἢ διὰ παχτζέν, δὲν ἠμπορεῖ ὁ νοικοκύρῃς τῆς μοσίας νὰ τοῦ τὸν πάρῃ.

17. (Nici un rumân nu are volnicie). . . să aibă băcănie, fără de numai de să va așăza cu stăpînul moșii, după cum mai sus s-au zis.

18. Lăcutorul nemernic nu poate să facă moară, fiindcă aceasta iaste a o face stăpînul moșii.

19. La bălți sînt slobozi lăcutori a vîna pește, dînd stăpînului zeciuală, adică din zece pești unul.

A

(<23>) Όταν μία μάνδρα προβάτων γεννήση εις μοσίαν τινός, λαμβάνει ὁ κύριος τῆς γῆς ἐν ἀρνὶ καὶ ἐν γρόσι, καὶ ἐνδιατρῖβει ἐκεῖ ἀπὸ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἕως τοῦ ἁγίου Γεωργίου.

(<24>) Ὅταν ὁ πάροικος δὲν δουλεύσῃ τὰς δώδεκα ἡμέρας τὸν χρόνον δίδει ἐν γρόσι διὰ τὴν φαμιλ[λ]ίαν του, καὶ δέκατον διὰ τοὺς κήπους αὐτοῦ.

B

(<22>) de cînd paricul a curățat pămîntul ca să-l semene, nu poate nici stăpînul pămîntului să ia acel loc pînă ce nu-l părăsește paricul singur;

(<23>) cînd o perdea de oi va făta pe moșia cuiva, stăpînul pămîntului ia un miel și un groș și perdeaua de oi stă acolo de la blagoveștenii pînă la sfîntul Gheorghe;

(<24>) cînd paricul nu va lucra cele douăsprezece zile pe an, dă un groș pentru familia lui și zeciuala pentru grădinile sale.

C

21. Ἀπὸ ταῖς μάνδραις τῶν προβάτων, ὅπου γεννοῦν ἐπάνω εἰς τὴν μοσίαν, παίρνει ὁ νοικοκύρης τῆς μοσίας ἀπὸ ἓν ἄρνι εἰς τὴν κάθε μάνδραν καὶ ἀπὸ ἓν γρόσι, καὶ κάθονται αἱ μάνδραι ἐκεῖ ἀπὸ τοῦ εὐαγγελισμοῦ ἕως τοῦ ἁγίου Γεωργίου.

22. Ὄταν ὁ νοικοκύρης τῆς μοσίας δὲν ἔχη δουλείαν νὰ δουλεύσουν οἱ ρουμοῦνοι τὰς δώδεκα χρονικὰς ἡμέρας, τότε ὁ ρουμοῦνος νὰ δίδῃ ἀπὸ μίαν ζολόταν διὰ τὴν φαμίλιαν του καὶ νὰ μὴν ἔχη ἄδειαν ὁ νοικοκύρης τῆς μοσίας μὴν ἔχοντας δουλείαν εἰς τὴν μοσίαν, ὅπου κάθονται οἱ ρουμοῦνοί του, νὰ τοὺς μεταφέρῃ εἰς ἄλλο του μοῦλκι μακρινόν, διὰ νὰ δουλεύσουν αὐτὰς τὰς δώδεκα ἡμέρας, ἔξω μόνον ἂν καὶ τὸ ἄλλο του μοῦλκι εἶναι κοντὰ εἰς ἐκείνην τὴν μοσίαν, ὅπου κάθονται, ἕως δύο ἢ τρεῖς ὥρας τὸ πολὺ καὶ ἂν τὴν χρεῖαν, ὅπου ἐκεῖ ἔχουν, δὲν ἠμποροῦν νὰ τὴν τελειώσουν μὲ τοὺς εἰς τὸ ἴδιον ἐκεῖνο χωρίον τοὺς ἀνθρώπους.

20. Locul ce-l va curăți nemernicul, adică lăcuitoriul, ca să-l semene sau să facă fin sau grădină, nu poate stăpînul moșii să i-l ia.

21. De la perdelele de oi ce sînt cu fătăciune pe moșie, are să ia stăpînul moșii de toată perdeaoa cîte un miel i cîte t<a>l<er> unul, și au a șădea acolo perdelele de la blagoveștenii pînă la sf<i>ntul Gheorghie.

22. Cînd stăpînul moșii nu va avea de lucru să lucreze lăcuitorii ceale doasprezece zile de clacă, atunci lăcuitoriul să dea cîte un zlot de casă și să nu aibă volnicie stăpînul moșii, cînd nu va avea de lucru pe moșia aceea ce șăd acei lăcuitori, să-i ducă la altă moșie a lui depărtată, ca să-i clăcuiască aceale doasprezece zile, afară numai de va fi ceialtă moșie aproape de aceea ce să află cu șăderea, ca de doao sau cel mult de trei ceasuri și de nu vor putea să-ș isprăvească lucru și trebuința cu acei lăcuitori ce-i are pe însuș acea moșie.

A N E X E
A P P E N D I C E S

APENDICE A — APPENDICE A

CONCORDANȚA PROIECTULUI DE COD AGRAR CU PRINCIPALELE MOMENTE ALE RECEPTĂRII LUI NOMOS GEORGIKOS ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI ÎN MOLDOVA

CONCORDANCE DU PROJET DE CODE AGRAIRE AVEC LES PRINCIPAUX MOMENTS DE LA RÉCEPTION DU NOMOS GEORGIKOS EN VALACHIE ET EN MOLDAVIE

Proiectul de cod agrar (Manualul de legi al lui Fotino (C.III) 1777*	C. rom. de învăț. (pr. 1—11) și Îndrept. legii (gl.296 — 309)	Prav. pt. plugari, ms. rom. 1336	Nomos geörgikos		Folino, Manual 1766 (Fam. A. Ed. Zepos)	Folino Manual 1766 (Fam. B)**	Folino, Manual 1766 (Cod. paris. 1323)**
			Ed. Heimbach	Ed. Ashburner (Ze- pos IGR II pp.65 — — 71)			
1	2	3	4	5	6	7	8
I,1	1,2	1,2	I,1	1	II 86,4	II<86, > 4	II<86, >4(p. 539) + § ad. 1 (ib,)
I,2	3****	3	I,2	2			
I,3	4	4	I,3	4			
I,4	6	6	I,4	3			
I,5	5	5	I,5	5			
I,6	7	7	I,6	6	II 86,5	II<86, > 5	II<86, >5 (539)
I,7	8	8	I,7	20			
I,8	9	9	I,8	8			
I,9	10	10	I,9	7	II 86,6	II<86, > 6	II <86, > 6
I,10	11	11	I,10	11			
I,11	12****	12	I,11	16			
I,12	13	13	I,12	17	II 86,7	II <86, > 7	II <86, > 7
I,13	14	14	I,13	18			
I,14	15	15	I,14	19			
I,15	16	16	I,15	67			§ ad. 1 (p. 541)
I,16	17	17	I,16	73			§ ad. 2 (p. 541)

Proiectul de cod agrar (<i>Manualul de legi</i> al lui Fotino (C. III) 1777*	C. rom. de <i>Invdij.</i> și <i>Indrept. legii</i> (pr.1—11) (gl. 296—309)	<i>Prav. pl. plugari,</i> ms. rom. 1336	<i>Nomos geōrgikos</i>		Fotino, manual 1766 (Fam. A. = Ed. Zepos)	Fotino, Manual 1766 (Fam. B)**	Fotino, Manual 1766 (Cod. paris. 1323**)
			Ed. Heimbach	Ed. Ashburner (Ze- pos IGR II pp. 65—71)			
1	2	3	4	5	6	7	8
I,17	18	18	I,17				§ ad. 3 (p. 541)
I,18	19****	19	I,18	37	II 86,8	II <86,> 8	II <86,> 8
I,19	20	20	I,19	36			§ ad. 3 (p. 542)
II,1							
II,2	21	21	I,20	9			§ ad. 1 (p. 542)
II,3	22	22	I,21	10			
scholia							
III,1	23	23	I,22	13	II 86,9(22 ?)	II <86,>9(22?)	II <86,>9(22?) § ad. 2 (p. 542)
III,2	24	24	I,23	12	II 86,10	II <86,10>	II <86,> 10
III,3	25	25	I,24	15			§ ad. 3(p. 542)
III,4	26	26	I,25	14	II 86,11	II <86,> 11	II <86,> 11
IV,1	27	27	II,1	22	II 87,1(+ sc.)	II <87,>1 (+ sc.)	II <87,> 1 (p.543) (+ sc.)
IV,2	28	28	II,2	30	II 87,3	II <87,> 2	II <87,> 2
IV,3	29	29	II,3	33	II 87,2	II <87,> 3	II <87,> 3
IV,4	30	30	II,4	34	II 87,4	II <87,> 4	II <87,> 4
IV,5	31	31	II,5	35			§ 1 ad. (p. 544)
IV,6	32	32	II,6	41	II 87,5	II <87,> 5	II <87,> 5
IV,7	33		II,7	42	II 87,6(+ sc.)	II <87,> 6 (+ sc.)	II <87,> 6 (+ sc.)
IV,8	34	33	II,8	60	II 87,7	II <87,> 7	II <87,> 7
IV,9	35	34	II,9	61	II 87,8	II <87,> 8	II <87,> 8
IV,10	36	35	II,10	62			§ ad. 2 (p. 544)
IV,11	37	36	II,11	63	II 87,9	II <87,> 9	II <87,> 9
IV,12	38	37	II,12	68	II 87,10	II <87,> 10	II <87,> 10
	39	38	II,13	69			
V,1	41	40	III,1	24	II 90,1	II <90,> 1	II <90,> 1 (p. 547)
V,2	40	39	III,2	23	II 90,2	II <90,> 2	II <90,> 2
V,3	42	41	III,3	25	II 90,3	II <90,> 3	II <90,> 3

1	2	3	4	5	6	7	8
V,4	43	42	III,4	26	II 90,4	II <90,> 4	II <90,> 4
V,5	44	43	III,5	27	II 90,5	II <90,> 5	II <90,> 5
V,6	45	44	III,6	28	II 90,6 (+ sc.)	II <90,> 6 (+ sc.)	II <90,> 6 (+ sc.)
V,7	46	45	III,7	29	II 90,7	II <90,> 7	II <90,> 7
VI,1	47	46	IV,1	38	II 92,1***	II <92,> 1	II <92,> 1 (p. 550)
VI,2	48	47	IV,2				§ 1 ad. (p. 551)
VI,3	49	48	IV,3	48	II 92,1		II <92,> 1 § 2 ad. (p. 551)
VI,4	50	49	IV,4	49	II 92,2	II <92,> 2	II <92,> 2; § 3 ad. (p. 551)
VI,5	51	50	IV,5	50	II 92,3	II <92,> 3	II <92,> 3
VI,6	52	51	IV,6	51		II <92,> 3	
VI,7	53	52	IV,7	53			
VI,8	54	53	IV,8	85			
VII,1	55	54	V,1	78			§ 4 ad. (p. 551)
VII,2	56	55	V,2	79			§ 5 ad. (p. 551)
VII,3			V,3		II 92,4	II <92,> 4	II <92,> 4
VII,4	57	56	V,4	70			§ 6 ad. p. 551
VIII,1	58	57	VI,1	39		II <89,> 1	II <89,> 1 (ad.) (p. 546)
VIII,2	59	58	VI,2	40		II <89,> 2	II <89,> 2 (ad.)
VIII,3	60	59	VI,3	43		II <89,> 3	II <89,> 3 (ad.)
VIII,4			VI,4	44		II <89,> 4	II <89,> 4 (ad.)
VIII,5	61	60	VI,5	52		II <89,> 5	II <89,> 5 (ad.)
IX,1	62	61	VI,6			II <91,> 1	II <91,> 1 (ad.) (p. 549)
IX,2	63	62	VI,7			II <91,> 2	II <91,> 2 (ad.)
IX,3	64	63	VI,8	76			
IX,4	65	64	VI,9	77			
IX,5	66	65	VI,10	55		II <91,> 3	II <91,> 3
IX,6	67	66	VI,11	75		II <91,> 4	II <91,> 4
IX,7	68	67	VI,12	74		II <91,> 5	II <91,> 5
X,1	69	68	VII,1	32			
X,2	70	69	VII,2	31			
X,3	71	70	VII,3	80			
X,4	72	71	VII,4	59			
X,5	73,74	72,73	VII,5				

Proiectul de cod agrar (Manualul de legi al lui Fotino (C. III) 1777*	C. rom de Inođf. (pr. 1-11) și Indrept. legii (gl. 296-309)	Prav. pl. plugari, ms. rom. 1336	Nomos geórgikos		Fotino, Manual 1766 (Fam. A = Ed. Zepos)	Fotino, Manual 1766 (Fam. B)**	Fotino, Manual 1766 (Cod. paris. 1323)**
			Ed. Heimbach	Ed. Ashburner (Ze- pos IGR II pp. 65-71)			
1	2	3	4	5	6	7	8
X,6	75	74	VII,6				
XI,1	76	75	VIII,1	56			
XI,2	77	76	VIII,2	57	II 93,1	II <93,> 1	II <93,> 1
XI,3	78	77	VIII,3	58	II 93,2	II <93,> 2	II <93,> 2
XI,4	79	78	VIII,4	64	II 93,3	II <93,> 3	II <93,> 3
XI,5	80	79	VIII,5	65	II 93,4	II <93,> 4	II <93,> 4
XI,6			VIII,6				
XII,1	81	80	IX,1	45			
XII,2	82	81	IX,2	46			
XII,3	83	82	IX,3	47			
XII,4	85	84	IX,5	72			
	84	83	IX,4	71			
XIII,1	86	85	X,1	21			
XIII,2	87	86	X,2				
XIII,3	88	87	X,3				
	89	88	X,4	66			
	90	89	X,5				
XIV,1	91	90	X,6	81	II 44,1	II <44,> 1	II <44,> 1
XIV,2	92	91	X,7	82	II 44,2	II <44,> 2	II <44,> 2
XIV,3	93	92	X,8	83	II 44,3	II <44,> 3	II <44,> 3
XIV,4	94	93	X,9	84	II 44,4	II <44,> 4	II <44,> 4
XV,1			X,10				
XV,2			X,11				

* Cifrele acestei coloane trimit la cărțile (βιβλῶν) textului lui Fotino scoase din NG și numerotate de la 1 la 15 (în număratoarea noastră, titlurile <3-17>. Les chiffres de cette colonne renvoient aux „livres” (βιβλῶν) du texte de Fotino, tirés du NG et numérotés de 1 à 15 (=titres <3 à 17>, selon notre numérotage).

** Titlurile manuscriselor din aceste coloane nu sînt numerotate. Nr. lor de ordine poate varia de la un codice la altul. Am pus între paranteze ascuțite cifra de simplă corelație cu titlul din ed. Zepos. Les titres des manuscrits visés dans ces colonnes ne sont pas numérotés. Leur no d'ordre peut varier d'un cođex à l'autre. Nous avons placé entre parenthèses angulaires le chiffre de simple corrélation avec le titre de l'éd. Zépos.

*** Zepos NP 218: II 92.1 = Harm. IV 1 și 3.

**** Pentru prezența acestor paragrafe, prin intermediul Nomocanonului lui Malaxos, în *Pravila aleasă* (Iasi, 1632) și în *Indreptarea legii* (1652), v. mai sus, Introducere, III 1 A și n. 52 b. Sur la présence de ces paragraphes par l'intermédiaire du Nomocanon de Malaxos, dans la *Pravila aleasă* (Jassy, 1632) et dans *Indreptarea legii* (1652) v. ci-dessus, III 1 A et n. 52 b.

APENDICE B — APPENDICE B

APLICAREA LUI NG ÎN GENERAL ȘI A LEGISLAȚIEI AGRARE A ȚĂRII ROMÂNEȘTI DIN ANII 1775—1782 ÎN DOCUMENTELE INTERNE

APPLICATION DU NG EN GÉNÉRAL ET DE LA LÉGISLATION AGRAIRE DE LA VALACHIE (1775—1782) DANS LES DOCUMENTS INTERNES

I. APLICAREA IMPLICITĂ SAU EXPRESĂ A UNOR DISPOZIȚII DIN NG — APPLI- CATION IMPLICITE OU EXPRESSE DE CERTAINES DISPOSITIONS DU NG

1 DRH, Ț. Rom. I nr. 32—23 noiembrie 1406. Mircea cel Bătrîn poruncește în favoarea măn. Tismana : „nimeni să nu cuteze a încerca să pescuiască în râul Tismenii sau să-și pască orice fel de vită... , ci numai călugării să fie volnici să vîneze sau să pască vitele mănăstirii și alte vite ale nimănuui să nu cuteze să umble să pască *fără voia mănăstirii*” (subl. ns.). Cf. NG, ed. Heimb. I 2 și X 2 = I L gl. 296, 3 și gl. 308, 87.

2 *Ib.* nr. 171—3 apr. 1480. Basarab cel Tânăr reinnoiește porunca din 23 noiembrie 1406 tot în favoarea Tismanei, adăugînd : „Și oricîte sînt pămînturile mănăstirești, nimeni să nu cuteze să are sau să cosească fin, fără voia mănăstirii. Și oricine va ara, el să plătească dijma. Și ori pe unde sînt pometurile mănăstirii de la hotar, nimeni să nu cuteze să le sape sau să le usuce că oricine se va încumeta să le sape sau să le usuce, rău va păți”. Cf. NG, ed. Heimb. I 2 și X 2 ; VII 5 ; I 21 = I L gl. 296, 3 ; gl. 308, 87 ; gl. 305, 73 ; gl. 296, 22.

3 *Ib.* nr. 137—28 iul. 1470. Radu cel Frumos poruncește ca „nimeni să nu cuteze să-i turbure la acei munți (ai măn. Tismana, *n. ns.*), nici boier, nici cnez, nici siromah, ci să umble slobode vitele mănăstirești, pentru că cine le-ar împiedeca acel om va păți mare rău... Și iarăși cine va umbla dintre țărani pe acei munți mănăstirești, ei să plătească călugărilor ce este *legea rumânească*”. Se înlătura implicit principiul lui NG din cele două cazuri precedente și se face expres referire la legea românească (закон влашки — *ius Valachicum*), care nu cerea autorizația prealabilă a stăpînului moșiei. Pentru rest se aplică implicit NG I 1 și 2 și VII 5.

4 Rolul pe care NG (I 17 = I L = gl. 296, 18), care consacra legea de glie, l-a putut avea ca învățătură „juridică împărătească” în elaborarea legăturii lui Mihai Viteazul și a dispozițiilor privitoare la țărani

fugari din tratatul acestuia cu Sigismund Báthory (1595) ar necesita un studiu special, neîntreprins pînă acum.

În Moldova, așezămintele agrare din prima jumătate a secolului al XVII-lea se ocupă numai de prescrierea dreptului de revendicare a vecinilor¹. Consacrarea legală a legării de glie nu apare decît în § 18 (Pr. I) din *Pravila* lui Vasile Lupu (1646), care reproduce pe NG I 17².

5 Doc. 13 ian. 1692 (G. D. Florescu, Dan Pleșia, *Condica Văcăreștilor*, în S 19 (1966) 983): creditorul neplătit timp de 7 ani s-a crezut obligat să restituie pămîntul zălogit lui, deoarece răscumpărătorii erau urmașii unui vechi stăpîn al moșiei. Se aplica deci protimisul proprietarului anterior și al rudelor lui. Termenul de 7 ani amintește în mod izbitor pe cel care, prin intermediul lui NG I 15, figura în pravilele din 1646 (I 16) și din 1652 (gl. 296, 16).

6 În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, lupta boierilor pentru privatizarea stăpînirii lor funciare condiționate și pentru consacrarea caracterului cît mai exclusiv al stăpînirii anumitor zone economice ale vechiului hotar al obștii aservite, devenit domeniu feudal, se continua cu un succes crescînd. Principiile „privatistice” din NG (din care nu lipseau și structurile solidariste de obște) au servit acestei politici, ca învățătură juridică de prestigiu imperial. V. doc. 15 ian. 1737 (DRA I nr. 187: dreptul stăpînului de a încredința altuia via părăsită de 5—6 ani de emfiteot — NG I 12 = IL gl. 296, 13).

Douăsprezece doc. moldovene între 27 febr. 1702 și 23 ian. 1743 [DRA II nr. 6 (pădure rezervată: apărătură); 9, 63, 64, 77, 146, 66, 71, 96, 101, 104, 161 (este oprită folosirea bunului fără voia stăpînului, NG I, 2; 7; 20—21 = IL gl., 3; 8; 21—22, aplicat și la pescuit)] aplică implicit principii din NG.

7 DRA II nr. 260—6 apr. 1749. Adunarea de stări, chemată să judece conflictul general dintre boieri și vecinii care se considerau *robiți* fără temei, dă o definiție legală a *veciniei*, deosebind-o de robie: „vecin va să zică sătean megieaș fără de moșie, atîta numai că din sat nu este volnic ca să iasă; care poroncă este și de la domnie și a visteriei și a *pravelii* (*subl. ns.*), poroncînd: săteanul să nu fie volnic a eși din sat și de unde va eși să se dea la urmă”. Este o referire neîndoielnică la § 18 (Pr. I) din *Pravila* lui Vasile Lupu. Acest text prevede unele sancțiuni pentru stăpînul care a primit pe fugari (amenda către domnie și către stăpînul celor fugiți), care nu par să se fi aplicat literal. Dar la 21 sept. 1773 (DRA II nr. 457), domnul decidea restituirea unor fugari și aplica boierului care îi atrăsese pe moșia lui un *hatalm* de 100 de lei către vistierie, iar stăpînul fugarilor avea drept la restituirea cheltuielilor făcute cu căutarea și readucerea țăranilor fugiți. Sistemul *Pravilii* este adaptat liber.

¹ Vezi P. P. Panaitescu, *Dr. de strămutare* 115—117.

² V. Mihordea, *Rel. agr.* 112, afirmă: „Legarea de glie, ca expresie juridică, transpusă în *Pravila* de la 1646 după un model bizantin, într-o formulare neadecvată realităților moldovenești din sec. XVII, care nu s-a aplicat niciodată în acel cuprins, este bine arătată în cărțile domnești...”. Comp. L. V. Cerepnin, *Sob. Uloženie* 30—41, și P. P. Panaitescu, *op. cit.*, 112, care menționează *Pravila* din 1646 și admite (p. 115) că, „probabil la începutul domniei lui Vasile Lupu, țăranul moldovean a fost legat mai strîns de glie”.

8 Între 17 dec. 1749 și 15 iul. 1768 (DRA II nr. 271, 274, 296, 353, 358 și 431) avem șase cazuri de aplicare a unor principii din NG fără referință expresă la un text legal în afară de doc. din 29 mai 1761 (*ib.* nr. 353), în care se declară : „Și răposății domni, după sfînta pravilă găsindu cu cali, au hotărît cum pentru poslușnecii vecini, asămîne și pentru oamenii streini ce și-ar face livezi pe moșiile mănăstirii (Bisericiani), cît vor fi vii și or trăi pe moșie, făcînd poslușinie, să-și stăpînească și livada, iar a o vinde sau a o schimba. . . sau a o da zăstre, să nu fie volnic, și iarăși cînd ar lipsi din satu și din poslușaniia mănăstirii, livada aceia să rămîie a mănăstirii, a pămîntului, după obicei și după cum și sfînta pravilă (*subl. ns.*) așa poruncește”. V. NG, X 2 și 5 = CRI Pr. 10, 87 și 90; aplicare liberă la condițiile locale. Pentru denumirea de „sfînta pravilă”, v. nr. următor; v. așezămintele agrare, B § 22; C § 20 (= *Prav. cond.* 16 § 20). Cf. amenda bizantină a § 18(<1>) din NG, cu hatalmul de 100 lei din doc. nr. 457 (DRA II, 21 sept. 1773).

9 Cartea de judecată din 25 febr. 1755 a boierilor moldoveni („Ion Neculce” 3 (1923) 74 nr. 32) în conflictul dintre călugării care construiseră fără voia stăpînului o casă pe un *loc domnesc*, din care rezultă că boierii își verifică opinia, cerînd mitropolitului în scris „ponturile” din „Sfînta pravilă” aplicabile în speță. Textul trimis este citat *in extenso* și se referă la „zač.” 87 și 89, îngăduind să se vadă că privesc Pr. X din *Pravila* lui Vasile Lupu (= ed. Heim. X 2 și 4). NG este, așadar, aplicat ca o legiuire generală, nu limitat la pricinile (fără caracter civil) ale plugarilor, așa cum va declara *Pravil. cond.* (1780) în Țara Românească. Menținerea în actualitate a lui NG se datorește deci unei duble serii de factori oarecum contradictorii : pe de o parte, structuri de obște agrară, liberă și aservită, asemănătoare celor ce se oglindeau în NG, ocupau încă un loc important în feudalismul românesc, iar dezagregarea lor era foarte lentă ; pe de altă parte, textul lui NG se dovedește susceptibil de o continuă adaptare creatoare, mai ales în redacția Armenopol, care rămîne aproape exclusiv la baza receptării românești a legii agrare bizantine. Cu acest ultim titlu, NG contribuie la procesul de privatizare a stăpînirii funciare și la consolidarea prerogativelor feudalului ca titular al unui drept din ce în ce mai exclusiv, adaptat noilor exigențe ale rezervei senioriale și raporturilor directe între domeniu și piață.

10 DRA I nr. 311 — iun. 1747. În Țara Românească, C. Mavrocordat decide : „Și oamenii ce vor fi șazători pe alte moșii și vor fi călcînd moșiile mănăstirii, să aibă igumenul voie și ispravnicul. . . să le oprească, au să se așază cu igumenul sau cu ispravnicul. . . și așazăndu-să să pască”. V. NG, 1—2 = IL gl. 296, 1—3.

11 *Ib.* nr. 429—20 apr. 1771 : În Țara Românească, înștiințare oficială către oamenii măn. Mislea : „dar pravila zice și încă și obiceiul iaste, ca tot omul ce va avea vie pă moșie sau mănăstirească sau boierească, și nu o va lucra pînă în 3 ani, iaste volnic stăpînul moșii ca acele vii să le dea altora ca lucrîndu-le să-și ia venitul moșii”. V. pentru ter-

menul caracteristic de 3 ani NG I 12 = IL gl. 296, 13, și pentru dispoziția aplicată în document v. așezămintele agrare A § 4; BC § 5 (infra, II nr. 4).

12 *Ib.* nr. 454—21 mart. 1776. Ispravnicii jud. Vilcea poruncesc sătenilor de pe moșia măn. Arnota : „pentru grădini iarăși să vă luați voe de la sfinția sa”. V. mai sus nr. 9.

13 *Ib.* nr. 506 — 5 iul. 1779. Egumenul măn. Mislea către domnie : „luminat poruncile măriei tale sînt date ca pîn-la 3 ani care-și vor părăsi viile să aibă voe stăpînul moșii să le dea altuia cui va găsi să le lucreze”. V. mai sus nr. 11.

14 *Readucerea țăranilor la urma lor în Țara Românească* (vezi § 18 din *Pravilele plugărești* = § 17 (T I) ed. Heimb.) :

DRA I nr. 317 — 1 sept. 1748. Egumenul este autorizat de domnie să strîngă și să readucă în siliște satul Strehajia, risipit prin pădure.

Ib. nr. 434 — 30 iul. 1772. Divanul autoriză pe egum. măn. Sf. Ioan să-și adune oamenii risipiți și „să-i aducă la urmă... să-i ia cu toată iconomiia lor”.

Ib. nr. 448 — 17 mai 1775. Domnul decide ca „nimeni să nu să mai mute nici să să mai strămute din locul ce s-au aflat, ci să să așaze toți pe loc, afară numai cînd care cumvași vreunii vor fi dat zapisu cu orînda, cum că drept iaste a să muta și s-au zăticit pentru grădini, puindu-și soroc cu zapisele mai lungu decît sorocul ponturilor, aceia numai vor fi volnici dă a să muta la urma lor, la sorocul ce ș-au pus, iar alții nimeni să nu fie slobozi a să mai muta. Însă carii în pace s-au rădicat din satul lor și au dosit sau strămutat la alt satu și la altu județ, măcar că aceia nu să cuprindu într-această poruncă dar pot a să mai <muta> la urma lor, că iaste cunoscut cum că o au făcut numai ca să-și stingă siliștea după năravul cel rău să meargă la alt loc, să să numească om nou, ci pentru aceia să-l dea la urmă”.

Ib. nr. 458 — 30 apr. 1776. Doi stăpîni de moșie se obligă reciproc să nu primească pe țărani fugari ai celuilalt. Cu sătenii se încheia un așezămint corelativ.

Ib. nr. 470 — 12 dec. 1776. Readucerea în siliște a celor mutați prin vii.

Ib. nr. 491 — 13 apr. 1778. Sătenii se opun ei expulzării lor de către egumen, care vrea să-i pedepsească pentru neexecutarea clăcii. Se obligă să fie supuși în viitor.

Ib. nr. 503 — 6 mart. 1779. Stăpînul satului Bucov este autorizat de domn să-i ridice cu casele și dobitoacele lor și să-i mute iarăși în sat pe țărani risipiți.

Ib. nr. 524 — 27 mai 1781. Sătenii de pe moșia măn. Apostolache (jud. Saac) acuză pe egumen că e om rău și vor să fugă din sat. Sub amenințarea judecătii la domnie, dau declarație de supunere, primind să fie bătuți (100 de bețe la tălpi) și globiți cu 25 de taleri dacă nu-și respectă angajamentul.

Prav. cond. XV 2 (Pentru judecătoria după la județe): « Pentru pricinile ceale politicești ale țăranilor au să urmeze obiceiurile pămîntești și pravililor ce am orînduit acum. Iar pentru pricinile plugărești au să urmeze numiții judecători pravililor celor orînduite pentru plugari, care și acestea acum s-au tilmăcit pe limba rumânească ». Textul este categoric și nu poate fi trecut cu vederea (v. mai sus, *Introducerea*, II 5). Pricinile țăranilor judecate după Pravilele plugărești (Codul rural românesc) fiind de competența judecătorilor de la județ, unde procedura continua să fie orală, iar condicele nu s-au păstrat în general (cele conservate nefiind cercetate din acest punct de vedere), se explică lipsa documentației, cu privire la aplicarea lui NG, în fața careia s'au găsit aparent cercetătorii de pînă acum. Vechiul regim al „hotarului bătrîn” (din veac) și politica boerimii privind pădurile, la finele sec. al XVIII-lea, concordau cu NG I 7; 9 (*Prav. pt. plug. 8; 10*).

II. APLICAREA AȘEZĂMINTELOR AGRARE PRIVIND OBLIGAȚIILE ȚĂRANILOR CĂTRE STĂPÎNII DE MOȘII

APPLICATION DES ÉTABLISSEMENTS AGRAIRES RELATIFS AUX OBLIGATIONS DES PAYSANS ENVERS LES MAÎTRES DES DOMAINES

(ABC § 1)* 1. Claca pe moșiile mănăstirești — La corvée sur les domaines de l'Eglise

— 12 zile, casnicii vrednici de muncă, rînduri rînduri, timp de 9 luni muncitoare; în lipsă de lucru, 1 zlot pe an de casnic, „după adaosul ce s-au făcut la acel așezămînt... întărit după obicei”: 12 dec. 1765 (nr. 412), cf. 23 febr. 1766 (nr. 415); 13 sept. 1768 (nr. 423); 24 febr. 1775 (nr. 445); 11 iun. 1775 (nr. 449); 23 mart. 1776 (nr. 455); 5 iun. 1776 (nr. 462); *idem*, fără înlocuirea prin bani: iun. 1775 (nr. 450); 12 zile sau un zlot, iar în caz de lipsă, învoială specială: 11 nov. 1779 (nr. 511).

— claca este definită prin muncile de executat; la vii, „la ce ne va pune”: 22 mai 1767 (420).

— 12 zile vor face din 30 săteni numai cei 20 vrednici de muncă: 7 iul. 1768 (nr. 422).

— 12 zile, cei vrednici de muncă sau 90 de bani: 26 apr. 1770 (nr. 425); *idem*, sau un zlot: 2 febr. 1775 (nr. 444); 90 de bani în loc de clacă: 29 mai 1773 (nr. 438).

— 5/8 zile prin învoială: 31 mart. 1772 (nr. 431); 6/8 zile pe an: 29 mart. 1777 (nr. 480); 6 sau 9 zile: 16 nov. 1777 (nr. 486); 6 zile pentru satul Ocnița al măn. Dealul: 29 febr. 1780 (nr. 518).

— 12 zile, după obiceiul pămîntului, redusă la 8. Cine n-o face, o plătește la prețul de piață al mîinii de lucru: 1 aug. 1772 (nr. 439); 12 zile după obicei și după porunca domnului: 20 mart. 1780 (nr. 519).

— 12 zile, nu 6 cît pretind țăranii din trei sate ale mitropoliei din Tîrgoviște, deoarece n-au așezămînt în acest sens: 1 iul. 1779 (nr. 505).

* V. mai sus textul așezămîntelor.

— 12 zile, sătenii vor să le facă deodată. Domnia impune efectuarea în 3 rînduri: 20 mart. 1780 (nr. 519).

— Cereri abuzive ale egumenilor: 1½ tal. în loc de 1 zlot pentru claca nelucrată: 8 iul. 1776 (nr. 468); 12 zile în loc de șase, cum se obișnuia, și 3 tal. în loc de 1 zlot: 20 dec. 1776 (nr. 473); claca de efectuat în alt județ, plus 90 de bani de vatră, față de plata numai în bani pînă acum: 15 iul. 1779 (nr. 507).

— 12 zile la distanță de cel mult 2—3 ceasuri: 23 iun. 1776 (nr. 467: 3 ceasuri); iun. 1781 (nr. 525).

— 12 zile de clacă pentru lăcuiitorii cei de pe afară (moșii de țară), neaplicabilă mahalagiilor și orășenilor așezați pe o moșie boierească din București, care au altă rînduială: 30 apr. 1777 (nr. 474). Episcopul Rîmnicului cere 12 zile de clacă: 20 mart. 1780 (nr. 519). După poruncă și obicei: 12 febr. 1780 (nr. 515). Obiceiul și testamentul prevăd 12 zile sau un zlot. Domnul decide să dea un zlot, fiind la munte. Înainte unii făceau 4, 6 sau 8 zile, alții nimic: 12 nov. 1779 (nr. 512).

(ABC § 2) 2. Otaștina — *La redevence vinicole*

— Otaștina („obiceiul moșii de vin”). Una vadră din 20: 18 sept. 1775 (nr. 452); *idem*, cu vadra de 10 oca, însemnată, cîte una în păstrarea mănăstirii și a sătenilor, nu cu vadra de 12 oca folosită de egum. măn. Dealul: 11 nov. 1779 (nr. 511).

— Pe moșia lui Conduratu, oamenii nu dau după tocmeală și după așezămîntul lor o vadră de vin din 20. Domnul decide să dea vin, nu bani, o vadră din 10 (sic în text; probabil o eroare materială), după obicei: 18 sept. 1775 (nr. 452).

— Măn. Arnota cere 2 tal. și o vadră de vin pentru o butie de vin vîndut pe moșie: 20 dec. 1776 (nr. 473). Măn. Bistrița cere 2 tal. și 30 de bani de butie în loc de 1 tal.: 29 martie 1777 (nr. 480).

— 2 tal. de butie 30: apr. 1777 (sub. 16 ian. 1777) (nr. 474).

— 1 tal. și o vadră de vin pentru butia vîndută: 16 ian. 1777 (nr. 474).

(ABC § 3) 3. Sădiri, semănături — *Plantations, ensemencements*

— Bucate se vor pune în vînzare numai cu voia stăpînului: 27 dec. 1766 (419), cu referire la o hotărîre domnească.

— Pentru marfa dusă săptămînal la zi de tîrg prin prăvălii, 2 bani de prăvălie: iun. 1775 (nr. 450).

— Grădină pe moșie numai cu voia stăpînului: 21 mart. 1776 (454).

— Să nu se facă nimic pe moșie „de sineși cu semeție”: 22 sept. 1776 (nr. 469).

— Nu se hotărește nimic pentru intratul vitelor de treabă casei: 12 dec. 1765 (nr. 412); 23 febr. 1766 (nr. 415); 28 febr. 1780 (nr. 517); 20 mart. 1780 (nr. 519): să nu fie pentru negustorie; dijma din legumele pentru

negot : 20 dec. 1776 (nr. 473); 30 apr. 1777 (nr. 474); 22 febr. 1779 (nr. 501); 20 mart. 1780 (ms. 519).

— Grădinile nu dau dijmă : 13 sept. 1768 (nr. 423); iun. 1781 (nr. 525).

(BC § 4) 4. Monopolul vânzării vinului și rachiului — Monopole de la vente des boissons alcooliques

— Pentru vânzarea vinului propriu se cere învoirea egumenului : 12 dec. 1765 (nr. 412), cf. nr. 415, 423, 425, 427, 478, 442, 444, 44, 7, 449, 450, 461, 462, 29 ian. 1780 (nr. 518).

— 1 tal. și o vadră de fiecare butie vîndută : 16 ian. 1777 (nr. 474); iun. 1781 (nr. 525).

— Țăranii pot avea rachi pentru casă : 20 mart. 1780 (nr. 519); 14 dec. 1776 (nr. 472). Pot vinde vinul lor după ce vînd o butie a mănăstirii : 30 apr. 1777 (nr. 474).

5. *Părăsirea timp de trei ani a viei nelucrate — Abandon pendant 3 ans d'un vignoble sans mise en culture*

(A § 4) V. supra I nr. 11 și 13 (doc. 20 apr. 1771 și 5 iul. 1779);

(BC § 5) Cf. *infra* nr. 13 (A § 13; BC § 18).

6. *Dijma din produse — La dîme de toutes les cultures*

(A § 5) V. doc. cu data 12 dec. 1765 (nr. 412); 23 febr. 1766 (nr. 415); 22 mai 1767 (nr. 420).

(BC § 6) 13 sept. 1768 (nr. 423); 26 apr. 1770 (nr. 425); iun. 1775 (nr. 450); 4 ian. 1780 (nr. 514); 20 febr. 1780 (nr. 516); 28 febr. 1780 (nr. 517);

— Din cînepă : 22 mai 1767 (nr. 420); din semănături : 13 iun. 1774 (nr. 442); din in și cînepă, din făină : iun. 1775 (nr. 450); zeciuiala : 12 nov. 1779 (nr. 512); dijma : 22 febr. 1779 (nr. 501); 20 mart. 1780 (nr. 519).

— Măn. Bistrița cere dijmă din finețuri de curătură : 29 mart. 1777 (nr. 480).

— Sînt scutite dijmele pentru hrană, nu cele pentru negustorie : 30 apr. 1777 (nr. 474); 20 dec. 1776 (nr. 473); legume pentru vânzare : 1 din 10 : 20 dec. 1776 (nr. 473).

— Dijma se dă după obicei : 9 aug. 1778 (nr. 493); 4 nov. 1778 (nr. 494); 23 ian. 1779 (nr. 499).

— Dijma din semănături și poame : o baniță din 10 : 20 dec. 1776 (nr. 473).

(A § 6) 7. Dijma fînului. — La dîme du foin

V. doc. din 22 mai 1767 (nr. 420); 20 dec. 1776 (nr. 473).

— Un car din zece : 20 dec. 1776 (nr. 473); o claie din zece : iun. 1781 (nr. 525).

— Se interzice dijma finului în bani : 7 iul. 1768 (nr. 422); idem de la plăeșii de Slănic, 4—5 tal. o claie de fin : 23 mart. 1776 (nr. 455).

— Domnul respinge ca fiind împotriva obiceiului pretenția de a nu se da măn. Dintr-un Lemn dijma finului : 13 dec. 1776 (nr. 471); el respinge cererea lui I. Bănescu de a lua la Ciortești 5 tal. de claie : 22 sept. 1776 (nr. 469).;

— 18 bani pentru carul de fin : 12 febr. 1780 (nr. 515).

(A § 7) 8. Darea din stupi — La redevence pour les ruches

— 3 bani de matcă : 12 dec. 1765 (nr. 412); 23 febr. 1766 (nr. 415); 13 sept. 1768 (nr. 423); 26 apr. 1770 (nr. 425); 5 iun. 1776 (nr. 462); 22 sept. 1776 (nr. 469); 28 febr. 1780 (nr. 517); 20 mart. 1780 (nr. 519).

— Carte domnească : o para de stup : 21 iun. 1781 (nr. 527).

(A § 8) 9. Darea pentru capre. — La redevence pour les chèvres

— 2 bani pe an de capră : 12 dec. 1765 (nr. 412); 23 febr. 1766 (nr. 415); 13 sept. 1768 (nr. 423); 26 apr. 1770 (nr. 425); 5 iun. 1776 (nr. 462); 22 sept. 1776 (nr. 469); 20 mart. 1780 (nr. 519); 28 febr. 1780 (nr. 517); iun. 1781 (nr. 525).

— 4 bani vara și 4 bani iarna ; abuz interzis de domnie, care impune câte 2 bani vara și iarna : 13 dec. 1776 (nr. 471).

(A § 9; BC § 12) 10. Darea pentru stîne — La redevence pour les bergeries

— După tocmeala cu stăpînul moșiei : iun. 1775 (nr. 450);

— După așezămîntul părților, brînză sau bani : iun. 1781 (nr. 525).

(A § 10; BC § 13) 11. Darea pentru rîmători. — La redevence pour les cochons

— 6 bani de rîmător : 22 sept. 1776 (nr. 469).

— Obligația de a plăti pentru rîmători ; să nu se strice livezile : 21 mart. 1776 (nr. 454).

— Să se tocmească cu stăpînul pentru păduri : iun. 1781 (nr. 525).

— Oprirea stricăciunilor în pădure. Paguba se plătește îndoit : 25 mai (nr. 461); idem fără indicarea despăgubirii : 10 iun. 1776 (nr. 463); idem, vor despăgubi și vor plăti 12 bani de vită pe an : 19 iun. 1776 (nr. 465).

— 4 parale de vită și 2 zile de clacă : 22 sept. 1776 (nr. 469).

— Stăpînul pădurii cere despăgubiri : 22 ian. 1779 (nr. 498).

— Să se facă așezămînt între interesați : 20 dec. 1779 (nr. 513).

— 1 ort pentru copacii mari, nimic pentru mărunțiaua de lemn : 22 sept. 1776 (nr. 469); se interzice luarea lemnului pentru vînzare : 28 iun. 1777 (nr. 482).

— Pădure oprită : 29 febr. 1780 (nr. 518); 10 iun. 1776 (nr. 463).

(A § 12; BC § 16) 12. *Monopolul pescuitului. Le monopole de la pêche*
V. *infra* nr. 19 (B § 21 și C § 19).

(A § 13; BC § 18) 13. *Părăsirea sădirii (livezii) — L'abandon de l'amphytéose*
V. *supra* I, nr. 11 și 3 et. II, nr. 5.

(A § 14; BC § 17) 14. *Monopolul băuturilor — Le monopole des boissons*
V. *supra* nr. 4 (B § 4).

(A § 15; BC § 8) 15. *Dijma din grâu, orz și mei — La dîme du froment, de l'orge et du millet*
22 mai 1767 (nr. 420); iun. 1775 (nr. 450).

(A § 16; BC § 9) 16. *Dijma porumbului — La dîme du maïs*

22 mai 1767 (nr. 420), banița de 22 oca; cf. iun. 1781 (nr. 525); 30 apr. 1782) nr. 535; privește *Prav. cond.* și îi reproduce în general textul.
— Măn. Dealului cere 4 banițe de 52 oca la pogon: 11 nov. 1779 (nr. 511).

— Domnia ordonă folosirea baniței „înhierată”, 4 banițe la pogon: 12 febr. 1780 (nr. 515).

(B § 20; C § 18) 17. *Moara — Le moulin*

— Moara aparține mănăstirii; țărani nu puteau s-o cumpere de la mănăstire: 14 mai 1774 (nr. 440); se plătește 1 oium din 12:25 mai 1776 (nr. 461).

— Cu învoiala, sătenii au mori pe moșia măn. Găiseni și plătesc 4 tal. pe an: 8 iul. 1776 (nr. 468).

— Sătenii din Costești, pentru morile lor luate pe nedrept de măn. Bistrița, plătesc 4 tal. tretina a două mori: 14 dec. 1776 (nr. 472). Această măn. ia morile sătenilor, dar în altă parte a moșiei sătenii dau tretina morii: 29 mart. 1777 (nr. 480).

(B § 21; C § 19) 18. *Tretina bălților — La redevence pour les étangs*

— Întreiala din pește: 16 ian. 1773 (nr. 436), cartea lui Gr. Ghica din 11 apr. 1750 pentru măn. Căldărușani; *idem*, după obicei: 22 febr. 1779 (nr. 502).

— Din 10 pești un pește sau din 10 bani un ban: 12 dec. 1765 (nr. 412); *idem*, după obicei: 23 febr. 1766 (nr. 415); 5 iun. 1776 și 28 febr. 1780 (nr. 462 și 517).

(B § 22 ; C § 20) 19. Curăturile — Les défrichements personnels du paysan
— Sătenii le pot ținea nesupărați : 20 iun. 1776 (nr. 466). V. *supra* I nr. 8.

(B § 23 ; C § 21) 20. Darea perdelelor de oi — La redevence pour les troupeaux de moutons

— Cum se vor tocmi cu stăpînul moșii : iun. 1775 (nr. 450).

— Pentru perdelele cu fătăciune pe moșie, 1 miel de toată perdeaia și 1 taler : iun. 1781 (nr. 525).

V. *supra* nr. 10 (A § 9 BC § 12).

(B § 24 ; §§ 22) 21. Claca în bani — La conversion de la corvée en argen

— 1 zlot pe an : 12 dec. 1765 (nr. 412) ; 23 febr. 1766 (nr. 415) ; 13 sept. 1768 (nr. 423) ; 2 și 24 febr. 1775 (nr. 444 și 445).

— 90 de bani : 26 apr. 1770 (nr. 425) ; 29 mai 1773 (nr. 438) ; 10 iun. 1776 (nr. 463) ; 8 iul. 1776 (nr. 468).

— Se interzice să se ia de la plăieșii din Slănic 2,60 tal. de casă cu nume de clacă : 23 mart. 1776 (nr. 445).

— Măn. Hurez cere abuziv un zlot de vatră și clacă : 15 iul. 1779 (nr. 507).

— Sătenii măn. Tismana nu dau zlotul de vatră : 30 oct. 1779 (nr. 510).

— La măn. Dealul, care cere 3 tal. pentru clacă, se decide șase zile de clacă sau un zlot : 11 nov. 1779 (nr. 511).

— În loc de clacă, 4 parale de vită mare dacă au : 22 sept. 1776 (nr. 469).

NOTE POUR LE LECTEUR DE LANGUE FRANÇAISE

I, 1—3. Valachie. Application implicite en 1406 et 1480 de principes du NG, alternant avec celle des normes contraires du *Ius Valachicum* (1470).

4. Valachie et Moldavie. Rôle du NG (I 17) dans la consécration légale du servage à la fin du XVIe et au début du XVIIe ss.

5, 11 et 13. Valachie (1692). Délai de 7 ans rappelant celui du NG I 15 (§ 16, Codes de 1646 et 1652) ; (1771) : délai de 3 ans, rappelant celui du NG I 12 (= 13 *ib.* ; DRA I no 506 ; B C § 5, *infra* II 5).

6 et 8. Rôle général du NG dans la privatisation de certaines zones économiques. Moldavie (1702—1743) : 12 cas d'application implicite ; (1749 à 1768) : 6 cas ; cf. n-os 10 et 12.

7. Moldavie (1749). L'établissement de 1749 cite implicitement le § 18 du code de 1646 (=NG I 17).

9. Moldavie (1755). Application des §§ 87 et 89 du Code de 1646 (=NG X 2 et 4) dans un procès d'un monastère avec le prince (*loc domnese*).

13 et 14. Valachie (1775). Politique législative consacrant l'attache du paysan au domaine sur lequel il est en fuite. La *Prav. cond.* XV 2 (1780) définit le champs d'application du NG.

II. La structure du texte roumain et les rubriques traduites en français permettent une identification rapide des nombreux documents cités (dont il aurait été hors de propos de vouloir donner ici un résumé en français).

APENDICE C — APPENDICE C

TITLUL 16 DIN PRAVILNICEASCA CONDICĂ (1780)

(V. textul mai sus la „Așezămintele agrare”, C)

TITRE 16 DU CODE VALAQUE ed. 1780

(V. le texte ci-dessus, „Établissements agraires”, C)

APENDICE D — APPENDICE D

PREFAȚA LUI M. FOTINO PENTRU MANUALUL DE LEGI (1777)

PRÉFACE DE FOTINO POUR SON *MANUEL DE LOIS* (1777)

(BAB, ms. gr. 1195, f. 3^r)

ΤΟΙΣ ΕΝΤΕΤΕΣΟΜΕΝΟΙΣ ΧΑΙΡΕΙΝ

Τῶν νόμων, οἱ μὲν φυσικοί, οἱ δὲ ἐθνικοί, οἱ δὲ πολιτικοί. Καὶ φυσικὸν μὲν νόμιμόν ἐστι τὸ κατὰ πάντων ἀνθρώπων, καὶ ζώων χερσαίων τε καὶ ἀνύδρων, καὶ ἀερίων ἐπεκτεινόμενον.

Ἐθνικὸν δὲ νόμιμόν ἐστι τὸ κατὰ πάντων ἀνθρώπων, ἡγουν τῶν λελογισμένως βιοῦν ἐθελόντων, λογιζόμενον.

Πολιτικὸν δὲ ὕπερ καὶ τοπικὸν λέγεται, καὶ χρεῖῳδες προσαγορεύεται, τὸ τῷ τόπῳ περικεκλησιμένον, καὶ τόπου χρεῖαν ἀποπληροῦν, καὶ τὸ λυποῦν ἐκεῖνον τὸν ἐκκόπτειν.

Καὶ ἐπεὶ τῶν νόμων τούτων, οἱ μὲν ἐγγραφοί εἰσιν, οἱ δὲ ἄγραφοι, καὶ ἐγγραφοὶ νόμοι εἰσὶν αἱ βασιλικαὶ διατάξεις, ἀρχόντων, ἔδικτα, καὶ τῶν σοφῶν ἀποκρίσεις οἷσσι τὸ νομοθετεῖν ἢ δῆμος, ἢ σύγκλητος, ἢ βασιλεὺς ἐπέτρεψεν. Ἄγραφοι δὲ εἰσιν, οὐστὶνας ἢ χρονία συνήθεια συναινέσει τῶν χρωμένων ἐβεβίωσε, καὶ εἰς μίμησιν ἀνήγαγε τοῦ ἐγγράφου νόμου, καὶ εἴωθε πολλάκις τούτους ἀμείβεσθαι διὰ τὴν τῶν ἀναφουμένων πραγμάτων ποικιλίαν, διάτοι τοῦτο ἀναγκαῖον ᾤθηται ἐπὶ τῷ τιτλῶσαι τε, κεφαλαιῶσαι ἀπάσας τὰς τοπικὰς συνηθείας τοῦ Πριγκιπάτου τούτου τῆς Οὐγγροβλαχίας (τὰς διὰ τὴν παλαιότητα δηλονότι ὡς νόμους ἐνεργουμένους, καὶ διὰ γενικῆς ἐπικρίσεως πάντων τῶν τε ἐκ τοῦ Ἀρχιερατικοῦ καταλόγου, καὶ τῶν ἐκ τοῦ Ἀρχοντικοῦ συστήματος, καὶ λοιπῶν, συνελθόντων πάντων εἰς ἓν ἐπὶ τῆς Αὐθεντείας τοῦ ὑψηλοτάτου καὶ εὐσεβεστάτου Αὐθέντου καὶ Ἡγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας Κυρίου Κυρίου Ἰωάννου Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη Βοεβόδα ἐπικυρωθείσας, ἐπικρίνοντος καὶ τοῦ θεοφρουρήτου αὐτοῦ ὕψους ταύτας μετὰ πάντων) καὶ εἰς φῶς ἐκδοῦναι, ἵνα οἱ δικασταὶ τῶν τοῦ Πριγκιπάτου τούτου κριτηρίων μὴ ἔχωσι τοῦ λοιποῦ διὰ τὸ ἄγραφον καὶ ἀνέκδοτον τούτων πότε μὲν ἄλλως, πότε δὲ ἄλλως ἀποφαινεσθαι.

SĂNĂTATE CELOR CARE VOR CITI ACEASTĂ CARTE

Dintre legi, unele sînt firești, altele ale popoarelor, altele civile. Legiuire firească este cea care se aplică tuturor oamenilor <precum> și animalelor de pe pămînt și din apă și din aer.

Iar legiuire a popoarelor este cea concepută pentru toți oamenii, adică pentru cei care vor să trăiască în chip rațional.

Iar legiuire civilă, care se cheamă și locală, și este numită și utilă, este cea circumscrisă locului și care împlinește nevoia (locului) și curmă necazul aceluia loc.

Și deoarece dintre aceste legi unele sînt scrise, altele nescrise — și scrise sînt constituțiile împărătești, edictele pretorilor și răspunsurile înțelepților <prudenților>, pe care fie poporul, fie senatul, fie împăratul i-a însărcinat să facă legi, iar nescrise sînt cele pe care obiceiul din veac le-a întărit cu aprobarea celor care le folosesc și a dus spre imitarea legii scrise și s-a introdus obișnuința ca acestea să fie adesea schimbate după varietatea împrejurărilor care se ivesc — de aceea am socotit necesar să rînduiesc pe titluri și pe capitole toate obiceiurile locale ale acestui Principat al Țării Românești (adică cele care au putere de lege din pricina vechimii lor și care prin hotărîrea obștească a tuturor celor din cinul arhieresc, cît și a celor din tagma boierească și a celorlalți, adunîndu-se toți laolaltă*, au fost întărite sub domnia prea înălțatului și prea evlaviosului domn și cîrmuitor a toată Țara Românească, domnul domn Io Alexandru Ipsilanti voievod, întărindu-le împreună cu toți, și înălțimea sa de Dumnezeu păzită) și să le scot la lumină pentru ca judecătorii din tribunalele acestui principat să nu poată pe viitor să (mai) decidă cînd într-un fel cînd în altul, din pricină că aceste obiceiuri sînt nescrise și nepublicate.

* Este vorba de convocarea unei adunări de stări (sfat de obște), v. G XIV și XV. Il s'agit de la réunion d'une assemblée d'états (*sfat de obște* = conseil général), v. G XIV et XV.

Καὶ οὐχ ἰστάμην ἐπὶ τούτῳ μόνῳ, ἀλλ' ἐπόνησα προσέτι καὶ πάνθ' ὅσα κοσμοῦσι τὸ Πριγκιπάτον τοῦτο ἀρχοντικὰ ὀφείκια σὺν τοῖς βασιλικαῖς νόμοις τοῖς εἰδοποιοῦσιν αὐτά, καὶ σὺν τοῖς τρόποις τῆς ἐνεργείας ἐκάστου τούτων τοῖς ἐπιβραβευθεῖσιν αὐτοῖς διὰ βασιλικῶν θεσπισμάτων, καθ' οὓς τρόπους συμφώνως διενεργοῦνται ταῦτα ἐν τοῖς παροῦσι καιροῖς.

Συνηρημολογησάμην δὲ ὁμοῦ καὶ ὅσα ἄλλα διεξάγουσι καὶ διευθύνουσι τὴν πολιτικὴν διοίκησιν τοῦ Πριγκιπάτου τούτου, καὶ μὴν καὶ τὴν τακτικὴν διεξαγωγὴν τῶν κριτηρίων τούτου, οἷά εἰσι τὰ περὶ δημοσίου, τὰ γεωργικὰ τὰ περὶ καινοτομιῶν τε καὶ ἐπαρχικῶν, τὰ ἐγκληματικά τε καὶ στρατιωτικά.

Διὰ τούτων τοίνυν ἀπάντων ὀργανώσας τὸ παρὸν σύνταγμα εἰς βιβλία ἑπτὰ προσφέρω τοῖς Κτήτορσι τοῦ Πριγκιπάτου τούτου. Εἴ γε δὲ φανῆ τι ἐλλεῖπον λαιδορεῖτω μηδεὶς, ἀλλὰ συγγνώμης γε ἀξιούτωσαν πάντες μετ' εὐγνωμοσύνης τε, καὶ εὐμενείας, ἔρρωσθε.

Ἐν Βουκουρεστίῳ 1777 Νοεμβρ. ια'
Μιχαὴλ Φωτεινὸς ὁ ἐκ Χίου ὑπατος τῶν φιλοσόφων τῆς
τοῦ Χριστοῦ μεγάλης ἐκκλησίας καὶ μέγας παχάρνικος

Și nu m-am mărginit numai la acest lucru, ci m-am străduit să strâng laolaltă și toate marile dregătorii cîte împodobesc acest principat, împreună cu legile împărătești care le reglementează, și cu mijloacele prin care acționează fiecare din ele, mijloace întărite prin hotărîri împărătești, în conformitate cu care aceste dregătorii acționează în chip armonios în vremurile de față.

Totodată am armonizat toate celelalte (elemente) care duc la îndeplinire și călăuzesc cîrmuirea civilă a acestui principat, precum și funcționarea după rînduială a tribunalelor lui, și cele care se referă la vistierie¹, la treburile agrare², la construcții noi, la rînduiala orașului³, la delictes⁴ și la treburile militare⁵.

Din toate aceste pricini, alcătuiind culegerea de față în șapte cărți, o ofer căpeteniilor acestui principat. Iar dacă va părea că lipsește ceva, nimeni să nu mă ocărăscă, ci toți să mă învrednicească de iertare. Cu recunoștință și bunăvoință, sănătate.

În București, 11 noiembrie 1777
Mihail Fotino din Hios, consul (principe)
al filozofilor al mării biserici
a lui Hristos și mare paharnic

¹ V. cartea a II-a a Manualului din 1777. — V. le livre II du Manuel de 1777.

² V. *ib.* cartea a III-a. — V. *ib.* le livre III.

³ V. *ib.* cartea a V-a (dreptul urban). — V. *ib.* le livre V (le droit urbain).

⁴ V. *ib.* cartea a VI-a. — V. *ib.* le livre VI.

⁵ V. *ib.* cartea a VII-a. — V. *ib.* le livre VII.

APENDICE E — APPENDICE E

GLOSAR GREC — GLOSSAIRE GREC *

- Ἄσπρον (gr.) = aspru (120 de aspri = 1 leu); monnaie divisionnaire (120 aspres = 1 leu): Așez. A 8; Așez. B 11, 13; *Prav. cond.* (XVI = Așez. C) 2, 10, 11, 12.
- Βαλάνη (gr.) = ghindă, gland: *Prav. cond.* 13.
- Βιναριτζάρηδες (rom.) = vinăriceri; receveurs de l'impôt sur les vignobles: *Prav. cond.* 2.
- Βιναριτζων (rom.) = vinărici, impôt sur les vignobles: *Prav. cond.* 2.
- Βιστιαρία (rom.) = vistierie, trésorerie: *Prav. cond.* 14.
- Βοεβόδας (rom.) = voievod, prince: Préface du Manuel de 1777.
- Βουτζί (rom.) = butie, tonneau: Așez. B 4; *Prav. cond.* 4.
- Γρόσι (tc.) = groși; monnaie d'argent (lat. *grossi*, germ. *Groschen*), valant successivement 2 frs., 1,60 et 1 fr.: Așez. A 4; Așez. B 23.
- Δίσμα (rom.) = dijmă, dîme: Așez. A 6, 15; *Prav. cond.* 8.
- Ζετζουγάλα (rom.) = zeciuală, dîme: *Prav. cond.* 19.
- Ζολότα (pol. *zloty*) = zlot, monedă de aur (2 taleri 1/2) și de argint (88—92 bani); monnaie d'or (2 thalers 1/2) et d'argent (88—92 bani): *Prav. cond.* 22.
- Ἰντερέσον (lat., biz.) = interes, intérêt: *Prav. cond.* 1.
- Ἰντριάλα (rom.) = întreială (tretină, a treia parte), tiercement, tierçage (redevance d'un tiers): Așez. B 21.
- Κατζίκι (gr.) = ied, chevreau: Așez. A 8; Așez. B 11; *Prav. cond.* 11.
- Κλάγια (rom.) = clăie, meule: Așez. A. 15; *Prav. cond.* 7.
- Κλάκα (rom.) = clacă, corvée: Așez. A 1.
- Κοσίζω (rom.) = a cosi, faucher: Așez. B 7; *Prav. cond.* 7.
- Μέι (rom.) = mei, millet: Așez. A 15; Așez. B 8.
- Μοσία (rom.) = moșie, domaine: Așez. A 11, 12, 18; Așez. B 23; *Prav. cond.* 1, 2, 3, 5, 8, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22.
- Μοῦλκι (tc.) = moșie, domaine: Așez. B 4; *Prav. cond.* 4, 22.
- Μοχθηρόν (gr.) = porc, cochon: Așez. A 10; Așez. B 13; *Prav. cond.* 13.
- Μπακάλικον ἢ μπακαλικόν (tc.) = băcănie, épicerie: Așez. A 18; Așez. B 17; *Prav. cond.* 17.
- Μπάλτα (rom.) = baltă, étang: Așez. B 21; *Prav. cond.* 19.
- Μπάνιτζα (rom.) = baniță, boisseau: Așez. A 16; Așez. B 9; *Prav. cond.* 9.
- Μπαχτζές (tc.) = grădină, jardin autour de la maison: Așez. A 5; *Prav. cond.* 20.
- Μποσανόος-μητροκαμήτης (rom.) = moșnean, paysan libre propriétaire terrien: Așez. B pr.
- ἽΟτάστινα (rom.) = otaștină, redevance sur les vignobles: Așez. A 2; Așez. B 2: *Prav. cond.* 2,3.
- Παδοῦρι, πανδοῦρι (rom.) = pădure, forêt: Așez. A 10; Așez. B 13; *Prav. cond.* 13.
- Παράς, παράδες (tc.) = para(le), monedă divizionară, 40 parale = 1 leu, para (s), monnaie divisionnaire 40 paras = 1 leu: Așez. A 7, 10; Așez. B, 2, 10.
- Πάρουκος (gr.) = clăcaș, corvéable: Așez. B 4, 5, 7, 8, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 24; *Prav. cond.* 5, 18, 20.
- Παχτζές (tc.) = v. μπαχτζές
- Ποροῦμπι (rom.) = porumb, maïs: Așez. A 16; Așez. B 9; *Prav. cond.* 9.
- Ῥόγι, ῥόι (rom.) = roi, essaim: Așez. A 7; *Prav. cond.* 10.
- Ῥουμοῦνος (rom.) = rumân, roumain; paysan asservi ou dépendent: Așez. A 1 5, 6, 7, 12, 13; *Prav. cond.* 1, 4, 5, 6, 7, 8, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22.
- Στίνα (rom.) = stîină, bergerie. Așez. A 9; Așez. B 12; *Prav. cond.* 12.
- Χελεστέον, χιλιστέον (magh.) = heleșteu, étang: Așez. A 12; Așez. B 16; *Prav. cond.* 16

* În ceea ce privește textul românesc el *Pravil:lor pentru plugari*, a se consulta glosarul din *Indreptarea legii, 1652*, București (1962).
En ce qui concerne le texte roumain des *Pravile pentru plugari*, on consultera le glossaire de *Indreptarea legii, 1652*, Bucarest (1962).

TERMENI TEHNICI BIZANTINI — TERMES TECHNIQUES BYZANTINS

- Βάρος (τὸ), βάρη (τὰ): <I> 2, p. 101 (CTh. 11, 1, 14 = CI 11, 48, 4 a. 366) = povară, impozite, redevențe; charge, impôts, redevances; *munus, munia*, cf. Ostrogorsky, in B 28 (1958) 188: δημοσία τέλη καὶ βάρη; Dölger, *Beiträge* 65: τὸ βάρος τῆς συντελείας (Zepi, I Gr.—R, I 223) = *munia functionis* (Bas. 55, 1, 4 ed. Fabrot); cf. Zachariae v. Lingenthal, *Steuerwesen* 4—5, a cărui interpretare duce la urm. traducere a textului nostru: „In ceea ce privește pe coloni, stăpînii își asumă sarcina (stringerii) redevențelor, adică a contribuțiilor globale”. L'interprétation de Z.v.L. conduit pour notre texte à la traduction suivante: „En ce qui concerne les colons, les maîtres assument la charge de collecter les redevances, c'est-à-dire les contributions globales“. Τὰ ἔξω τῶν ὠρισμένων βάρη (<I> 1, p. 101 = Bas. 55,1, 1: *munera extraordinaria*); cf. Dölger, *op. cit.* 77 n.6; N. A. Constantinescu, *Réf. soc.* 14: *m. e. ac sordida*; Saumagne, *Colonat romain* 515: *obsequia municipalia*, pentru a căror evitare paricii invocau un *priuilegium originis*, derivat din παροικιχὸν δικαίον (*ius colonatus, colonarium*); afin d'y échapper, les parèques invoquaient un *priuilegium originis*, dérivé du παροικιχὸν δικαίον (*ius colonatus, colonarium*).
- Ἐξστράορδινα: <III> 19, p. 105; Zachariae v. Lingenthal, *Gesch.* 254 n. 837: ἐξόρδινα = „die ordentlichen Abgaben“, „Lesart und Übersetzung . . . mangelhaft“. Lecțiunea ἐξστράορδινα este inacceptabilă, neluând în seama că este o plătire obișnuită sau de bază. Cu această lecțiune, V. Grecu (*Cartea rom. de Invățătură*, 1961, 201) traduce ca și cînd termenul ἐξστράορδινα = *extraordinaria* n'ar exista în text. Forma citată de Zachariae rămîne totuși insolită. La leçon ἐξστράορδινα est inacceptable, car on ne comprend pas qui payait les impôts réguliers ou de base. Avec cette leçon, V. Grecu (*Cartea rom. de Invățătură*, 1961, 201) traduit comme si le terme n'existait pas dans le texte. La forme des mss. cités par Zachariae reste insolite.
- Ἔργασια: VI 6, p. 109: muncă, trudă (a animalului furat, și de care stăpînul acestuia a fost lipsit); travail (qu'aurait dû fournir la bête de somme volée, et dont le propriétaire de cette dernière a été privé); sic: *Cartea românească de Invățătură* (1961) 204 (§ 6).
- În sec. al XVII-lea (*ib.* 58, § 32) și al XVIII-lea (v. mai sus, p. 157 § 32) s-a folosit termenul tehnic de *treapăd* (v. N. Stoicescu, *Treapădul*), ca și cînd ar fi fost vorba de cheltuielile făcute cu căutarea animalului furat. Aux XVIIIe (*ib.* 58, § 32) et XVIIIe siècles (v. ci-desus, p. 157, § 32) on a rendu ἐργασια par le terme technique de *treapăd* (v. N. Stoicescu, *Treapădul*), comme s'il s'agissait, en droit roumain, du remboursement des frais occasionnés par la récupération de la bête.
- Κεράτιον: <Ep.> 10, p. 123, *Siliqua*; monedă de cont și de argint, 1/24 din nomisma; monnaie de compte et d'argent, 1/24 d'un nomisma (0,19 gr = 1,69 fr.)
- Μόδιος: *ib.* = baniță de cca. 25 l (1/3 dintr-o amforă); boisseau d'environ 25 l (1/3 d'amphore).
- Νόμισμα: *ib.* = monedă în general și monedă de aur, corespunzînd (976 — 1093) unui *solidus* constantinian, mai trziu numită *hyperpyron*, egală cu 24 de *keratia* (1/72 dintr-o *libra* = 4,55 gr. = 15,43 frs.) și care, după fluctuații, declină la finele sec. al XI-lea; monnaie en général, monnaie d'or correspondant (976 — 1093) à un *solidus* constantinien, le futur *hyperpyron*, égale à 24 *keratia* (1/72 d'une *libra* romaine = 4,55 gr.) et qui, après des fluctuations (G. Ostrogorsky, in *Byz. Z.* 32(1932) 295 n.2), connut le déclin à la fin du XIe s.
- Συντέλεια: <I> 3. p. 101 = impozit (τέλος), contribuție, redevență, datorată de marii proprietari, stratiotei, métrocomeți (colectiv, ca συντεσταί = *consortes*), parici. Stăpînul acestora stringea și vărsa global la fisc contribuțiile și redevențele lor (care, individual, le plăteau ca ὑποτελεῖς, ὑπόφοροι); impôt, contribution, redevance dûs par les grands propriétaires, les stratiotes, les métrocomètes (collectivement, en tant que συντεσταί = *consortes*), les parèques. Le maître de ces derniers collectait et versait au fisc les contributions et redevances des colons (lesquels, individuellement, les payaient en tant que ὑποτελεῖς; ὑπόφοροι); v. Dölger, *op. cit.* 57, 65; N. A. Constantinescu, *Communauté* 9, 13; adde Zachariae v. Lingenthal (*op. cit.*), Ostrogorsky (*Steurgemeinde*), Lemerle (*Esquisse* II), Karayannopoulos (*Finanzwesen*), Svoronos (*Cadastre*).
- Φόλλις (*folllis, folles*): <VI,> 1.10 = monedă divizionară; monnaie divisionnaire (= 40 *nummis*).

SIGLE — SIGLES

AAR, MSI	= Analele Academiei Române (seria I-a și a II-a), Memoriile Secției istorice (București)
ad.	= adițional — additionnel
AEB	= Archives d'État (Bucarest)
AEJ	= Archives d'État (Jassy)
ARBSH	= Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique, (Bucarest) 1922 sqq.
ASB	= Arhivele Statului (București). Arhiva istorică centrală
ASI	= Arhivele Statului (Iași)
BAB	= Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România (București)
B	= Byzantion (Bruxelles), 1924 sqq.
Bas.	= Basilicalele (Τὰ Βασιλικά)
BCIR	= Buletinul Comisiei istorice a României (București), 1916 ; 1923 sqq.
BNP	= Biblioteca Națională (Bibliothèque Nationale), Paris
BS	= Balkan Studies — Études Balkaniques (Thessaloniki), 1960 sqq.
BSL	= Byzantinoslavica (Praga), 1928 sqq.
BUI	= Biblioteca Universitară Centrală „M. Eminescu” (Iași)
BUJ	= Bibliothèque Universitaire Centrale „M. Eminescu” (Jassy)
Byz.	= Byzantina (Thessaloniki), 1969 sqq.
Byz. Z.	= Byzantinische Zeitschrift (München), 1892 sqq.
CI	= Codex Iustiniani
Cod.	= Codex, codices
D. sau Dig.	= Digesta Iustiniani
DIR, A ; B	= Documente privind istoria României A (Moldova) ; B (Țara Românească), București, 1951 sqq.
Doc.	= Document(e) ; Document(s)
DRA I ; II	= Documente privind relațiile agrare I (Țara Românească) ; II (Moldova), București, 1961 ; 1966
DRH, Ț. Rom.	= Documenta Romaniae Historica, Țara Românească, I, XXI — XXIII, București, 1965 sqq.
EEBS	= 'Επετηρίς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Atena), 1924 sqq
Ep.	= Epimetra ('Επίμετρα)
F	= Carolus Annibal Fabrotus, Fabrot
Fo.	= Michel Fotino
Goth.	= Dionysius Gothofredus

Harm.	= Armenopol, Harménopoulos, Harménopule
Heimb.	= G. E. Heimbach
Hes.	= Hesychius
I Gr.-R	= Ius Graeco-Romanum
IL	= <i>Índreptarea legii</i> , 1652
Jahrb. d. oesterr. Byz.	= <i>Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik</i> (Wien), 1952 sqq.
L	= Joh. Leunclavius
ms. ; mss.	= manuscris(e); manuscrit(s)
NEH, I; II; III	= <i>Nouvelles études d'histoire</i> (Bucarest) I (1955); II (1960); III (1965)
NG	= <i>Nomos geórgikos</i>
NRH	= <i>Nouvelle Revue historique de droit français et étranger</i> (Paris) 1877–1916
Nov.	= <i>Novelá(e) Nouvelle(s)</i>
Nov.I	= <i>Novellae Iustiniani</i>
NP	= <i>Nomikon Procheiron</i> (Νομικὸν Πρόχειρον)
om.	= <i>omittit, omittunt</i>
ÖNB	= <i>Österreichische National – Bibliothek</i>
Prav. cond.	= <i>Pravilniceasca condică = Syntagmation Nomikon</i> , 1780
RA	= <i>Revista Arhivelor, Serie nouă</i> (Bucureşti), 1958 sqq.
RESEE	= <i>Revue des études sud-est européennes</i> (Bucarest), 1963 sqq.
RH	= <i>Revue historique</i> (Paris)
RHD	= <i>Revue historique de droit français et étranger</i> (Paris)
RHSEE	= <i>Revue historique du Sud-Est européen</i> (Bucarest), 1924 sqq.
RIDC	= <i>Revue internationale de droit comparé</i> (Paris) 1955 sqq.
RRH	= <i>Revue roumaine d'histoire</i> (Bucarest), 1962 sqq.
S	= <i>Studii, Revistă de istorie</i> (Bucureşti), 1948 sqq.
SC	= <i>Studii clasice</i> (Bucureşti), 1959 sqq.
Sc.	= <i>scolie(i); scolie(s)</i>
SCJ	= <i>Studii și cercetări juridice</i> (Bucureşti), 1956 sqq.
Scr.	= <i>H. Scrimgerus Scotus</i>
s.d.d.	= <i>sub data documentului; sous la date du document</i>
SMIM	= <i>Studii și materiale de istorie medie</i> (Bucureşti), 1 (1956)–5 (1962).
SN	= <i>Συνταγμάτιον Νομικόν</i>
Suppl.	= <i>Supplementum, Supliment, Supplément</i>
Syn. Bas.	= <i>Synopsis Basilicorum</i>
T	= <i>Titlu(uri); titre(s)</i>
Τόμος 'Αρμ.	= <i>Τόμος Κωνσταντίνου 'Αρμενοπούλου</i> (Atena), 1952.
VŠ	= <i>Византийский сворник</i> (Moscona), 1945
VV	= <i>Византийский Временник</i> (Moscona),—1928 (T. 25); 1947 sqq.
Z	= <i>Pan. J. Zepos</i>
Zach.	= <i>Zachariae von Lingenthal</i>
Zepi	= <i>J. Zépos și Pan. J. Zépos</i>
< >	= <i>text adăugat; texte ajouté</i>
[]	= <i>text suprimat; texte supprimé</i>
()	= <i>text explicativ; texte explicatif</i>

BIBLIOGRAFIE — BIBLIOGRAPHIE*

- ALEXANDRESCO (D.), *Droit ancien et moderne de la Roumanie, étude de législation comparée*. Louvain — București (1898).
- AMANTOS (K.), *Oi "Ελληνες εις τήν 'Ρουμανίαν πρὸ τοῦ 1821*. Atena (1944) [Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Λόγος τοῦ Προέδρου].
- ANGELOV (D.), *История на Византия I (395—867); II (867—1204), III (1204—1453)*. Sofia (1959; 1963; 1967).
- ANGELOV (D.), *Принос към поземлените стиснения във Византия през XIII вв.*, in *Годишник на Софийския Унив., Филос.-ист. Фак.*, 2 (1952) 1—103.
- ARION (D. C.), *Le Nόμος γεωργικός et le régime de la terre dans l'ancien droit roumain jusqu'à la réforme de C. Maurocordato*. Paris (1929) [teză, drept].
- ASHBURNER (W.), *The farmer's Law*, in *Journal of Hellenic Studies* 30 (1910) 85—108 [text grec]; 32 (1912) 68—95 [coment. și trad. engl.].
- ASTRUC (Ch.), CONCASTY (Marie-Louise), *Catalogue des manuscrits grecs, IIIe partie. Supplément grec, tome III, n-os 901—1371, préface par Alphonse Dain*. Paris (1960, 624—625 [Bibliothèque Nationale, Département des manuscrits]).
- BACH (Erik), *Les lois agraires byz. du Xe siècle*, in *Classica et Mediaevalia* 5, 1 (1942) 70—91.
- BARICHELLI (G.), *Il νόμος γεωργικός di Leone Isaurico, testo e versione*, in *Arch. V. Scialoja* II 1—2 (1935) 87—99; 177—186.
- BARKER (E.), *Social and political Thought in Byzantium from Justinian I to the Last Paleologus. Passages from byzantine writers and documents*. Traducere cu o introducere și note. Oxford (1957) [— Dölger: cu unele păreri învechite].
- BASILICORUM Lib. LX, ed. C. A. Fabrotus, 7 vol. Paris (1647); ed. G.E. și C. G. E. Heimback, 6 vol. Leipzig (1833—1870) + Suppl. I (Z. v. Lingenthal, 1846); II (Ferrini și Mercati, 1897).
- BASILICORUM Lib. LX, ed. H. J. Scheltema, cu colab. lui N. Van der Wal și D. Holwerda : 1. *Textus A* 1—6 (lib. 1—52); 2. *Scholia B* 1—7 (lib. 1—48). Groningen — La Haye (1953—1969).
- BAUER (F. G.), *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*. Frankfurt (1778).
- BERECHET (Șt. Gr.), *Istoria vechiului drept românesc, I, Izvoarele*. Iași (1933).
- BERECHET (Șt. Gr.), *Legătura dintre dreptul bizantin și românesc. I. 1. Izvoarele*. Vaslui (1937).

* În note, lucrările din prezenta bibliografie au fost citate prin abrevierea primelor cuvinte ale titlului, în așa fel încât cititorul le poate identifica ușor, fără a mai fi nevoie de indicarea acestor abrevieri în fața fiecărei opere.

Dans les notes, les travaux de la présente bibliographie ont été cités par l'abréviation des premiers mots du titre, de manière à permettre aisément au lecteur une identification, sans recours à des abréviations placées en regard de chaque oeuvre.

- BERECHET (Șt. Gr.), *Aplicarea pravilelor ca izvor al unificării spirituale și naționale la români*, in Omagiu lui Ioan Lupaș. București (1943), 52—77 (despre Fotino, p. 74).
- BERZA (M.), *Die Schwankungen in der Ausbeutung der Walachei durch die türkische Pforte im XVI.—XVIII. Jh.*, in NEH 2 (1960) 252—269.
- BERZA (M.), *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV—XIX*, in SMIM 2 (1957) 17—21.
- BERZA (M.), STOICESCU (N.), MARCU (L.), *Organizarea statului feudal*, in S 6 (1962) 1479—1490 (analiza istoriografiei 1947—1962).
- BLOCH (MARC), *Serf de la glèbe. Histoire d'une expression toute faite*, in RH CXXXVI 46 (1921), 220—235.
- BOUTRUCHE (R.), *Seigneurie et féodalité. I. Premier âge des liens d'homme à homme*. Paris (1959) [Collection historique, sous la dir. de P. Lemerle].
- BRĂTIANU (G.), *Études byzantines d'histoire économique et sociale*. Paris (1938).
- BRÉHIER (Louis), *Les populations rurales au IXe siècle d'après l'hagiographie byzantine*, in B 1(1924) 177—190.
- BRÉHIER (Louis), *Le monde byzantin. * Vie et mort de Byzance*. Paris (1949) [L'évol. de l'humanité, 32].
- BRÉHIER (Louis), *Le monde byzantin. ** Les institutions de l'Émpire byzantin*. Paris (1949) [Ib. 32 bis].
- BRÉHIER (Louis), *Le monde byzantin. * * La civilisation byzantine*. Paris (1950) [L'évol. de l'humanité, 32 ter] [cf. P. Lemerle, in RH (1950) 39—53].
- CAMARIANO (N.), *Catalogul manuscriselor grecești, II*. București (1940) [Acad. Română].
- CARRA (J. L.), *Histoire de la Moldavie et de la Valachie avec une dissertation sur l'état actuel de ces deux provinces*. Iași (1777).
- CARTEA ROMÂNEASCĂ DE ÎNVĂȚĂTURĂ (1646), ed. critică. București (1961) [Adunarea izvoarelor vechiului drept românesc VI].
- CEREPNIN (L. V.), *Sobornoe Ulozenie din 1649 și Pravilele lui Vasile Lupu din 1646, ca izvoare pentru istoria aservirii țăranilor în Rusia și Moldova*, in Studii privind relațiile româno-ruse și româno-sovietice. București, Edit. Academiei (1958) 30—41.
- CHARANIS (P.), *On the social Structure and economic Organization at the Byzantine Empire in the thirteenth Century and Later*, in BSL 12 (1951) 94—153.
- CICANCI (O.), *Informații despre organizarea administrativă și fiscalitate în Țara Românească (1764—1765) în opera lui A. Comnen-Ipsilanti*, in S 19 (1966) 343—364.
- CLAUSING (Roth), *The Roman Colonate. The Theories of its Origin*. N-Y (1925).
- COLLINET (Paul), *Le colonat dans l'Empire romain*, in *Le Servage*, Recueil de la Société Jean Bodin. Bruxelles (1937) 85—122 [ed. a 2-a (1959), cu nota lui M. Palasse, 121—128; cf. Ganshof, in *Antiquité classique* 14 (1945) 261—277].
- COLLINET (Paul), *La politique de Justinien à l'égard des colons*, in *Atti del V. Congresso internazionale di studii bizantini*, I [= *Studi bizantini e neoellenici* 5 (1939) 600—611]
- COLUMBEANU (S.), *Caracterul exploatării țăranimii în deceniile anterioare răscoalei lui T. Vladimirescu*, in S 14 (1961) 571—589.
- COLUMBEANU (S.), *Date privitoare la economia agrară din Țara Românească în prima jumătate a sec. XVIII*, in S 15 (1962) 111—134.
- CONSTANTINESCU (N. A.), *La communauté de village byzantin et ses rapports avec le petit „Traité fiscal byzantin”*, in ARBSH 13 (1927) 160—174.
- CONSTANTINESCU (N. A.), *Le but de la réforme agraire et de l'organisation des castes dans le Bas-Empire*, in *Actes du VIe Congrès d'ét. byzantines*. Paris, I (1950), 59—70.

- CONSTANTINESCU (N. A.), *Réforme sociale ou réforme fiscale? Une hypothèse pour expliquer la disparition du servage de la glèbe dans l'Empire byzantin*, in ARBSH 11 (1924) 94—109.
- CONSTANTINESCU (N. A.), *Introduction à l'étude de la question agraire de l'Empire byzantin*, in RHSEE 1 (1924) 233—250 [Analyse historiographique].
- CONSTANTINESCU (N. A.), *Histoire des classes rurales dans l'Empire byzantin et les états successeurs. I. L'époque du Bas-Empire romain. Fasc. Ier. Les origines indo-européennes. L'héritage grec et oriental sous le Haut-Empire romain*. Bucarest (1941) [Institut roumain d'études byzantines, Nouv. série [imprimat in 1945].
- CONSTANTINESCU-IAȘI (P.) *Bizantinismul în România*. București (1924).
- CONSTANTINIU (Florian) *Situația țăranilor din Țara Românească în perioada 1746—1774*, in S 12 (1959) 71—109.
- CONSTANTINIU (Florin) *Quelques aspects de la politique agraire des Phanariotes*, in RRH 4 (1965) 667—680.
- CONSTANTINIU (Florin), *Locul Țării Românești în evoluția relațiilor agrare ale Europei orientale în sec. XVIII* (1968) [teză de doctorat, ms. la Institutul de istorie, București].
- CONSTANTINIU (Florin), PAPACOSTEA (Șerban), *Aspecte ale rumâniei în ultimele decenii ale veacului XVII*, in RA 2 (1960).
- CORFUS (I.), *Dreptul de strămutare al sâtenilor din Țara Românească sub Regulamentul organic ptnă la 1848*, in S 20 (1967) 971—987.
- CORFUS (Ilie), *L'agriculture en Valachie durant la première moitié du XIXe siècle*. Bucarest, Edit. Academiei (1969) (Bibliotheca Historica Romaniae 23). V. ed. rom. : *Agricultura Țării Românești în prima jumătate a sec. al XIX-lea*. București, Edit. Academiei (1969). Cf. *Dreptul de stăpânire al clăcașilor din Țara Românească asupra pământului defrișat, în perioada destrămării feudalismului*, in S 23 (1970) 341—361.
- CORTESE (Nino), *La Valacchia durante il principato di Alessandro Ypsilanti*, in Europa Orientale. Roma 2 (1922) 159—179.
- COSTĂCHEL (Vera), *Contribuții la tălmăcirea termenului „proščenniki” pe bază de documente slavo-române*, in *Studii privind relațiile româno-ruse și româno-sovietice*. București (1958) 42—50.
- COULANGES (Fustel de), *Recherches sur quelques problèmes d'histoire*. Paris (1885).
- CRONȚ (GH.), *Recenzie la Zepos, ed. Pravilniceștii condici (Syntagmation Nomikon)*, Atena (1936), in *Analele Fac. de drept din București* (1943). București (1944), extras 6 pp.
- CRONȚ (Gh.), *Recenzie la Zepos, ed. Manualului lui Fotino*. Atena (1959), in S 13 (1960) nr. 2, p. 272—275.
- CRONȚ (Gh.), *Exabibluul lui Armenopol*, in S 16 (1963) 817—841.
- CRONȚ (Gh.), *Byzantine juridical Influences in the Rumanian feudal Society*, in RESEE 2 (1964) 359—383.
- CRONȚ (Gh.), *Les Basiliques dans les Pays roumains. La Synopse rédigée par M. Fotino vers 1765*, in *Jahrb. d. oesterr. Byz.* 18 (1969) 221—229.
- DANDAIS (M.), *Quelques considérations sur la portée, le contenu et les buts du Code rural. La question du servage à Byzance*, in *Actes du Xe Congrès d'ét. byz.* Istanbul (1955). Istanbul (1957).
- DANSTRUP (John), *The State and Landed Property in Byzantium*, in *Class. et Med.* 8, 2 (1946) 242—262.
- DIEHL (Ch.), *Byzance. Grandeur et décadence*, ed. 3. Paris (1961) [ed. 1, 1919].
- DIEHL (Ch.), MARÇAIS (J.), *Le monde oriental de 395 à 1081*. Paris (1936); a 2-a ed. (1944) [Hist. gén. G. Glotz].

- DIEHL (Ch.), ŒCONOMOS (L), GUILLAND (R.), GROUSSET (R), *L'Europe orientale de 1081 à 1453*. Paris (1945) [Hist. gén. G. Glotz].
- DIONISIE ECLISIARHUL, *Cronograful Ţerei Rumâneşti de la 1764 pînă la 1815*, in A. Papiu-Ilarian, *Tesauru de monumente istorice pentru Romania*. Bucureşti, 2 (1864) 159—236. [ed. C. S. Nicolăescu-Plopşor, Rîmnicu-Vilcea (1934)].
- DOCUMENTE PRIVIND ISTORIA ROMÂNIEI. A. *Moldova*, 11 vol. Bucureşti (1951—1957) [sec. XIII—1625]. B. *Ţara Românească*, 11 vol. + 2 vol. Indice. Bucureşti (1951—1960) + Introducere, 2 vol. Bucureşti (1958) [Acad. R.P.R., Institutul de istorie].
- DOCUMENTE PRIVITOARE LA ISTORIA ROMÂNILOR, Col. E. Hurmuzaki, seria nouă, I, sub Ingrijirea acad. A. Oşetea, *Rapoarte consulare ruse (1770—1796)*, publicate de A. Vianu. Bucureşti, Edit. Acad. (1962).
- DOCUMENTA ROMANIAE HISTORICA, *Ţara Românească*. I. Sec. XIII—XV (1966); XXI, 1626—1627 (1965); XXII, 1627—1629 (1969); XXIII, 1630—1632 (1969). *Moldova* XIX, 1626—1628 (1969). Bucureşti, Edit. Academiei [Acad. R.S.R. Institutul de istorie; sub Ingrijirea lui D. Mioc (Ţ. Rom.) și H. Chircă (Mold.)].
- DOCUMENTE PRIVIND RELAȚIILE AGRARE ÎN SECOLUL AL XVIII-lea. I. *Ţara Românească* (1961); II. *Moldova* (1966). Bucureşti, Edit. Academiei [Acad. R.P.R. (I) — R.S.R. (II), Institutul de istorie „N. Iorga”. Colectiv: V. Mihordea, Ș. Papacostea, Fl. Constantinu (I) și V. Mihordea, Ioana Constantinescu, C. Istrate (II)].
- DÖLGER (F.), *Die Frage des Grundeigentums in Byzanz*, in *Byzanz und die europäische Staatenwelt*. Ettal (1953) 217—231.
- DÖLGER (F.), *Ist der „Nomos Georgikos” ein Gesetz des Kaisers Justinian II ?*, in *Festschrift für L. Wenger*, II. München (1945) 18—48.
- DÖLGER (F.), *Harmenopulos und der Nomos Georgikos*, in *Τόμος 'Αρμ.* 151—162.
- DÖLGER (F.), *Aus dem Wirtschaftsleben eines Frauenklosters in der byzantinischen Provinz*, in *Wiener Archiv* 2, 1 (1956) 11—18.
- DÖLGER (F.), *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*. Leipzig — Berlin (1927); ed. 2. Darmstadt (1960).
- DOMINICIS (M. de), *Les „coloni adscripti” dans la législation de Justinien*, in *Actes du Xe Congrès de byzantinologie*. Istanbul (1955).
- DOMINICIS (Mario de), *I coloni „adscripticii” nella legislazione di Giustiniano*, in *Studi Betti*. Milano 3 (1962) 87—99.
- DUȚU (AL.), *Le miroir des princes dans la culture roumaine*, in *RESEE* 6 (1968) 439—479.
- DVORNIK (F.), *Les slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*. Paris (1926) [Travaux publiés par l'Institut d'études slaves, 4].
- DYOVOUNIOTIS in (C.I.), *Μιχαήλ Φωτεινός*, in *Θεολογία*. Atena I (1923) 327 sqq.
- ELIAN (Al.), *Les rapports byzantino-roumains*, in *BSL* 19 (1958) 223, n. 30.
- ELIAN (Al.), *Moldova și Bizanțul în sec. XV*, in *Cultura românească în timpul lui Ștefan cel Mare*, sub Ingrijirea lui M. Berza. Bucureşti, Edit. Academiei (1964) 97—179.
- ÉMERIT (Marcel), *Les paysans roumains depuis le traité d'Andrinople jusqu'à la libération des terres. Étude d'histoire sociale*. Paris (1937).
- ÉMERIT (Marcel). *Réflexions sur le régime seigneurial en Roumanie*, in *Revue hist. du Sud-Est européen*. Bucureşti 15 (1938) 168—183.

- EMILIA (Antonio d'), *Gli scrolti di Michele Fotino al suo Nomikon Prochiron*, in *Annali di storia del diritto*, 3-4 (1959-1960) 96-119.
- ENGEL (J. CH. von), *Geschichte der Moldau und Walachey. Nebst der historischen und statistischen Literatur beyder Länder*. I-II, in *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer I-IV* (1-2). Halle (1804).
- ERBICEANU (C.), *Un codice nou de legislațiune românească scris în grecește, 1765*, in *Biserica ortodoxă română* (1902-1903) 1017-1029; 1221-1236.
- ERBICIANU (C.), *Cronicarii greci cari au scris despre români în epoca fanariotă*. București (1888).
- EVERT-KAPPESOWA (H.), *Une grande propriété foncière du VIIIe siècle à Byzance*, in *BSL* 24 (1963) 32-40.
- EVERT-KAPPESOWA (H.), *Recherches sur la colonisation slave à Byzance*, in *RESEE* 7 (1969) 63-71 (= Hommage à N. Bănescu).
- EVERT-KAPPESOWA (H.), *Studia nad historię wsi bizantyjskiej w VII-IX w.* Łódź (1963).
- FERRINI (C.), *Edizione critica del Νόμος γεωργικός*, in *Byz. Z* 7 (1898) 558-571 = *Opere* I. Milano (1929) 375-395.
- FILITTI (I. C.), *Proprietatea solului în Principatele Române până la 1864*. București (1935)
- FOTINO (D.), *Ἱστορία τῆς πάλαι Δακίας, τὰ νῦν Τρανσυλβανίας, Βλαχίας, καὶ Μολ. δαβίας*, I-III. Viena (1818-1819). [*Istoria generală a Daciei sau a Transilvaniei, Țerei Muntenesti și a Moldovei*, trad. de G. Sion, I-III. București (1859)]-
- FOTINO (G.), *Contribution à l'étude des origines de l'ancien droit coutumier roumain, un chapitre de l'histoire de la propriété au Moyen-Âge*. Paris (1925) [teză, drept].
- FRANCISCI (P. de), *Intorno ad alcune prospettive storiografiche nel campo del diritto*, in *Studi Betti* 1 (1962) 1-39 [Problème du droit populaire].
- FREIDENBERG (M.) *К истории общины на Балканах*, in *VV* 21 (1962) 198-208.
- GAGNER (Sten), *Studien zur Ideengeschichte der Gesetzgebung*. Uppsala-Stockholm-Goteborg (1960) [Acta Univ. Upsaliensis, St. jur. Ups. 1].
- GAUDEMET (Jean), *La transmission des constitutions relatives au droit successoral au Bas-Empire et dans les royaumes barbares*, in *RIDA* (1960).
- GAUDEMET (Jean), *A propos du „droit vulgaire“*, in *Studi Biondo Biondi*. Milano 1 (1965) 271-300 [avec une riche bibl.].
- GEORGESCU (Valentin-Al.), *Al treilea manuscris ieșan al Manualelor de legi - Νομικὸν Πρῶχειρον - ale lui Mihail Fotino (Phôteinopoulos)*, in *S* 14 (1961) 1507-1517 [I]*
- GEORGESCU (Valentin-Al.), *Protimisul în Manualele de legi din 1765, 1766 și 1777 ale lui Mihail Fotino. Analiza generală a operei sale juridice și a raporturilor ei cu „Suplimentul” publicat de Frații Tunusli în 1806*, in *S* 5 (1962) 281-333. [II].
- GEORGESCU (Valentin-Al.), *Le rôle de la theorie byzantine de la coutume dans le développement du droit féodal roumain*, in *Mélanges Philippe Meylan II*. Lausanne (1963) 61-87 [III].
- GEORGESCU (Valentin-Al.), *Cîteva contribuții la receptarea dreptului bizantin în Țara Românească și Moldova* (1811-1821), in *S* 18 (1965) 49-73 [IV].
- GEORGESCU (Valentin-Al.), *Contribuții la studiul trimiriei și al operei juridice a lui Mihail Fotino*, in *RA* 9 (1966) 91-112 [V].
- GEORGESCU (Valentin-Al.), *L'oeuvre juridique de Michel Fotino et la version roumaine du IVe livre de droit coutumier de son „Manuel de lois” (1777)*, in *RESEE* 5 (1967) 119-166 [VI].

* Cf. mai sus, *Introducere*, nota 1. Cf. ci-dessus, *Introduction*, note 1.

- GEORGESCO (Valentin-Al.), *Présentation de quelques manuscrits juridiques de Valachie et de Moldavie (XVe—XIXe siècles)*, in RESEE 6 (1968) 625—638; 7 (1969) 335—365 [VII₁₋₂].
- GEORGESCO (Valentin-Al.), *Les ouvrages juridiques de la Bibliothèque des Maurocordato. Contribution à l'étude de la réception du droit byzantin dans les Principautés danubiennes au XVIIIe siècle*, in Jahrb. d. oesterr. Byz. 18 (1969) 195—220 [VIII].
- GEORGESCO (Valentin-Al.), *La réception du Nomos georgikos en Roumanie*, in Byz. 1 (1969) [IX].
- GEORGESCO (Valentin-Al.), *Un manuscrit parisien du Nomikon Procheiron (Bucarest 1766) de Michel Fotino (Phôteinopoulos)*, in RESEE 8 (1970) [X₁].
- GEORGESCU (Valentin-Al.), *Un manuscris parizian al Manualului de legi alcătuit la București în 1766 de Mihail Fotino* (ms. suppl. gr. 1323 al Bibliotecii Naționale), in curs de apariție [X₂].
- GEORGESCU (Valentin-Al.), *Date noi despre reglementarea relațiilor agrare în domnia lui Alex. Ipsilanti*, in S 23 (1970) 441—468 [XI].
- GEORGESCU (Valentin-Al.), *Preemțiunea în istoria dreptului românesc. Dreptul de protimis în Țara Românească și Moldova* (Biblioteca istorică XII). București, Edit. Academiei, 1965, 411 pp [XII].
- GEORGESCO (Valentin-Al.), *La place de la coutume dans le développement du droit féodal roumain jusqu'au milieu du XVIIe siècle*, in RRH 6 (1967) [XIII] 553—586.
- GEORGESCO (Valentin-Al.), *L'assemblée d'états comme organe judiciaire en Valachie et en Moldavie (XVIIe et XVIIIe siècles)*, in Anciens Pays et Assemblées d'États 48 (1969) 143—181; version moins développée; *L'assemblée d'état ou la Grande Assemblée du Pays etc.*, in RRH 5 (1966) 781—808 [XIV].
- GEORGESCU (Vlad), *Gîndirea social-politică în Principatele române în epoca Luminilor, 1750—1831* [teză de doctorat, ms. la Institutul de studii sud-est europene, București].
- GEORGESCU (Vlad), *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés roumaines, 1764—1830*. Bucarest (1970) [Assoc. intern. d'études sud-est européennes, 2].
- GHINIS (D. S.), *Περὶ τὴν μετάφρασιν τῆς 'Εξαβίβλου ὑπὸ τοῦ 'Αλεξίου Σπανοῦ*, in Τόμος 'Αρμ. 173—178.
- GHINIS (D.), *Περίγραμμα ἱστορίας τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου*. Atena (1966) *Πραγματεία τῆς 'Ακαδ. 'Αθηνῶν*, 26] [catalog de surse].
- GIURESCU (Const. C.), *Legiuirea Caragea. Un anteproiect necunoscut*, in BCIR 3 (1924) 45—74.
- GIURESCU (Const. C.), *Istoria românilor*, III, 1—2, ed. 2. București (1944—1946).
- GLYKATZI-AHRWEILER (H.), *La politique agraire des empereurs de Nicée*, in B 28 (1958) 51—66; Note additionnelle, 135—137.
- GORJANOV (B. T.), *Византийское крестьянство при Палеологах*, in VV 3 (1950) 19—50.
- GOTHOFREDUS (D.), *Πρόχειρον νόμων Κωνσταντίνου 'Αρμενοπούλου*. Geneva (1587).
- GREGORIAN (Mihail), *Συνταγμάτιον Νομικόν*, in Grai și suflet. București, 3 (1927) f. 1, p. 132—150.
- GUILLAND (R.), *L'évolution de la vie paysanne à Byzance*, in France-Grèce, 10 (1954) 16—19.
- HAIJE (A.), *Études sur les locations à long terme et perpétuelles dans le monde romain*. Paris (1926) [teză, drept].
- HAUTERIVE (A. M. d'), *Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie*. Bucarest (1902).
- HEIMBACH (G. E.), *Κ. 'Αρμενοπούλου 'Εξαβίβλος; Const. Harmenopuli Manuale legum siue Hexabiblos cum appendicibus et legibus agrariis*. Leipzig (1851) [reimprimat Aalen 1969].
- HESYCHIUS: *'Ησυχίου Γραμματικοῦ Ἀλεξανδρέως λέξεων πασῶν συναγωγῆ.... Venetiis (1514). Hesychiei Dictionarium. 'Ησυχίου λεξικόν*. Hagenaë (1521).

- HUNGER (H.), *Reich der neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinischen Kultur*. Graz-Wien-Köln (1965) [cf. p. 166, 168 și 171].
- HVOSTOVA (K. B.), *Античные элементы в поздневизантийских аграрно-работных отношениях*, in VV 27 (1967) 107–130.
- IONESCU-GION (G. I.), *Din istoria fanarioșilor*. București (1891).
- IORGA (N.), *Istoria literaturii române în veacul al XVIII-lea*, II. București (1901) 117–131 ; 444–445.
- IORGA (N.), *Istoria literaturii românești*, III, 1, ed. 2. București (1933) 122–136.
- IORGA (N.), *Observații istorice asupra vieții agrare a românilor*, in Studii și documente, XVIII. București (1908).
- IORGA (N.), *Formes byzantines et réalités balkaniques*. Leçons faites à la Sorbonne. București-Paris (1922).
- IORGA (N.), *Le caractère commun des institutions du Sud-Est de l'Europe*. Paris (1929).
- IORGA (N.), *Brève histoire du droit coutumier roumain*, in Anciens documents de droit roumain, I, Paris-Bucarest (1930) 1–54.
- IORGA (N.), *Histoire de la vie byzantine. Empire et civilisation*, 3 vol. București (1934).
- IORGA (N.), *Études byzantines*, 2 vol. Bucarest (1938).
- IORGA (N.), *Les origines et l'originalité du droit populaire roumain*. Conférence donnée à la Faculté de Droit de Paris. București (1935).
- IORGA (N.), *Au fost Moldova și Țara Românească fără supuse fanarioșilor?* in AAR, MSI 18 (1936/37).
- IORGA (N.), *Le despotisme éclairé dans les pays Roumains du XVIIIe siècle*, in Bulletin of the Intern. Committee of Historical Sciences. Zürich 2 (1937).
- IORGA (N.), *Histoire des Roumains et de la Romanité orientale*, 10 (11) vol. București (1937–1944) [cf. vol. VII–VIII].
- IPSILANTI (Al.), *Memoriu către Caterina a II-a prezentat prințului Reprin (mai 1775)*, in Doc. Hurmuzaki, Serie nouă I. București (1962) 97–98.
- ISCRU (G.), *Fuga țăranilor – forma principală de luptă împotriva exploatării în veacul al XVIII-lea în Țara Românească*, in S 18 (1965) 125–147.
- ISTORIA ROMÂNIEI, III, sub red. acad. A. Oșetea. București, Edit. Academiei (1964) [Academia R.S.R., Secția de științe istorice].
- ISTORIA UNIVERSALĂ (în zece volume), sub red. lui E. M. JUKOV, vol. 3. București, ES (1960) [ed. orig. *Всемирная История*, Moscova (1957) 84–93 ; 212–222 ; 412–426].
- Ἱστορία τῆς Βλαχίας πολιτικῆς καὶ γεωγραφικῆς, ἀπο τῆς ἀρχαιοτάτης αὐτῆς καταστάσεως ἕως τοῦ 1774 ἔτους. Viena (1806) [*Istoria Țării Românești ...*, trad. de Gh Sion. București (1860)].
- ИСТОРИЯ ВИЗАНТИИ, I–III. Moscova (1967).
- ÎNDREPTAREA LEGII. 1652. București, Edit. Academiei (1962) [Adunarea izvoarelor vechiului drept românesc scris VII].
- JACOBY (D.), *Phénomènes de démographie rurale à Byzance aux XIIIe, XIVe et XVe siècles*, Études rurales, École pratique des Hautes études (Sorbonne), VIe Section, 5–6 (1962) 161–186.
- JOHNSON (A. C.), *Egypt and the Roman Empire*. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1951.
- KARAYANNOPULOS (J.), *Die kollektive Steuerverantwortung in der frühbyzantinischen Zeit*, in Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 43 (1956) 289–322.

- KARAYANNOPULOS (J.), *Entstehung und Bedeutung des Nomos Georgikos*, in *Byz. Z.* 51 (1958) 357—373.
- KARAYANNOPULOS (Johannes), *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*. München (1958).
- KASER (Max), *Zum Begriff des spätrömischen Vulgarrechts*, in *Studl Betti* 2 (1962) 539—592.
- KAŽDAN (A. P.), *Византийское сельское поселение*, in *VV* 2 (27) (1949) 215—244.
- KAŽDAN (A. P.), *Крестьянские движения в Византии в X в. и аграрная политика императоров македонской династии*. in *VV* 5 (1952) 73—98.
- KAŽDAN (A. P.), *Аграрные отношения в Византии XIII—XIV вв.* Moscova (1952) [v. rec. in *VV* 7 (1953) 276—282, M. Levčenko]; *BSL.15* (1954) 424].
- KAŽDAN (A. P.) *Василики как исторический источник*, in *VV* 14 (1958) 56—66.
- KAŽDAN (A. P.), *Ещё раз об аграрных отношениях в Византии IX—XI вв, по поводу новой работы П. Лемерля*, in *VV* 16 (1959) 92—148.
- KAŽDAN (A. P.), *Византийская деревня VII—XV вв в освещении западноевропейской и американской историографий (1917—1960)*, in *VV* 22 (1963) 127—198 (cf. 144—170; 184—189).
- KAŽDAN (A. P.), UDAL'COVA (Z. U.), *Nouveaux travaux de savants soviétiques sur l'histoire économique et sociale de Byzance (1958—1960)*, in *B* 31 (1961) 189—207.
- KORSUNSKIJ (A.R.), *О колонате в восточной римской империи V—VI веков*, in *VV*. 9 (1956) 45—77.
- KUPISZEWSKI (H.), *Die volkrechtlichen Institutionen und die volkrechtliche Praxis im Nomos georgikos*, in *Journal of Juristic Papyrology* 16 (1970).
- LAHOVARY (I. Gr.), *Despre obiceiul pământului*. București (1892) 7.
- LAMBERT (J.) *Les tablettes Albertini*, in *Revue Africaine* (1953).
- LEMERLE (P.), *Histoire de Byzance*. Paris (1943) [Coll. „Que sais-je?"].
- LEMERLE (P.), *Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle*, in *RH* (1954) 80—123.
- LEMERLE (P.), *Note sur la carrière judiciaire de C. Harménopoulos*, in *Тόμος 'Αρμ.* (1952) 243—249.
- LEMERLE (P.), *Esquisse pour une histoire agraire de Byzance : (I) Les sources et les problèmes*, in *RH* 82 CCXIX (1958) 32—74; (II) *L'apogée de l'Empire, IXe—XIe siècles, Le traité fiscal. La législation des Macédoniens. Les premiers actes de la pratique*, ib. 254—284; (III) *La propriété terrienne des stratiotes*, ib. XXXX (1958) 43—94.
- LEMERLE (Paul), *Byzance et les origines de notre civilisation*, in *Venezia e l'Oriente* (1966) 1—17.
- LEVTCHENKO (M. V.), *Byzance dès origines à 1453*, trad. P. Mabilie. Paris (1949) [ed. orig., 1940].
- LEVY ERNST, *Weströmisches Vulgarrecht. Das Obligationenrecht*, Weimar (1950) [Forsch. z. röm. Rechtsgeschichte 7].
- LEVY ERNST, *West Roman Vulgar Law. The Law of Property*. Philadelphia (1951) [Mem. Amer. Philosoph. Soc. 29].
- LIPŠIĆ (E. E.), *Byzanz und die Slaven*, Weimar (1951); cf. *VS* (1945) 96—143.
- LIPŠIĆ (E. E.), *Несколько замечаний о Василиках как источнике*, in *VV* 14 (1958) 76—80.
- LIPŠIĆ (E. E.), *Очерки истории византийского общества и культуры VIII—первая половина IX в.*, „Moscova—Leningrad (1961) [rec. A. P. Každan, in *VV* 23 (1963) 232—248; răspunsul autoarei, in *VV* 26 (1965) 248—266].

- LIPŠIĆ (E. E.), *Византийский земледельческий закон и его судьбы в средневековых балканских государствах*, in Actes au 1er Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes, Histoire. Sofia 8 (1969) 385—392.
- LIPŠIĆ (E. E.), *К истории земельного закона в Византии и в средневековых балканских государствах*, in VV 29 (1968) 53—62.
- LITZICA (C.), *Catalogul manuscriselor grecești* (Acad. Română). București (1909).
- LONGINESCU (S. G.), *Vechi legi românești și izvoarele lor. I. Pravila Moldovei din vremea lui Vasile Lupu. Anciennes lois roumaines et leurs sources. I. Le code de Moldavie du temps de Basile Lupu*. București (1912) [Codul moldovenesc, 1646 și textele paralele din acela al Țării Românești, 1652. Trad. franc. de A. Patrognel].
- MALAFOSSE (J. de), *Byzance*. Introduction bibliographique à l'histoire du droit et de l'éthnologie juridique sous la direction de John Gilissen, B/4. Bruxelles (1965).
- MALAFOSSE (J. de), *Les lois agraires à l'époque byzantine. Tradition et exégèse*, in Recueil de l'Académie de Législation, Toulouse 19 (1949) 1—75 (extrait).
- MALAFOSSE (J. de), *Le droit agraire au Bas-Empire et dans l'Empire d'Orient*, in Rivista di diritto agrario, fasc. 1, ian.-mart. 1955. Florența (1955) 35—73 (extrait).
- MARIDAKIS (G.), *Τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς νεαραῖς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατορῶν*. Atena (1922).
- MARTROYE (Fr.), *Les patronages d'agriculteurs et de vici au IVe et au Ve siècles*, in RHD 7 (1928) 201—248.
- MEERMAN, *Nouus Thesaurus iuris ciuilib et canonici ex collectione et Museo Gerardi Meerman*. Suppl. I, ed. de J. L. B. de Meerman (G. O. Reitz), 1780 [Harmenopouli Manuale legum-Leges agrariae].
- MÉNAGER (L. R.), *Notes sur les codifications byzantines et l'Occident*, in Varia, Études de droit romain. Paris 3 (1958) 239—303.
- MICHAÉLIDÈS-NOUARIOS (G.), *Λαϊκὸν καὶ ἐπίσημον δίκαιον εἰς τὴν νομικὴν ζῶην*. in Μνημόσυρον Κ. Τριανταφυλλοπούλου. Atena (1957) 164—190.
- MIHĂILĂ (G.), *Sintagma (Pravila) lui Matei Vlastaris și începutul lexicografiei românești (secolele XV—XVIII)*, in Studii de slavistică I (1969) 9—44.
- MIHORDEA (V.), *Relațiile agrare ale sec. XVIII în Moldova*. București, Edit. Academiei (1968).
- MIOC (D.), CHIRCĂ (H.), ȘTEFĂNESCU (Șt.), *L'évolution de la rente féodale en Valachie et en Moldavie du XIVe au XVIIIe siècle*, in NEH 2 (1960) 221—252.
- MONNIER (H.), *Études de droit byzantin, I. L'ΕΠΙΒΟΛΗ*, in NRH 16 (1892), 18 (1894), 19 (1895).
- OSIPOVA (K. A.), *Система класм в Византии в X—XI вв.*, in *Виз. Очерки*. Moscova (1961) 174—184.
- OSTROGORSKY (G.), *Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im 10. Jahrhundert*, in Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 20 (1927) 1—108.
- OSTROGORSKY (G.), *Über die vermeintlich: Reformtätigkeit der Isaurier*, in Byz. Z. 30 (1929—1930) 394—400.
- OSTROGORSKY (G.) *Das Steuersystem im Altertum und Mittelalter*, in B. 6 (1931) 229—240.
- OSTROGORSKY (G.), *Le grand domaine dans l'Empire byzantin*, in *Le domaine*, Recueil de la Soc. J. Bodin IV. Wetteren (1949) 35—50.

- OSTROGORSKIJ (G.), *Les Praktika byzantines*, in *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*. Bruxelles (1954), 259—368 [Corpus Bruxellense historiae byzantinae I].
- OSTROGORSKIJ (G.), *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine*. Bruxelles (1956) [Corpus Bruxellense II].
- OSTROGORSKIJ (G.), *Histoire de l'État byzantin*, trad. J. Gouillard, pref. P. Lemerle. Paris (1956); *Geschichte des byzantinischen Staates*, ed. 3. München (1963); ed. 4 populară (1964).
- OSTROGORSKIJ (G.), *La commune rurale byzantine*, in B 32 (1962) 139—166.
- OȚETEA (A.), *Tudor Vladimirescu și mișcarea Țărănească în Țările Române*. București, 1945.
- OȚETEA (A.), *Le second asservissement des paysans roumains (1746—1821)*, in NEH 1 (1955) 299—312 [cf. *Le second servage...*, in NEH 2 (1960) 325—346].
- OȚETEA (A.) *Constrângerea extraeconomică a clăcașilor la începutul secolului al XIX-lea*, in Studii și referate privind istoria României. București 2 (1954) 1055—1076.
- OȚETEA (A.), *Considerații cu privire la trecerea de la feudalism la capitalism în Moldova și Țara Românească*, in SMIM 4 (1960) 307—390.
- PALASSE (V.), *Orient et Occident à propos du colonat romain au Bas-Empire*, Bibl. de la Fac. de droit d'Alger 1. Paris (1950).
- PANAITEȘCU (P.P.), *Dreptul de strămutare al țăranilor în țările române*, in SMIM 1 (1956) 63—123.
- PANAITEȘCU (P. P.), *Obștea țăărănească în Țara Românească și Moldova*. București, Edit. Academiei (1964).
- PANČENKO (B. A.), *Крестьянская собственность в Византии* in *Izv. russk. Arheol. Inst. v Konstantinopolē* 9 (1904) [cf. Sjuzjumov (M. Ia), in VV 25 (1964) 32—52].
- PANTAZOPOULOS (N. T.), *Ἐκκλησία καὶ δίκαιον εἰς τὴν χερσόνησον τοῦ Αἴμου ἐπὶ Τουρκοκρατίας*. Thessaloniki (1960—1963), in *Μνημόσυνον Π. Βιζουκίδου* (p. 685 sqq; despre Fotino, p. 745 sqq).
- PANTAZOPOULOS (N. J.), *Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule*. Thessaloniki (1967), cu lucrările anterioare ale autorului [Institute for Balkan Studies 92].
- PAPACOSTEA (Șerban), *Contribuții la problema relațiilor agrare în Țara Românească din prima jumătate a veacului XVIII*, in SMIM 3 (1959) 233—321.
- PAPACOSTEA (Șerban), *Oltenia sub stăpânirea austriacă* [teză de doctorat (1968), sub tipar].
- PAȘCANU (M.), *Asupra originii veciniei (rumâniei)*. București (1902).
- PERETZ (I.), *Zakonicul lui Șt. Dușan*, I. București (1905).
- PERETZ (I.), *Manualul legilor... adunat de... C. Harmenopulos*, trad. rom. București (1921).
- PERETZ (I.), *Curs de istoria dreptului român*. București, II 2 [1928].
- PETER (H.), *Das Agrarrecht des spätromischen Reiches*, in *Recueil de travaux suisses*, IVe Congrès intern. de droit comparé. Genève (1954).
- PETROPOULOS (G.), *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου μέχρι τοῦ 1821*. Atena (1934).
- PEZZANA (Aldo), *Intorno alla Lex Manciana*, in *Studi Betti*. Milano 3 (1962) 629—674.
- POPOVICI (D.), *La littérature roumaine à l'époque des Lumières*. Sibiu (1945).
- PORȘNEV (B. F.), *Studii de economie politică a feudalismului*. București, ES. (1957).
- PORȚEANU (AL.), *Așezământul agrar al lui Alexandru Ipsilanti (1780)* [Manuscris la Institutul de istorie „N. Iorga”, București].
- PRAVILNICEASCA CONDICĂ, ed. critică. București, Edit. Academiei (1957). [cf. ed. Berchet (1930)].

- RAICEVICH (St.), *Osservazioni storiche, naturali e politiche intorno la Valachia e Moldavia*. Napoli (1788) [*Bemerkungen...* Viena (1789); *Voyage en Valachie...* Paris (1822)].
- RIZESCU (I.), *Considerații filologice și lexicale asupra „Pravilei” lui Eustratie Logofătul („Pravila aleasă”)*, in *Studii de limbă literară și filologie*. București, Edit. Academiei (1969) 295—315 [asupra textelor agrare, p. 297; 302].
- ROUILLARD (G.), *L'épibolé au temps d'Alexis Ier Comnène*, in B 10(1935) 18—89.
- ROUILLARD (Germaine), *La vie rurale dans l'Empire byzantin*. Paris (1953).
- RUNCIMAN (S.), *La civilisation byzantine, 330—1453*, trad. E. S. Lévy. Paris (1952).
- RUSSO (D.), *Studii și critice*. București (1910) 97—98.
- SAUMAGNE (G.), *Du rôle de l'„origo” et du „census” dans la formation du colonat romain*, in B 12 (1937) 487—500.
- SCARDIUS, *Eustathii Romani De uaria temporum in iure ciuili obseruatione... libellus. Item leges Rhodiorum nauales, militares et georgicae Iustiniani*. Bâle (1561).
- SCHELTEMA (H. J.), *An den Wurzeln der mittelalterlichen Gesellschaft, II. Das Oströmische Reich*. Oslo (1958) [Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning, S. A, 24].
- SCHMIDT (H. F.), *La legge agraria (Nomos georgikos) bizantina e le origini delle decime ecclesiastiche nell'Italia meridionale*, in *Atti del VIII Congresso intern. di studl bizantini*, 2 (1953) 392 sqq.
- SEGRÈ (A.), *The Byzantine Colonate*, in *Traditio* 5 (1947) 103—133.
- SCRIMGERUS (H.) Αὐτοκρατόρων Ἰουστινιανῶν, Ἰουστίνου, Λέοντος νεαραὶ διατάξεις. Geneva (1558).
- SJUZZUMOV (M. Ia.), *О социальной сущности законодательства „Василик”*, in VV 6 (1953) 72—87.
- SJUZZUMOV (M. Ia.), *О характере и сущности византийской общины по земледельческому закону*, in VV 10 (1956) 27—47.
- SJUZZUMOV (M. Ia.) *Василики как источник для внутренней истории Византии*, in VV 14 (1958) 67—75
- SMETANIN (V. A.), *К вопросу о свободном крестьянстве в поздней Византии*. Уч. зап. Уральск. Унив., 41 (1965) 47—60.
- SOLOVIEFF (A.), *Le droit byzantin dans la codification d'Étienne Douchan*, in RHD 7 (1928) 387—412 [+ bibliographie].
- SOLOVIEV (A.), *L'influence du droit byzantin dans les pays orthodoxes*, in *Relazioni del X Congresso intern. de Scienze Storiche* (Roma, 1955). Firenze, 6 (1955) 599—650 (+ bibliographie).
- SOLOVIEV (A.), *Der Einfluss des byzantinischen Rechts auf die Völker Osteuropas*, in *Zeitschrift der Savigny-Stiftung*, RA, 76 (1959) 432—479 (+ bibliographie) [cf. Rapport complémentaire, in *Actes du XIIe Congrès intern. d'études byzantines*, Beograd 1 (1963) 439—445].
- SORLIN (Irène), *Bulletin des publications en langues slaves. I. Les recherches soviétiques sur l'histoire byzantine de 1945 à 1962*, in *Travaux et mémoires* (Dir. P. Lemerle). Paris 2 (1967) 489—568 [Centre de recherche d'histoire et de civilisation byzantines].
- SPANOS (A.), *Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου (...)* Πρόχειρον τὸ λεγόμενον Ἐξάβιβλος. Veneția (1744, 1766, 1793, 1805, 1820).
- SPULBER (C. A.), *Le code d'Alexandre le Bon et les Basiliques dans les Principautés roumaines* in ARBSH 24 (1944) 1—65 (extrait).

- SPULBER (C. A.), *Basiliques et coutume roumaine*, in ARBSH 26 (1945) 54—138.
- STAHL (H. H.), *Les anciennes communautés villageoises roumaines. Asservissement et pénétration capitaliste*. București, Edit. Academiei; Paris, Edit. CNRS (1969).
- STEIN (Ernest). *Histoire du Bas-Empire*. I. *De l'État romain à l'état byzantin (284—476)* 1. Textes; 2 Notes et cartes. Paris (1959); II. *De la disparition de l'Empire d'Occident à la mort de Justinien (476—565)*. Paris-Bruxelles-Amsterdam (1949) [ed. J. R. Palanque].
- STEIN (Ernest), *Introduction à l'histoire et aux institutions byzantines*, in *Traditio* 7 (1949—1951) 95—108.
- STEIN (Ernest), *Paysannerie et grands domaines dans l'Empire byzantin*, in *Le servage*, Recueil, de la Soc. Jean Bodin. Bruxelles (1937) [ed. a 2-a (1959) 129—139].
- STURDZA-SCHEIANU (D. C.), *Acte și legiuiri privileoate la chestia fărânească, seria I, vol. I*. București (1907).
- SULZER (Fr. J.), *Geschichte des transalpinischen Daciens, . . . als ein Versuch einer allgemeiner dacischen Geschichte mit kritischer Freiheit entworfen*, 3 vol. Wien (1780—1782).
- SVORONOS (N. G.), *Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles : le cadastre de Thèbes*. Paris (1959) (+ bibliographie).
- SVORONOS (N. G.), *Recherches sur la tradition juridique à Byzance. La Synopsis maior des Basiliques et ses appendices*. Paris (1964).
- SVORONOS (N. G.), *Sur quelques formes de la vie rurale à Byzance. Petite et grande exploitation*, in *Annales — Economies, Sociétés, Civilisations* 11 (1956) 325—335.
- SVORONOS (N. G.), *Remarques sur la tradition du texte de la nouvelle de Basile II concernant les puissants*, in *Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines*, 8 (= *Mélanges G. Ostrogorskij*, 2). Beograd (1964) 427—434.
- SVORONOS (N.), *Les privilèges de l'Église à l'époque des Comnènes: Un rescrit inédit de Manuel Ier Comnène*, in *Travaux et mémoires* (dir. P. Lemerle). Paris 1 (1965) 32,—391) (Centre de recherche d'hist. et de civ. byzantines).
- SVORONOS (N.), *Société et organisation intérieure dans l'Empire byzantin au XIe siècle: les principaux problèmes*. Oxford (1966).
- SVORONOS (N.), *Histoire des institutions de l'Empire byzantin (Nov. des empereurs de la dynastie macédonienne)*, in *Annuaire* (1969—1970) 331—346 (École pratique des Hautes études, IVe Section. Paris (1970).
- SYNOPSIS BASILICORUM, ed. J. Leunclavius. Bâle (1575).
- ȘTEFĂNESCU (Șt.), *L'évolution de l'asservissement des paysans de Valachie jusqu'aux réformes de Constantin Maurocordalo*, in *RRH* 8 (1969) 491—499 (= Hommage à A. Oțetea).
- ȘTEFĂNESCU (Șt.), MIOC (D.), CHIRCĂ (H.), *L'évolution de la rente fœdale en travail en Valachie et en Moldavie aux XIVe—XVIIIe siècles*, in *RRH* 1 (1962) 39—60.
- ȘTEFĂNESCU-GALAȚI (A.), *Activitatea juridică a lui Al. Ipsilanti*, in *Revista judiciară* 5—8. București (1906) (extras 60 pp.).
- TOMULESCU (C. St.), *Über die „lex a maioribus constituta“*, in *Rev. intern. des droits de l'Antiquité*, s. a 3-a. 14 (1967) 429—446.
- CANKOVA-PETKOVA (G.), *La population agraire dans les terres bulgares sous la domination byzantine aux XIe—XIIe siècles*, in *Byzantinobulgarica* 1 (1962) 299—312.
- CANKOVA-PETKOVA (G.) *Социальный состав населения болгарских земель в период византийского господства*, in *VV* 23 (1963), 3—22.
- UDAL'COVA (Z. V.), *Крупное светское и церковное землевладение Италии VI в.*, in *VV* 9 (1956) 78—116.

- URECHIAŢĂ (V. A.), *Istoria românilor*, 14 vol. Bucureşti (1891–1901) (cf. vol. I).
- USPENSKIJ (F.I.), *К истории крестьянского землевладения в Византии* in *Журнал Мин. Народ. Прозв.* CCXXV, ian. (1883) 30–87; febr. (1883) 301–360.
- VASILIEV (A. A.), *Histoire de l'Empire byzantin*, 2 vol. Paris (1932).
- VASILIEV (A. A.), *History of the Byzantine Empire (324–1453)*, ed. 2. Madison (1952).
- VASILIEVSKIJ (V. G.) *Материалы для внутренней истории византийского государства*, in *Труды* 4 (1930) 250–331.
- VELKOV (V.). *Les campagnes et la population rurale en Thrace au IV–VIe siècle*, in *Byzantinobulgarica* 1 (1962) 31–66.
- VERNADSKIJ (G.), *Sur les origines de la loi agraire byzantine (NG)*, in *B* 2(1926) 169–180.
- VIANU (Al.), *Cu privire la problema descompunerii feudalismului în ţările române*, in *Studii şi referate privind istoria României*, 1 (1954) 801–840.
- VIŠNJAKOVA (A. F.), KAŽDAN (A. P.), *Новые материалы по аграрной истории Византии в XIII–XIV вв.*, Actes de Kutlumus, éd. Lemerle. Paris (1945–1946), in *VV* 4 (1951) 207–210.
- VOLTERRA (Ed.), *Bibliografia di diritto agrario romano*. Florence (1951).
- WATANABE (Kin-ichi), *Problèmes de la féodalité byzantine*, in *Hitotsubashi Journal of Arts and Sciences* 5 (1965) 32–40; 6 (1965) 8–24.
- WENGER (Leopold), *Geschichte der Quellen des römischen Rechts*. Wien (1953) [Denkschrift der Gesamtkademie, II].
- WIEACKER (Franz), *Nochmals über Vulgarismus, ein Diskussionsbeitrag*, in *Studi Betti* 4 (1962) 507–519.
- WOLF (ANDREAS), *Beiträge zu einer statistisch-historischen Beschreibung des Fürstenthums Moldau*, I–II. Sibiu (1805).
- XENOPOL (A. D.), *Starea econ. a Țărilor Române în epoca fanariotă*, in *Arhiva* 1 (1889/90),
- ZACHARIAE VON LINGENTHAL (K. E.), *Zur Kenntnis des römischen Steuerwesens*, in *Mémoires de l'Acad. imp. des sciences de St.-Pétersbourg*, 7e série, St.-Pétersbourg, VI. 9 (1963).
- ZACHARIAE VON LINGENTHAL (C. E.), *Ius Graeco-Romanum*, 7 vol. Leipzig (1856/84).
- ZACHARIAE VON LINGENTHAL (C. E.), *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, ed. 3. Leipzig (1892) [reimpr. Aalen, 1955].
- ZAKYTHINOS (D. A.), *Βυζάντιον. Κράτος καὶ κοινωνία. Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις*. Atena (1951).
- ZAKYTHINOS (D. A.), *La commune grecque. Les conditions d'une décentralisation administrative*, in *Hellénisme contemporain*, Athènes 2 (1948) 295–310.
- ZAMFIRESCO (H.), *Les origines du droit privé roumain*. Paris (1923) [teză, drept].
- ZANE (GH.), *Sisteme monetare și monete principale din veacurile trecute*. Iași (1928).
- ZANE (G.), *Economia de schimb în Principatele române*. Bucureşti 1(1930) .
- ZEPOS (I. și P.), *Ius Graeco-Romanum*, 8 vol. Atena (1931).
- ZEPOS (Pan. J.), *Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου Νομικὸν Πρὸχειρον* (Βουκουρέστιον, 1765), Atena (1959). 'Αρχεῖον Ἰδιωτικῶς Δικαίου, Τόμος ΙΖ' (1954–1959) [v. la bibl., p. 7–8, celelalte studii ale autorului asupra lui M. Fotino].
- ZEPOS (Pan. J.), *Βιβλιοκρισία: Legiuirea Caragea* (1955); *Pravilniceasca condică* (1957), in *EEBS* 27 (1957) 396–401.
- ZEPOS (P. J.), *Συνταγματικὸν Νομικὸν Ἀλεξάνδρου Ἰωάννου Ὑψηλάντη Βοεβόδα, Ἡγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας 1780*. Atena (1936).
- ZULUETA (F. de), *De patrocinii uicorum*, in *Oxford Studies in social and legal History in honour of P. Vinogradoff*. Oxford (1909) 1–78.

INDICE ALFABETIC DE AUTORI ȘI DE MATERII

INDEX ALPHABÉTIQUE DES AUTEURS ET DES MATIÈRES

Cifrele arabe trimit la pagini, iar cele romane și sigla <Ep.>, urmate de o cifră arabă, la titlurile și paragrafele Proiectului de cod agrar (pp. 99–146), atât pentru textul grecesc, cât și pentru traducerea românească. — Cifrele arabe precedate de § trimit la Pravidile pentru plugari (pp. 147–166). — Literele A B C, urmate de numărul de ordine al unui paragraf, trimit la Așezămintele agrare de la pp. 167–185 și la Apendicele B (pp. 195–200).

Les chiffres arabes renvoient aux pages, et les chiffres romains ou le sigle <Ep.>, suivis d'un chiffre arabe, aux titres et aux paragraphes du Projet de code agraire (pp. 99–146), tant pour le texte grec que pour la traduction roumaine. Les chiffres arabes précédés du signe § renvoient aux Lois pour les cultivateurs (p. 147–166). Les lettres A B C, suivis du n-o d'ordre d'un paragraphe, renvoient aux Établissements agraires (pp. 167–185) et à l'Appendice B (pp. 195–200).

Acaparare de pământ: de către dregători,
interzicere 35, 36 n. 96, <Ep.> 2. 4. 7.

Adscriptio 31.

Adscripticii 31, 41.

Adunare de stare 202–203.

Amanet (zalog) de la țărani pentru datorii,
interzicere <Ep.> 10.

Amendă (globire): în bani <III> 17 (§ 18);
în natură <III> 6. 14. 19 (§§ 7. 15. 20).

ANASTASIE (impărat): Constituția lui ~
30, 31.

ANDREEV (M.) 25 n. 56.

ANGELOV (D.) 23 n. 52, 25 n. 56.

Animal: accident <VII> 5 (§ 43), <VIII> 5–6
(§§ 50–51), <X> 5 (§ 60); v. cursă,
închiriere; mncat de fiare <VII> 2 (§ 39);

mort <III> 16 (§ 17), <VIII> 5. 7 (§§ 50. 52);
mort la muncă <III> 18–19 (§§ 19–20);
omorire cu intenție <X> 4, <XI> 5. 6. 7
(§§ 65–67), <XIV> 1 (§ 80); ~ fără inten-
ție <X> 1–3 (§§ 57–59), <XI> 3–4
(§§ 63–64); ~ pentru pagube <VIII>
1. 4–8 (§§ 46. 49–53), <III> 16 (§ 17);
vătămat <VII> 5 (§ 43), <VIII> 1–4. 6–8
(§§ 46–49. 51–53).

Antologia pravilii 15.

Arbori: drept de proprietate asupra lor
<XII> 1 (§ 68); fac umbră <XII> 2 (§
69); în litigiu <XII> 3 (§ 70); instigare la
tăiere <XII> 6 (§ 74); tăiere <XII> 4–5
(§§ 71–72), <XIII> 2 (§ 76).

- ARCADIUS (impărat) 34 n. 91.
 ARION (D. C.) 25.
 ARMENOPOL 24 și n. 51, 29, 34, 36 și passim.
 Ἀρχόντων ἔδικτα 48 n. 115.
 Ascultare: v. clăcași.
 Așezămintele agrare 8, 37–39, 47; aplicare
 în doc. interne Ap. B II; în ms. gr. 1323,
 37–38; în Manualul din 1777 38–39;
 în Prav. cond. 39; text 167–183.
 Așezămintul din 1746 45; ~ 1749 43; ~
 din 1776 14 n. 22.
 ASTRUC (Ch.) 47.
 Asuprire din partea celor puternici: sancțiune
 <Ep.> 5.
- BĂLAN (T.) 30 n. 75.
 BARTOLUS, v. FOTINO (M.).
 Βάρος (τῶ), Βάρη (τῆ) <I> 1, 208.
 Βασιλικὰ διατάξεις 48 n. 115.
 Basilicale 13, 19, 21, 22, 24, 26, 27, 30, 31, 32,
 47; <I> 1–5; <II> 1–2.6; cartea LX 17;
 ediții occidentale 17 și n. 28, 33, passim.
 BAUER (gen. F. G.) 24.
 BEAUDOUIN (Ed.) 32.
 BERECHET (Șt. Gr.) 11 n. 12; 13 n. 19.
 Biblioteca Brîncoveanu-Bibescu 18; ~ Mavro-
 cordaților 17 n. 28, 22 n. 47, 24, 27, 36, 39, 40.
 Blestem <IV> 3 (§ 22).
 BRĂTIANU (G. I) 23 n. 52.
 BRÉHIER (L.) 30 n. 73, 42.
 BRÎNCOVEANU (Gr.) 18 n. 32.
 BOUCHÉ-LECLERCQ (A.) 32.
 BUJOREANU (I.) 11.
- Caid: v. Prav. cond.
 Caldul divanului: v. Prav. cond.
 CALLINIC (arhimandrit) 24.
 CAMARIANO (N.) 12 n. 15.
 CAMARIANO-CIORAN (A.) 50, 97.
 Canoane alese din sfiitocul împăratului Ius-
 tinian 37; v. Pravile pentru plugari.
 Canoane de engimatică (1783) 21; v. Cod penal.
 Capre: v. dare.
 CARAGEA (I.): v. Legiuirea Caragea.
 CARAGEA (N.): reintărește Prav. cond. 22.
 CARBONNIER (J.) 40.
 CARRA (T.): Pandecte; trad. Exabilului 25.
 Carte de clacă (1775) 14 n. 22.
 Carte de judecată a împăratului Iustinian
 23; copie românească (1776) 25.
 Carte de pravile: v. Îndreptarea legii.
 Carte pentru vlnzarea venitului de moșie
 (1775) 14 n. 22.
 Cartea românească de învățătură (1646) 20;
 192–193; copiată de Popa Stanciul 36.
 Cămara domnească 32.
 Căsătorii mixte 33; <II> 5; copii <I> 5.
 CEREPNIN (L. V.) 192 n. 2.
 CHARANIS (P.) 32 n. 83.
 Cinul arhieresc 202–203.
 Circulația pămîntului 35, <II> 6–7, <Ep.>;
 interzisă între stări sociale diferite 35,
 <Ep.> 9.
 Clacă: 12 zile: ABC § 1; majorare la 24 zile
 43–44; plata în bani 38, B § 24, C § 22;
 v. zeciuială.
 Clăcaș 42, passim; ascultare 42; readucerea
 la urmă Ap. B II nr. 14 (p. 194).
 Clăcășie: natura juridică 42–46.
 COBURG (prințul de) 9 n. 2, 31 n. 81, 43.
Codex bipartitus, tripartitus, v. DUȘAN.
 Codica agronomică (1819) 23.
 Codul Calimach (1816/17) 22 n. 50, 23 n. 51.
 Codul Caragea (1818): v. Legiuirea Caragea.
 Codul rural al lui Al. Ipsilanti 36–37.
 Codul penal al lui Al. Ipsilanti 20–21.
 Coloni 30–31.
Coloni patrimonialium fundorum 32.
Coloni rei priuatae 32.
 CONCASTY (M.–L.) 47, 97.
 Concordanța receptării lui *Nomos geôrgikos*
 în Principatele române Ap. A.
 Condica divanului: v. Prav. cond.
 Condicii domnești 11 n. 5.
 Condiliceasca pravilă: v. Prav. cond.
 CONSTANTIN (impărat) 24 n. 54.
 CONSTANTIN PORFIROGENETUL 35.
 CONSTANTINESCU (N. A.) 23 n. 52, 75
 n. 74, 208).
 CONSTANTINIU (Fl.) 9 n. 2, 14 n. 22,
 30 n. 75.
 CORFUS (I.) 9 n. 2, 30, 33.
 COSMA (*magister officiorum*) 29, <II> 7
 COULANGES (F. de) 74 n. 72.

- CRONȚ** (Gh.) 11 n. 12, 13 n. 19 și 21, 19 n. 35, 21 n. 41, 24 n. 55, 25 n. 56.
Curse 37, 83, <X>5 (§ 60).
Curătură (-țitură) 30, 33 n. 88, 82 n. 100; v. deștelenire, laz.
- Dare** (redevență): de Crăciun A § 17, B § 19; de Paște A § 17, B § 19; din turmele de oi B § 23, C § 21; din grâu, mei, orz A § 15, BC § 8; din porumb A § 16, BC § 9; pentru capre A § 8, BC § 11; ~ rîmători A § 10, BC § 13; ~ stîni A § 9, BC § 12; - stupi A § 7, BC § 10.
- Dependență personală și reală**: v. clăcășie.
Deștelenire B § 22, C § 20; v. curătură.
- Dijmă**: citime <IV> 3 (§ 22); definiție <IV> 1; încălcarea învoielilor de ~ <IV> 2 (§ 21).
Dijmaș: definiție <IV> 4.
- DIONISIE ECLISIARHUL** 31 n. 81, 42, 43.
Dobindă: imputare asupra capitalului <III> 15 (§ 16); în bani, în natură <Ep.> 10; plafonare <Ep.> 10.
- DÖLGER** (Fr.) 23 n. 52, 30 n. 73, 32 n. 83, 208.
Domus diuina 32.
Donații: anulare 35, <Ep.> 3. 7; neexceptare de la protimisis <Ep.> 11.
Δοσίματα (βασιλικά) 38, 168–170.
Drept bizantin: receptare, *Nomos geōrgikos* 23–29; realități românești 40–46.
Drept domnesc: *ius nouum* 28, 38.
- DUȘAN** (Ștefan) 23, 25.
- ELIAN** (Al.) 17 n. 29, 49.
Ἐπιμετρα: la Exabiblu lui Armenopol 24. <Ἐπιμετρα> 34, 48 n. 115, 120–123.
- ERBICEANU** (C.) 11 n. 12, 12 n. 14.
EUSTRATIE (al 3-lea logofăt) 23; Pravila aleasă a lui ~ 24 n. 54.
EUSTATHIOS 24.
Exabiblu: 24, 25, 27; v. Armenopol.
Exonerare de răspundere: § 83; v. răspundere.
- Familia țăranilor**: nedispersare 33, <II> 6.
FABROT(US) 26; v. Basilicale.
- FARINACIUS** (P.) 23.
FILOCALES 35 n. 95.
Fin: v. dare.
- FLORESCU** (G. D.) 192.
Follis (φόλλις) <VI> 1. 10; 208.
- FOTINO** (Andonie) 7 n. 1; 11.
FOTINO (Mihail): bizantinism 17 și n. 29; date biografice 10–11, „der Walachische Bartolus” 11; opera: *Lexiconul juridic* 30–32; *Manualul de legi din 1765* 11–12; concepția tradițională despre ~ 11 n. 12; *Manualul de legi din 1766*; edițiile 12–14; proiectele de hrisov confirmativ ale *Manualelor din 1765 și 1766* 11; *Manualul de legi din 1777*, prefața 202–205; soarta *Manualului* 19; cartea a III-a a *Manualului* 7, 39; tehnica de redactare 25–27; cartea a IV-a a *Manualului* 16, 21; cartea a IV-a titlul XI 8, 32, 44; familiile de mss. 13 și n. 18–20; nesancționarea *Manualelor din 1765, 1766, 1777* 11 n. 12; titlurile *manualelor* 11 n. 10; personalitatea 10–14; utilizarea surselor bizantine 27–29.
- FOTINO** (Teodor) 7 n. 1; 11 n. 7–8.
- FREHERUS** 24.
Fundi patrimoniales 32.
Furt: animale <VI> 6.7 (§§ 32); <XIV> 3 (§ 82); clopot de vite <VI> 2 (§ 28); intenție <XIV> 2 (§ 81); nocturn <XIV> 2–3 (§§ 38. 81–82); recidivă <VI> 12 (§ 37); roade sau produse agricole <VI> 3–5.8. 9. 12 (§§ 29–31.33. 34); unelte agricole <VI> 1.10.11 (§§ 27. 35.36).
- GAUDEMET** (J.) 12 n. 16–17.
GĂURENI (sat) 36 n. 96.
GEORGESCU (Val. Al.) passim.
Γεωργοί 30 și n. 73, 39; ~ *δημοσιάριοι* 32 n. 83; ~ *έναπόγραφοι*, 30 n. 73, 31, 38; ~ *ιδιόκτητοι* 31–32; ~ *μισθωτοί* 30 n. 73, 32; ~ *πατριμονιάλιοι* 31–32;
- GHICA** (Al. Sc.): hrisovul din 1768 20.
GHICA (Sc.) 12.
GHINIS (D. S.) 24 n. 55.

- GÎRBOVICEANU (P.) 36 n. 96.
 GIURESCU (Const. C.) 19 n. 36.
 Γουικόι 30 n. 73.
 GOTHOFREDUS (D.) 30 n. 70 și 71, 31,
 <Ep.> 11–12.
 GORJANOV 23 n. 52.
 GROSU MIRCEA 9 n. 2.
 Grîu : v. dare.
- Hatalm 193 nr. 8.
 HESYCHIUS 28, 34.
 HIRSCHFELD 32.
 HIS 32.
 HONORIUS (împărat) 34 n. 91.
 Hotar : ceartă pentru ~ între două sate <III>
 9 (§ 10); încălcare <III> 1 (§§ 1–2); ~
 fără voia stăpînului <III> 2 (§ 3).
- Ἰδιόκτητον τοῦ βασιλέως : v. peculiul.
 Împărțeață : <III> 8 (§ 9).
 Impozite imperiale : 38–39, 168–170.
 Incendiu : arie sau clăi <XIII> 4 (§ 78); case
 <XIII> 1 (§§ 75, 78); gardul viei <XIII>
 3 (§ 77); grîu sau hambar <XIII> 6;
 grajd, fin <XIII> 5 (§ 79); munte străin
 <XIII> 2 (§ 76).
 Închiriere : vite <I> 18–19 (§§ 19.20).
 Învoială : schimb de pămînturi <III> 3.4.5
 (§§ 4–6); stricarea ei <III> 3.11 (§§ 4.12);
 valabilitate <III> 4.5.10 (§§ 5.6.11); v.
 dijmă.
 Îndreptarea legii 20, 23, 24, 28, 36, 37.
 Iobag 31.
 Iobăgie 43.
 IORGA (N.) 11 n. 6, 9, 19 n. 35.
 IPSILANTI (AL.) : codul din 1775 7,15; iden-
 tificare cu Manualul din 1777 15–18;
 codul penal 20–21, 47; codul rural 36–
 37; domnia 9–10; politica agrară 43–
 46; programul legislativ 9, 14–15; re-
 forma judiciară, 9, 14; urbarii 33 n. 88.
 Ispravnic 33, 42 n. 108 (88 n. 108).
 IULIAN din ASCALON : Tratatul de arhitec-
 tură 17.
Ius nouum : v. drept domnesc.
- Ius Valachicum* 33, 191.
 Iustinian (împărat) : Novelele lui ~ 29 și
 passim.
- Jugul robiei 46.
 Jurămint <III> 16 (§ 17), <VII> 4.5 (§§ 42–
 43); ~ mincinos <VII> 6 (§ 44).
 Justiție privată : îngăduită <VIII> 4 (§ 49);
 interzisă <III> 6 (§ 7); vestigii <VIII>
 3 (§ 48).
- KAŽDAN 23 n. 52, 30, n. 73.
 Καμάρα (Cămara) 32.
 Κεράτιον <VI>1, <Ep.> 10, 208.
 KIN-ICHI WATANABE 23 n. 52, 30 n. 73.
 Κολωνός 30 și n. 73.
 Κωμήτης 32 n. 83.
 KUCIUK-KAINARGI (tratat de pace) 9,43
- Lăturaș 41, 43.
 Laz, lăzuire <III> 7.12 (§§ 8.13) v. curătură.
 Legare de glie 20, 42, 43, 45, 192; ~ în
 favoarea săteanului <II> 6.
 Lege agrară : v. *Nomos geōrgikos*.
 Legea Aquilia 28, <VIII> 2, <IX> 3.
 Legea rumânească 191; ~ țării 40.
 Legi : clasificare 202–203; ~ ale popoarelor,
 civile, firești, locale, nescrise, scrise 202–
 203.
 Legile agrare : v. *Nomos geōrgikos*.
 Legile militare (ostășești) 22.
 Legislație agrară (1775–1782) : contextul
 istoric general 9–10; cùprinsul ediției de
 față 7–9; tehnica ediției 48–50.
 Legiuirea lui Caragea (1818) 17; anteproiectul
 ~ 19 n. 36.
 LEMERLE (P.) 23 n. 52, 29, 30 n. 73, 35 n.
 93, 117.
 LENIN (V.I.) 42.
 LEON (împărat) 24 n. 54.
 LEUNCLAVIUS (Joh.) 17 n. 28, 24, 26, 28,
 29, 40; I. Gr.-R. 24, 28, 39 și passim.
 LEVČENKO 23 n. 52.
 Lexicon juridic : v. Fotino (M.).
 Leziune de peste 50% 35, <Ep.> 6.

- LIPȘIC (E. E.) 23 n. 52, 30 n. 73, 34 n. 91.
 LIEBENAM 32.
 Libertate : clăcașii ca oameni liberi 42, 44–46.
 LITAVRIN 23 n. 52.
 LITZICA (C.) 12 n. 14–15, 13 n. 19.
 Livada : nelucrată timp de 3 ani A § 13, B § 18.
 Loc obșteșc : folosire abuzivă <XVI> 1 (§ 90).
 Loc străin : folosire <III> 12 (§ 13); ~ abuzivă <III> 2.7 (§§ 3.8), <IX> 3.
 Locuitor (lăcuitor) 41, 44; v. rumân.
 Locuri domnești 32, 193.
 LONGINESCU (S. G.) 48.
 Luare în parte pe jumătate : a unui ogor <V> 1. 3–4 (§§ 23. 25–26); ~ a unei vii <V> 2 (§ 24); nerespectarea invoielii de ~ <V> 1–4 (§§ 23–26).
 Luminism 9–10.
- Magistros** 26 n. 64.
Μάγιστροι 29.
 Măestrii v. curse.
 MALAFOSSE (J. de) 23 n. 52, 30 n. 70 și n. 76, 31 n. 79; 32 n. 85, 34 n. 91, 35 n. 95, 40.
 MALAXOS : nomocanonul lui ~ 23.
 Manuale de legi, v. FOTINO (M.).
 MANUEL COMNENUL : novela din 1166 29, 34, <Ep.> 12 – 13.
 Manuscrise : grecești (BAB 122, 131, 378, 798, 986, 987, 1196, 1434; BUI V 42, VI 6; ASI 1693) 12 n. 14, 13 n. 19–21; BAB 1195 8, 22, 46; BPN 1323 24, 37–38, 47, ~ 1385 A (comparație cu ms. gr. 1195) 32–33; românești [BAB 1336, 1405, 5782 (pravila pentru plugari) și 5826 (codul penal)] 8, 21, 36, 37, 47; BAB 3093 25; v. FOTINO (M.).
 MATEI BASARAB 23.
 MATEI AL MIRELOR 14.
 MAVROCORDAT (A.) 18 n. 32
 MAVROCORDAT (C.) 9, 10, 18, 20, 38, 41, 44, 45.
 METODIE (din Leros) 12 n. 14.
 Mei : v. dare.
 Metrocomie 35, 127, 168.
 Μητροκομότης 32; definiție 38, <I> 4, B pr.
- MICHE(A) = FOTINO (M.) 11 și n. 8.
 MIHĂILĂ (G.) 23 n. 53.
 MIHORDEA (V.) 9 n. 2, 30 n. 75, 42, 192 n. 2.
 Μισθωτοί 30; ~ δεσποτικοί, δημόσιοι, ~ τοῦ πράγματος ιδιωτικοῦ 30; ~ τῶν παρὰ βᾶσιλέως κτηθέντων ἀγρῶν 32, 76.
 MITTEIS (L.) 32.
 Moară : apa morii <XVI>3 – 4 (§§ 92 – 93); construire de ~ <XVI> 1–2 (§§ 90 – 91).
 Μόδιος <Ep.> 10, 208.
 MOISIL (Fl.) 47.
 Monopol boieresc : pescuit A § 12: BC § 16; vin A § 14, BC §§ 4 și 17
 Μορτή 34.
 Μορτίτης 34.
 MORTREUIL (J.-A.-B.) 29.
 MORUZI (Al. C.) 25.
 Μποσνάνος : v. μητροκομότης
- NICHEFOR FOCAS** : Novela din 967 : 20, 34, <Ep.> 8 – 9.
Νομική ἀνθολογία 15.
Νόμισμα <Ep.> 10, 208
 Nomocanon : v. MALAXOS.
Nomos geōrgikos (νόμος γεωργικός, νόμοι γεωργικοί) 7, 8, 17, 24–26, 30, 32, 33, 34, 36; aplicare Ap. B; citare în hotăriri judecătorești 193; concordanța receptării Ap. A.; conținut 34; in Prav. cond.195; receptare în Principate 23–25; v. Pravile pentru plugari.
 Novele 7; Iustinian 39, <II> 3 – 5; <Ep.> 10; vezi la numele împăraților.
- Oameni cu invoială** 41.
 Obiceiul 16 – 17, 40 – 41, 193; codificare în Manualul din 1777 16.
 Obște agrară 32; apărarea ei contra acapărării 36 n. 96; v. acaparare ocină părăsită; recuperare <III> 13 (§ 14).
 Ὁμπάτιδες (iobagi) 31.
Orig 38.
 Orz : v. dare.
 OSIPOVA 23 n. 52

- OSTROGORSKY (G.) 23 n. 52, 30 n. 70, 32 n. 83, 35 n. 95, 45, 208.
- Otaștina ABC § 2.
- OTETEIA (A.) 46.
- OURLIAC (P.) 12 n. 16 – 17.
- Pădure : tăiată fără știrea stăpînului <III> 7 (§ 8); rîmători în ~: v. dare.
- Pagubă : pricinuită de animale <VII> 3 (§41). <VIII> 1 (§ 46); v. animal; pricinuită vecinilor <IX> 1 – 2 (§§ 54 – 55); ~ prin înșelăciune <IX> 4 (§ 56).
- Πάρκοι (parici) 30 și n. 73, 37, 39, 44, 45; capacitate restrînsă de înstrăinare <II> 7; definiție 39, A pr.; lăcuior 39, 44; nemernic 39, 44.
- Πατέριοι 29.
- Πατριμονιάλια τοῦ βασιλέως 31.
- Πατριμονιάλια χωρία 31.
- Patrimonium Caesaris 31; ~ *sacrum* 32.
- PATROGNET (A.) 48.
- Pămînt : alegerea celui mai bun loc de către stăpîn A § 11 BC § 15; schimb de ~ între plugari <III> 3 – 5 (§§ 4 – 6); ~ sterp atribuit ca sancțiune <II> 3. 4; v. acapărare, circulație, donație.
- Peculiul colonului; dreptul stăpînului <I> 3; resituire <III> 17; ~ împăratului 31.
- Pedeapsa : în natură : <III> 6. 14. 19 (§§ 7.15, 20), <V> 1. 2. 4, <VI> 5. <VIII> 1. 3, <X> 1.2.3, <XI> 2, <XII> 6 (§§ 23. 24. 26. 31. 46. 48. 57–59. 62. 74; ~ în bani <III> 17–18 <VI> 1–6. 10 – 12, <IX> 1–2, <XI> 5 – 6, <XIII> 2 – 3 (§§ 18 – 19, 27–32. 36–38. 54. 55. 65–67. 76. 77); arere, de viu <XII> 4. 6 (§ 78); bătaie <VI> 2 – 4. 6.8 – 9, <IX> 1 – 2.4, <XI> 4 (§§ 28–30. 32 – 34. 37. 54 – 56. 64); despăgubire <VI> 12, <VII> 3, <IX> 1–2, <XI> 3 – 7 (§§ 37. 41. 54. 55. 63 – 67); oprirea hainelor <VI> 8 – 9 (§ 33 – 34); oprirea simbriei <VI> 3 – 4 (§§ 29–30); orbire <VI> 7.12 (§ 37); pecetluirea mîinii <XIII> 2.3 (§ 76 – 77); pierderea roadelor sau a muncii <III> 1 – 2 (§§ 1 – 3); spînzurare <XIV> 2–3 (§§ 81–82); tăie-
- rea capului <XVII> 1; ~ limbii <VII> 6 (§ 44); ~ mîinii <X> 4 (–), <XII> 3 – 4 (§§ 70 – 71), <XIII> 5–6 (§ 79).
- PERETZ (I.) 11 n. 12, 13 n. 19, 18 n. 32, 24.
- Pescuit : v. monopol.
- PIGULEVSKAJA, 23 n. 52.
- PITHOU (Fr.) 39.
- Pircălab sătesc 42 n. 108.
- PLEȘIA (D.) 192.
- Plugar(i) : colon simplu, trecerea a 30 de ani <I> 3; ~ fugar, adăpostire <III> 17 (§ 18); ~, avere <III> 13. 14 (§§ 14 – 15); plata impozitelor de către stăpîni <I> 2; readucerea la urmă <II> 4, <III> 17 (§ 18); scutirea de prestații extraordinare <I> 1; ~ mort fără moștenitori BC § 14.
- Politica agrară : a boierimii 43 – 46; ~ a domnului 44 – 46; rolul lui Fotino în ~ 44 – 46.
- Poslușnic 193.
- POTRA (G.) 20 n. 39.
- Pravila 12, 16, 40, 41, 192 – 193; sursă a veciniei 43; v. drept bizantin.
- Pravila aleasă (1632) 23 – 24 și n. 54.
- Pravile cu cuvinte de învățătură 21; v. manuscrise (5826).
- Pravile pentru plugari (plugărești) 8, 20, 30, 36 – 37, 43, 47; ~ în Cartea românească de învățătură 36 – 37; ~ în Indreptarea legii 37; v. manuscrise, *Nomos geōrgikos*.
- Pravila pămîntului 22; ~ țării 12, 22.
- Pravilniceasca condică 12 n. 13, 18 – 22, *passim*.
- Priuata sacra* 32.
- Proiectul de cod agrar al lui M. Fotino 98 – 146.
- Protimisii 29, 32, 35; ~ de sat <I> 4; ~ de vecinătate <Ep.> 1. 12; hrisovul din 1775 15 n. 23^a; ~ în cadrul stărilor <Ep.> 8; ~ la anticreză <Ep.> 13; sancțiunea vicleniei <Ep.> 6.
- Προσκαθήμενοι 30 n. 72.

- RACOVITĂ** (Șt.) 11 — 12.
REITZ (O.) 40 n. 103.
 Răspunderea stăpînului: exonerare <VIII> 5 — 6, <X>, 5 (§§ 50. 51. 60); pentru delictele slugilor <XIV> 1—4 (§§ 80—82. 84); pentru paguba pricinuită de animale <XI> 1 — 2 (§§ 61. 62).
 Redevențe feudale 45.
 Regulamentele organice 11, 19.
Res priuata 31.
 Rimători; v. dare.
 Robi: v. țigani.
ROMAN LECAPENUL: Novele 29, 34, <II> 7, <Ep.> 1 — 7.
 *Ροπαλ 24.
 Reforma lui C. Mavrocordat 42; v. MAVROCORDAT C.
ROSTOWTZEW 32.
ROUILLARD (G.) 23 n. 52, 30 n. 73, 31.
 *Ρουμουνος 37, 44; v. așezăminte a-grare A și C.
 Rumâni 31, 37, 41, 42, și n. 109, 149; ~fără moșie 31; vînzarea lor 42 n. 109;
 Rumânie 20, 32 n. 83, 42, 43, 44; comparație cu parichia bizantină 45; încercare de reintroducere 9 n. 2, 43.

 Sat: litigiu între două sate <III> 9 (§ 10); sate întregi 9 n. 2, 31 n. 81, 43.
 Sat aservit: drept de a sta în justiție 32 n. 83.
SAUMAGNE 30 n. 73 și 74, 32.
 Sădire: de vie, numai cu voia stăpînului ABC § 3; ~ pe loc străin <XV> 1 — 3 (§§ 85 — 87).
SCARDIUS (S.) 24, 40.
SCHULTEN 32.
SCHMIDT 23 n. 52.
SCRINGERUS 39.
 Sfat de obște 202 — 203.
 Sfînta pravilă (Cartea românească de învățătură) 193.
 Silnicie: exercitată de noii doblînditori 36; sancțiune <XVII> 1—2.
 Sinopsă civilă (din Bas.) 47.
 Sistemul pravilelor 22 — 23.

SJUZZUMOV (M. Ia.) 23 n. 52, 30 n. 73.
 Sobornicescul hrisov (1785) 35, 44.
SORLIN (I.) 30 n. 72.
SPANOS (A.) 24, 25.
 Σοφῶν ἀποκρίσεις 48 n. 115
SPULBER (C.A.) 19 n. 34, 46.
STAVRACHE (capucehaia lui Șt. Racovită) 12.
STAHL (H. H.) 33 n. 88.
STAN LIVIU 50.
STANCIUL (Popa) 36.
 Stîni: v. dare.
 Stupi: v. dare
STĂNESCU (E.) 50.
STOIANOVICI (L.) 47.
STREMPPEL (G.) 47.
SUALLEMBERGUS (A. Th.) 24.
SULZER (F. J.) 11 și n. 8, 17, 18.
 Supunere: v. clăcaș.
SVORONOS (N. G.) 23 n. 52, 35 n. 93, 40.
 Σύγκλητος βουλή 29.
 Συνήθεια τοπικά 16.
Synopsis Basilicorum 17 n. 28, 39.
 Συντέλεια <I> 2, 208.

ȘTEFĂNESCU (Șt.) 42 n. 107.

 Tagma boierească 203 — 204.
TCHALENKO 23 n. 52.
 Θεματικοί ἄρχοντες 29.
THEOFANES (patr. Ierusalimului) 24.
 Treapădul dobitocului § 32 (v. <VI> 6).
 Τριβουτάριοι τόποι 32.
 Truda animalului (furat) <VI> 6 (v. și § 32).
TUNUSLI (frații); Istoria Țării Românești 18 n. 33; suplimentul la această Istorie 19 n. 34.
 Țigani (robi) 34, n. 90, 36 n. 96, 42.

 Urmă: readucere la urmă a țăranilor 38.
URECHIA (V. A.) 9 n. 2, 22 n. 49, 43 n. 113.

 Vie: nelucrată timp de 3 ani A § 4, BC § 5.
 Vin: v. monopol. otaștină.
VASILE II (împărat): Nov. din 996 35 n. 95.
VĂCĂRESCU (I.) 6, 14, 36 n. 96.

- Vecin, 41, 42.
 Vecinie : 43 ; v. *pravilă*.
 Venitul ocinei zălogite : imputare asupra
 dobânzilor <III> 15 (§ 16).
 VLADIMIRESCU (T.) 22
 VLASIE (protosinghelul) 47.
 VLASTARES : Sintagma lui ~ 23.
 VRANOUSIS (L.) 16 n. 24.
 VULCĂNESCU (R.) 36 n. 96.
- WIART (R)** 32.
WICKENHAUSER 30 n. 75.
- ZACHARIAE** von LINGENTHAL 32 n. 85,
 208.
 Zaconicul lui Ștefan Dușan ; v. **DUȘAN**.
 Zălog : v. *amanet* ; 36, <Ep. 10>.
 ZĂTREANU (C.) 18 n. 33, 21 n. 46.
 Zeciuială din produsele clăcașului A § 5
 BC § 6 ; v. *dijmă*.
ZEPI (I și P. I.) 35 n. 93.
ZEPOS (P.I.) 10 n. 3—4, 11 n. 7 și 12, 12 n.
 14, 13 n. 19—21, 16 n. 24, 19 n. 35, 21, n.
 40, 32 n. 84.
ZOTICUS 34 n. 91.

GLOSSAIRE FRANCO-ROUMAIN DE L'INDEX DES MATIÈRES

Accaparement des terres = acaparare
Amende = amendă
Anathème = blestem
Arbres = arbori
Assemblée d'états = adunare de stări
Attache à la glèbe = legare de glie

Basiliques = Basilicale
Bergeries = stini
Bibliothèque des Maurocordato = Biblioteca
Mavrocordaților
Blé = grâu

Charte de corvée = carte de clacă
Chef de village = pircălab
Chrysobulle synodal (1785) = Sobornicescul
hrisov (1785)
Circulation des terres = circulația pământului
Cochons = rimători
Code (droit byzantin) = pravila
Code agronomique = codica agronomicească
Code de Basile Lupu (1646) = Cartea româ-
nească de învățătură (1646)
Code de Caradja (1818) = Codul Caragea, Le-
gislația lui Caragea
Code de lois = Carte de pravila
Code du pays = Pravila pământului
Code pénal d'Al. Ypsilanti = Codul penal al
lui Ipsilanti
Code rural d'Ypsilanti = Codul rural al lui
Ipsilanti
Code sélecté (1632) = Pravila aleasă (1632)

Concordance de la réception du NG = Concor-
danța receptării lui NG
Corvéable = clăcaș
Convention = învoială
Corvée = clacă
Culpe (lourde et légère) = culpă (grea și
ușoară)

Cultivateur = plugar
Cultivateurs contractuels = oameni cu învo-
ială

Défrichement = deștelenire, curățură, cură-
țitură, laz, lăzuire

Dépendance personnelle et réelle = v. clăcășie

Dime = dijmă, zeciuială

„Dîmier” = dijmaș

Dol = viclenie

Domage = pagubă

Donations = donații

Droit byzantin ; ~ princier = drept bizantin ;
~ domnesc

Droit de suite = v. clăcași, urmă

Emphythéose viticole = sădire de vie

Esclaves = robi

Établissements agraires = așezăminte agrare

Exonération de responsabilité = v. răspun-
dere

Famille des paysans = familia țăranilor

Foin = fin

Forêt = pădure

- Gage = amanet, zălog
- Hexabile = Exabilul
- Impôts impériaux = impozite imperiale
- Incendie = incendiu
- Joug du servage = jugul robiei
- Justice privée = justiție privată
- Limites (litige entre deux village; violation, sans l'autorisation du propriétaire) = hotar (ceartă între două sate, încălcare fără voia stăpînului)
- Livre de justice de Justinien = Carte de judecată a imp. Justinian
- Loi, lois = lege, legi
- Législation agraire (1775—1782) = Legislația agrară (1775 — 1782)
- Lexicon juridique (Fotino) = lexicon juridic (Fotino)
- Liberté (du corvéable) = libertate (a clăcașului)
- Louage = inchiriere
- Lumières = luminism
- Manuels de lois = manuale de legi
- Mariages mixtes = căsătorii mixte
- Métayage = luare în parte pe jumătate
- Millet = mei
- Monopole seigneurial = monopol boieresc
- Oppression de la part des puissants = asuprire
- Partage = împărțeață
- Patrimoine public du prince = cămara domnească
- Paysan périphérique = lăturaș
- Pêche = pescuit
- Peines = pedepse
- Pièges = curse, măestrii
- Politique agraire: ~ des boyards; ~ du prince = politica agrară a boierilor; ~ a domnului
- Projet de code agraire de M. Fotino = proiectul de cod agrar al lui M. Fotino
- Préemption (protimésis) = protimisis
- Redevance sur les vignobles = otaștină
- Redevances (blé, bergeries, chèvres, cochons, maïs, millet, moutons, Noël, orge, Pâques, ruches) = dare (grâu, stlîni, capre, rimători, porumb, mei, oi, Crăciun, orz, Paște, stupi), redevențe feudale
- Registre du divan = condica divanului
- Registres princiers = condici domnești
- Réforme de C. Maurocordato = reforma lui C. Mavrocordat
- Règlements organiques = Regulamentele organice
- Reprise des corvéables = urma; v. clăcași
- Responsabilité du maître = responsabilitatea stăpînului
- Ruches = stupi
- Saint-code = sfînta pravilă
- Serf = iobag, rumân
- Servage = iobăgie
- Soumission = supunere, v. clăcașie
- Système de la codification = sistema pravi-
lelor
- Terrain appartenant à autrui = loc străin
- Terrains princiers = locuri domnești
- Terres = pămînturi
- Tziganes = țigani
- Verger = livadă
- Village = sat
- Village asservi = sat aservit
- Violence = silnicie
- Vol (animaux, cloche, intention, nocturne, récidive, produits agricoles, ustensiles agricoles) = furt (animale, clopot, intenție, nocturn, recidivă, produse agricole, unelte agricole)

FACSIMILE DUPĂ TEXTELE EDITATE
FAC-SIMILÉS DE TEXTES ÉDITÉS

(BAB—Serv. Foto)

Fig. 1

Proiect de cod agrar (*Manualul de legi* al lui M. Fotino, 1777) = ms. gr. 1195 (BAB) f. 34^r.
Cartea a III-a. Pagină de titlu.

Projet de code agraire (*Manuel de lois* de M. Fotino, 1777) = cod. gr. 1195 (BAB) f. 34^r.
Livre III. Page de titre.

Fig. 2

Proiect de cod agrar (*Manualul de legi* al lui M. Fotino, 1777) = ms. gr. 1195 (BAB) f. 34^v.
Cartea a III-a. Tablă de titluri.

Projet de code agraire (*Manuel de lois* de M. Fotino, 1777) = cod. gr. 1195 (BAB) f. 34^v.
Livre III. Tables des titres.

Fig. 3

Proiect de cod agrar (*Manualul de legi* al lui M. Fotino, 1777) = ms. gr. 1195 (BAB) f. 35^r.
Cartea a III-a. Prima pagină a textului.

Projet de code agraire (*Manuel de lois* de M. Fotino, 1777) = cod. gr. 1195 (BAB) f. 35^r.
Livre III. Première page du texte.

Fig. 4

Proiect de cod agrar (*Manualul de legi* al lui M. Fotino, 1777) = ms. gr. 1195 (BAB) f. 36^r.
Începutul textului din *Nomos geôrgikos*.

Projet de code agraire (*Manuel de lois* de M. Fotino, 1777) = cod. gr. 1195 (BAB) f. 36^r.
Début du text du *Nomos geôrgikos*.

Fig. 5

Manualul de legi al lui M. Fotino, 1766 = ms. gr. 1323 (BNP) f. 684^d.
Așezământ agrar A.

Manuel de lois de M. Fotino, 1766 = cod. gr. 1323 (BNP) f. 684^d.
Établissement agraire A.

Fig. 6

Manualul de legi al lui M. Fotino, 1777 = ms. gr. 1195 (BAB) f. 53^r.
Cartea a IV-a. Așezământul agrar B.

Manuel de lois de M. Fotino, 1777 = cod. gr. 1195 (BAB) f. 53^r.
Livre IV. Établissement agraire B.

Fig. 7

Manualul de legi al lui M. Fotino, 1777 = ms. gr. 1195 (BAB) f. 53^v.
Cartea a IV-a. Așezământul agrar B.

Manuel de lois de M. Fotino, 1777 = cod. gr. 1195 (BAB) f. 53^v.
Livre IV. Établissement agraire B.

1871. 1
 Nomen Scythiarum
 in Partibus Europae
 et in Partibus Scythiae
 Invenitur.

Fig. 1

Cartea Sarghilor de punga de la 1800
Moldova

Cartea Sarghilor de punga de la 1800. In aceasta carte sunt inregistrate toate sarghile de punga care au fost scoase la licitatie in anul 1800. In aceasta carte sunt inregistrate toate sarghile de punga care au fost scoase la licitatie in anul 1800.

Cartea Sarghilor de punga de la 1800

Cartea Sarghilor de punga de la 1800. In aceasta carte sunt inregistrate toate sarghile de punga care au fost scoase la licitatie in anul 1800. In aceasta carte sunt inregistrate toate sarghile de punga care au fost scoase la licitatie in anul 1800.

Cartea Sarghilor de punga de la 1800

Cartea Sarghilor de punga de la 1800. In aceasta carte sunt inregistrate toate sarghile de punga care au fost scoase la licitatie in anul 1800. In aceasta carte sunt inregistrate toate sarghile de punga care au fost scoase la licitatie in anul 1800.

Cartea Sarghilor de punga de la 1800

Cartea Sarghilor de punga de la 1800. In aceasta carte sunt inregistrate toate sarghile de punga care au fost scoase la licitatie in anul 1800. In aceasta carte sunt inregistrate toate sarghile de punga care au fost scoase la licitatie in anul 1800.

Cartea Sarghilor de punga de la 1800

Cartea Sarghilor de punga de la 1800. In aceasta carte sunt inregistrate toate sarghile de punga care au fost scoase la licitatie in anul 1800. In aceasta carte sunt inregistrate toate sarghile de punga care au fost scoase la licitatie in anul 1800.

Cartea Sarghilor de punga de la 1800

Cartea Sarghilor de punga de la 1800. In aceasta carte sunt inregistrate toate sarghile de punga care au fost scoase la licitatie in anul 1800. In aceasta carte sunt inregistrate toate sarghile de punga care au fost scoase la licitatie in anul 1800.

Cartea Sarghilor de punga de la 1800

Cartea Sarghilor de punga de la 1800. In aceasta carte sunt inregistrate toate sarghile de punga care au fost scoase la licitatie in anul 1800. In aceasta carte sunt inregistrate toate sarghile de punga care au fost scoase la licitatie in anul 1800.

Cartea Sarghilor de punga de la 1800

Cartea Sarghilor de punga de la 1800. In aceasta carte sunt inregistrate toate sarghile de punga care au fost scoase la licitatie in anul 1800. In aceasta carte sunt inregistrate toate sarghile de punga care au fost scoase la licitatie in anul 1800.

Cartea Sarghilor de punga de la 1800

184

" Bilo su puzba baka iot egn
egno il di vira i muel'at poad.

- " i vepu va dym 12. i pual bi xeni ngean.
- " i vepu iot egn apuzje 2' pu pi bka ibasi azo la pu:
u nean 2' va' i noo pua
- " xad addan 2' vomanon du' i poad b'ra' va' muna apuzje
- " i vepu i vomanon 2' apuzje aca' b'ke xen i poad 2' d'vata
apuzje, 2' d'vona' i vomanon 2' poad.
- " i vepu' b'ka il bi vomanon b'zatu 2' ipe va' puzje
caha' pu' 2' puzje iot egn 2' d'ka muna.
- " i vepu' b'ka d'vata d' 2' xad 2' d'ka muna: bu
- " i vepu' b'ka b'bi vomanon 2' bi puzje 2' poad 2'
bu' d'ca' 2' 2' vata puzje, 2' b'ka 2' azo' va' bi
- " b'ka d'vata d' 2' 2' vomanon, 2' d' 2' xad muna.
- " azo' 2' d'vata d'vata i vomanon 2' d' d'vata, 2' d' d' 2'
b'vata 2' 2' d'vata.
- " d'vata i vomanon azo' va' puzje d'vata 2' d'vata: va'.
- " b'vata 2' d'vata 2' vomanon
- " i vomanon 2' poad d'vata 2' vomanon b'ka d' d'vata
- " 2' d'vata 2' poad d'vata 2' d'vata 2' d'vata 2' d'vata
- " d'vata i vepu' 2' puzje 2' bi xen d'vata, 2' d'vata
2' d'vata 2' poad va' d'vata 2' d'vata, 2' d'vata 2' d'vata
- " d'vata d'vata d'vata, 2' d'vata d'vata i vepu'
- " d'vata i vomanon, d'vata 2' d'vata 2' puzje
- " 2' d'vata 2' d'vata puzje 2' d'vata 2' puzje
- " i vomanon 2' puzje 2' d'vata d'vata d'vata azo' puzje d'vata
azo' 2' d'vata d'vata d'vata, 2' d'vata d'vata azo' d'vata 2' d'vata
- " i vomanon 2' d'vata puzje 2' d'vata d'vata.

Fig. 5

- (1) La scrisoare de la ...
- (2) ...
- (3) ...
- (4) ...
- (5) ...
- (6) ...
- (7) ...
- (8) ...
- (9) ...
- (10) ...
- (11) ...
- (12) ...
- (13) ...
- (14) ...
- (15) ...
- (16) ...
- (17) ...
- (18) ...
- (19) ...
- (20) ...
- (21) ...
- (22) ...
- (23) ...
- (24) ...
- (25) ...

P. H. H.
 Președintele Comitetului de Cercetare
 Științifică și Culturală
 din
 Iași

Măcar, în loc
 de a se
 preocupa
 de ...

Voi să vă prezint, în câteva rânduri, câteva din cele mai interesante și importante
 rezultate obținute în urma cercetărilor noastre, pe care le-am prezentat în ...

Fig. 7

Redactor: MAZILU HILDA
Tehnoredactor: POPESCU MARILENA

Bun de tipar 6.08.1970. Hirtie scris 1A. Format
16/70 × 100, de 80 g/m². Coli de tipar 15,25. C.Z.
pentru bibliotecile mari 347. 235. (498.1) «1775:
1782» C.Z. pentru bibliotecile mici 347.2(498.1)
«1775 ; 1792»

Întreprinderea poligrafică Informația București, str.
Brezoianu nr. 23–25, Republica Socialistă România

I.P.I. — c. 232

E R R A T A

Pag.	rîndul ligne	in loc de au lieu de	se va citi lire
100	6	ἐφημισιας	„ἐφημισιας“
105	6	’	ι’
107	14	ΕΦΗΜΙΣΕΙΑΣ	„ΕΦΗΜΙΣΕΙΑΣ“
108	3	ἀργόν,	ἀργόν,
115	21	γι νωσκόμενος	γινωσκόμενος
122	4 <small>de jos d'en bas</small>	δυ αμένον	δυναμένων
123	13 <small>de jos d'en bas</small>	ἅπαντας-	ἅπαντας
183	§ 22 <small>ult. rînd dernière ligne</small>	τοὺς	τοὺς (éd. Brăiloiu, 1851: του)

ADUNAREA IZVOARELOR VECHIULUI
DREPT ROMÂNESC SCRIS

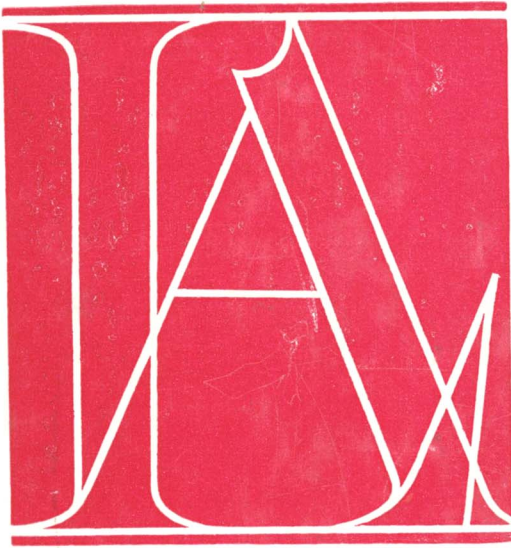
Au apărut :

- I Legiuirea Caragea (1818), București, Edit. Acad., 1955.
- II Pravilniceasca condică, 1780, București, Edit. Acad., 1957.
- III Codul Calimach (1816—1817), București, Edit. Acad., 1958.
- IV Sobornicescul Hrisov, 1785, 1835, 1839, București, Edit. Acad., 1958.
- V Manualul juridic al lui Andronache Donici (1814), București, Edit. Acad., 1959.
- VI Carte românească de învățătură, 1646, București, Edit. Acad., 1961.
- VII Îndreptarea legii, 1652, București, Edit. Acad., 1962.

ALTE LUCRĂRI APĂRUTE
ÎN EDITURA ACADEMIEI :

- STAHL, HENRI H., Contribuții la studiul satelor devălmașe românești, vol. I, 1958, vol. II, 1959, vol. III, 1965.
- PANAITESCU, P. P., Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova. Orânduirea feudală, 1964.
- GEORGESCU, VALENTIN AL., Preemțiunea în istoria dreptului românesc. Dreptul de protimisis în Țara Românească și Moldova, 1965.
- PRODAN, D., Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea, vol. I, 1967; vol. II, 1968; vol. III, 1968.
- MIHORDEA, V., Relațiile agrare din secolul al XVIII-lea în Moldova, 1968.
- STOICESCU, NICOLAE, Sfatul domnesc și mării dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV—XVII), 1968.
- GIURESCU, CONSTANTIN C., Istoricul podgoriei Odobeștilor din cele mai vechi timpuri pînă la 1918, 1969.
- CORFUS, ILIE, L'agriculture en Valachie durant la première moitié du XIXe siècle, 1969.
- CRONȚ, GHEORGHE, Instituții medievale românești. Înfrățirea de moșie. Jurătorii, 1969.
- MIOC, DAMASCHIN, Nicolae Stoica de Hațeg, Cronica Banatului, 1969.
- OLTEANU, ȘTEFAN și ȘERBAN, CONSTANTIN, Meșteșugurile în Țara Românească și Moldova în evul mediu, 1969.
- STAHL, H. H., Les anciennes communautés villageoises roumaines. Asservissement et pénétration capitaliste, 1969.
- VULCĂNESCU, ROMULUS, Etnologie juridică, 1970.

Lei 15,50

LA LÉGISLATION AGRAIRE
DE VALACHIE

(1775—1782)

Édition critique

par
VALENTIN AL. GEORGESCO
et
EMANUELA POPESCO

Les dernières recherches et identifications de manuscrits ont rendu possible la reconstitution plus que probable de l'œuvre intégrale de codification qui distingue le règne d'Alex. Ypsilanti et dont la *Pravilniceasca Condică* (1780) n'est que le moment final, mais non pas le plus dramatique. La présente édition rassemble la législation agraire de ce règne, à savoir : a) le code agraire rédigé

en langue grecque par Michel Fotino (Photéinopoulos) dans le cadre d'un avant-projet de code général qui nous a été conservé sous la forme du soi-disant *Manuel de lois* de 1777 ; b) une nouvelle version roumaine des Lois pour les cultivateurs, se rattachant à celle du XVIIIe siècle, et confirmée par le prince comme loi locale. etc.) trois établissements agraires (*urbaria*), dont seul le dernier, incorporé à la *Pravilniceasca condică* (XVI) était connu et utilisé en historiographie alors que le premier vient d'être découvert à la Bibliothèque Nationale de Paris, dans une copie non identifiée auparavant, du *Manuel de lois* que le même Michel Fotino avait rédigé à Bucarest en 1766.

Une étude introductive très documentée, (rédigée en roumain et français, comme la plupart des données documentaires) la traduction roumaine des textes grecs et plusieurs appendices (concordance de la réception du *Nomos georgekos* en Roumanie avec un répertoire jurisprudentiel de son application, la préface de M. Fotino pour son projet de code général, un glossaire grec, des fac-similés et l'indice alphabétique des matières) augmentant la valeur de l'édition en tant qu'instrument de recherches portant sur toute une série de problèmes majeurs. Parmi ceux-là, on peut citer : les relations agraires à la fin du XVIIIe siècle — la réception élargie du droit byzantin au moment où l'on passait à une unification des systèmes juridiques en vigueur, à l'aide d'une codification sensiblement marquée par la philosophie des lumières — le programme législatif d'Ypsilanti — l'œuvre de Fotino et l'action politique de la nouvelle idéologie réformatrice, qui représentait une variante orientale du despotisme éclairé, dans un contexte social en pleine crise, celle-ci ne faisant que préluder — en les préparant — aux profondes transformations de la première moitié du XIXe siècle.

Lei 15,50